

**THE BOOK WAS
DRENCHED**

**TEXT FLY WITHIN
THE BOOK ONLY**

UNIVERSAL
LIBRARY

OU_192588

UNIVERSAL
LIBRARY

OUP—891—5-8-74—15,000

OSMANIA UNIVERSITY LIBRARY

Call No **M83
H12P**

Accession No **M1279**

Author

हडप, वि. वर.

Title

पेशवाईचा नव्यावृत्ति .

This book should be returned on or before the date last marked below

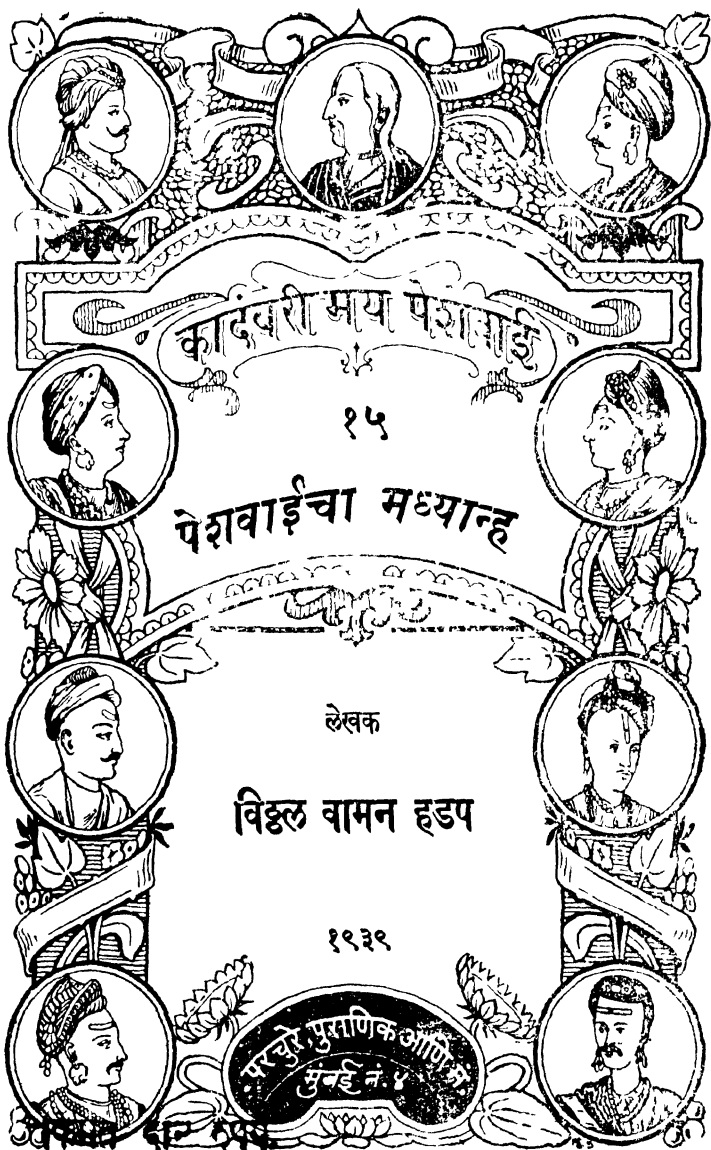

राणी सगुणाबाईंची दासी पुतळा सगुणाबाईंच्या पेटल्या चितेला साक्ष ठेवून
राणी सकवारबाईंवर सूड घेण्याची शपथ घेत आहे. [पृ ९

कादंबरीमय पेशवाई

१५

पेशवाईचा मध्यान्ह

मुंबई, दिस १९३९

किंमत

मुंबई, कांद्याणी २ क.

‘ कादंबरीमय पेशवाई ’ मधील

आजवरच्या कादंबऱ्या

पेशवाईचें पुण्याहवाचन
पेशवाईची प्राणप्रतिष्ठा
पेशवाईचें ध्रुवदर्शन
पेशवाईचा ध्रुव ढळला ?
पेशवाईचा पुनर्जन्म
पेशवाईचें पुनर्वैभव
पेशवाईचा दरारा
पेशवाईतील दुर्जन
पेशवाईतील पश्चिमदिग्विजय
पेशवाईतील धर्मसंग्राम
पेशवाईतील उत्तरदिग्विजय
पेशवाईवरील गण्डान्तर
पेशवाईचें मन्वंतर
पेशवाईचा पुनर्विकास
पेशवाईचा मध्यान्ह

‘ कादंबरीमय पेशवाई ’चे पुनर्मुद्रण, भाषांतर,
रूपांतर वगैरेसबर्धी सर्व प्रकारचे मालकीहक्क
सौ. वैजयंती हडप याच्या स्वाधीन आहेत.

प्रकाशक - बलवंत विष्णु परचुरे, परचुरे पुराणिक आणि मडळी,
बुकसेलर्स व पब्लिशर्स, माधवबाग, मुंबई न. ४
मुद्रक - विठ्ठल वामन हडप, आदर्श मुद्रणालय, सातारा सिटी.

‘पेशवाईचा मध्यान्ह’ ऐतिहासिक पाया

—*.—

“शाहूमहाराजांना दुःखसागरात लोटून राणी सगुणाबाई ता. २५-८-१७४८ रोजी कैलासवासी झाली. सगुणाबाईच्या मृत्यूने राणी सकवारबाईचा सापत्नभाव ओसरला. परंतु महाराजाच्या शेषायुष्यात दत्तकाचा प्रश्न त्याच्या राशीला नेटाने आला. नानासाहेब पेशव्यांनी पेशवाईची वस्त्रे धारण करण्याच्या सुमाराला कोल्हापुरकर सभाजीराजाशी एकीचा गुप्त करार केला होता. सातारा व कोल्हापूर ह्या दोन्ही राज्याची एकी करण्याचे पेशव्यांचे धोरण यशस्वी झाले असते तर त्यामुळे मराठी साम्राज्याचे निःसंशय हित झाले असते. परंतु शाहूमहाराज व सभाजीराजे यांचा आपसातील तीव्र बेवनाव कमी होण्याची चिन्हे दिसेनात. राणी सगुणाबाईची चुलत बहीण रघूजी भोंसल्याला दिलेली होती. तिचा मुलगा मुधोजी हा दत्तक घ्यावा असा सगुणाबाईचा शाहूमहाराजांना मूळपासून आग्रह होता. मुधोजी भोंसले आपल्या सवतीच्या तंत्राने वागेल व आपले पट्टराणी या नात्याचे महत्त्व कमी होईल या भयाने सकवारबाई प्रथम मुधोजीला दत्तक घेण्याच्या विरुद्ध होती. परंतु सगुणाबाई कालवश होताच तिने मुधोजीला दत्तक घेण्याचे ठरविले, व पेशव्यांचे प्रतिस्पर्धी (जगजीवनराव प्रतिनिधि, यमाजी शिवदेव वगैरे) त्या कामी तिला सामील झाले...हा प्रकार ताराबाईच्या कार्नी जाताच तिने गडावरून आपला कारभारी महाराजाकडे पाठवून विचारिले, ‘शिवाजीचा वंशज तुमच्या गादीवर बसण्याला लायक असा असताना तुम्ही दत्तक काय म्हणून घेता?’ यावर महाराजांनी खुलासा विचारला. तेव्हा ताराबाईने खुलासा केला, माझा पुत्र शिवाजी वारला तेव्हा त्याची राणी भवानीबाई गरोदर होती. पतीच्या निधनानंतर तीन महिन्यांनी तिने पन्हाळ्यावर पुत्राला जन्म दिला. कोल्हापूरकरांच्या काकदृष्टीतून त्या मुलाचा बचाव करण्यासाठी मी भवानीबाईला सल्लामसलत देऊन तो पुत्र एका विश्वास्त रजपूत जोडप्याच्या स्वाधीन करण्यास सांगितले. रजपूत स्त्री नुक्तीच प्रसूत होऊन तिचे अपत्य गेले होते, ती राजपुत्राला

पाजून त्याचा प्रतिपाळ करण्याला तयार झाली. त्याच रात्री मी राजपुत्राला बरीच अफू दिली, त्यामुळे तो रात्रभर मृतवत् झोपी गला मध्यरात्रीच्या सुमाराला मी व भवानीबाई पूर्वसकेतानुसार राजपुत्राच्या निधनाबद्दल ओक्सा-बोक्शी रडू लागलो. पहारेकरी काय गडबड आहे असे विचारावयाला आला, तेव्हा तान्हा राजपुत्र वारल्याचें आम्ही त्याला सांगितले नंतर राजपुत्राला पुरण्याविषयी मी सभाजीची परवानगी मिळविली त्या निमित्तानें मी बाहेर गेल्ये, तेव्हाच अफूच्या गुगीत असलेल्या राजपुत्राला रजपूत स्त्रीच्या हवालीं केलें. लगेच मी एक कापड घेऊन त्यात एक भाकरी व दोन बळी दिलेलीं कोंबडीं गुडाळली, व तें गाठोडे पन्हाळ्याच्या उतरणीवर एका जागीं पुरून टाकले. अशा प्रकारे मी राजपुत्राच्या प्रेताला मूठमाती दिली, असे माझ्या पाठीवर असलेल्या पहारेकऱ्यांना चकविलें... दरम्यान त्या रजपूत जोडप्याने राजपुत्राला बावडे गावीं नेले, व माझ्या सागींवरून सर्व प्रकार भगवतराव अमात्यांना निवेदन केला पाच वर्षेपावेतो अमात्यांनी त्यांना द्रव्यसाह्य केले. दरम्यान राजपुत्र जिवत आहे अशी बातमी राणी राजसबाईच्या कानीं गेली व तिने आपल्या त्या पुतण्याचा कसून शोध चालविला. तिच्या काकदृष्टीतून राजपुत्राचा बचाव करण्यासाठी त्या रजपूत जोडप्याने राजपुत्राला घाटाखालीं कोंकणात पळविले, व तेथे दोन वर्षेपावेतो गुप्तपणे वास्तव्य केले. तेथें राज-पुत्राची दूधमाय रजपुतीण मेली. मग रजपुताने राजपुत्राला पानगाव येथे नेऊन दर्याबाई निंबाळकर हिच्या स्वाधीन केले. तिने त्याला तुळजापुरा-जवळच्या खेड्यातील एका गोधळ्याच्या घरात लपविलें. दोन वर्षांनंतर तो रजपूत वारला पण राजपुत्र पानगावींच राहिला, व अद्यापिही तो तेथेंच आहे ' महाराजाचा या हकिकतीवर विश्वास बसेना त्यांनीं ताराबाईला ह्याला साक्ष कोण आहे असे विचारलें. तिनें अमात्याचें नाव पुढें केलें. अमात्य येताच महाराजांनीं त्यांना आडवे तिडवे प्रश्न विचारून खात्री करून घेतली. तथापि आणखी खातरजमा करून घेण्यासाठी त्यांनीं जगजीवनराव प्रतिनिधींना सांगितलें की, अमात्यांना सगमावर घेऊन जा व तेथे ह्या सर्व निवेदनाचा कृष्णाजल हातीं घेऊन शपथेवर पुनरुच्चार करावयाला लावा. त्याप्रमाणेही भगवंतरावांनीं केले. तेव्हा मात्र महाराजाचे समाधान झाले व त्यांनी गोविंदराव चिटणिसांना बोलावून सांगितलें कीं मासाहेबाचे म्हणणें खरे आहे. आता

दत्तकाचा विचार करण्याचें कारण नाही. ताराबाईने त्या राजपुत्राला त्याच्या आजोबाचें राजाराम हे नाव ठेवले होतें. परंतु ते तिच्या पतीचे नाव असल्याने तिला उच्चारता येत नसे, म्हणून ती त्याला रगमराजा म्हणे. सकवारबाई दत्तक पुत्राची माता होऊन राजसत्ता उपभोगण्याला हपापलेली होती. तिला हा प्रकार ऐकून सताप आला . ”

[किंकेड-पारसनीस कृत ‘ए हिस्टरी ऑफ दि मराठा पीपल्’ भाग २ रा.]

×

×

×

[याखेरीज सकवारबाईने नानासाहेब पेशव्यांना ठार मारण्याचा डाव मुतालिकांच्या साहाय्याने रचिला, मुतालिकानीं चिटणीसांच्या व्यक्तिद्वेपाला पडून पेशव्याऐवजी चिटणीसावरच तुळाजी खिदमतगार हा मारेकरी घातला, पण तो डाव फसून तुळाजी मारला गेला, सकवारबाईने महाराजाना रगमहालात चौकीपहान्यात ठेवून पेशवे, चिटणीस वगैरेना भेटीची बंदी केली, पेशव्यांना विरोध करण्यासाठी प्रतिनिधि वगैरेच्या साहाय्याने गुप्तपणे सैन्य जमविले व कोल्हापूरकरांशी फितूर केला, मुघोजी भोसल्याला दत्तक घेण्याचा प्रयत्न केला तो रघूजी भोसल्याच्या उदासीनत्वामुळे फसला, पेशव्यांनीही महाराजांच्या अनुमतीने प्राप्त प्रसंगांना तोंड देण्यासाठी पस्तीस हजार सैन्य महाराजांच्या मरणसमयी जमा केलें होतें, ताराबाई महाराजांच्या मृत्युसमयी त्यांना व पेशव्यांना अनुकूल झाली होती, वगैरे सर्व ऐतिहासिक पडताळे किंकेड पारसनीस कृत इतिहासात व सरदेसाई कृत मराठी रियासन मध्यविभाग २ यात एकत्र सापडतील. महाराजांच्या अतकाळाचें व रामराजांच्या राज्यारोहणाचे ह्या कादंबरींतील वर्णनही या दोन ग्रंथात दिलेल्या माहितीला धरून व इतर अनेक पुराव्यांचा समन्वय करून यथावत् करण्यात आले आहे.]

×

×

×

राणी सगुणाबाईचा मृत्यु:-ता. २५ आगस्ट इ. स. १७४८.

×

×

×

शाहू महाराजाचा मृत्यु:-ता. १५ डिसेंबर सन १७४९. [किंकेड-पारसनीस यांच्या मतें महाराजाचा मृत्यु रात्रौ झाला. नानासाहेब पेशव्यांच्या रोजनिशीप्रमाणे त्या दिवशीं मार्गशीर्ष व॥ ३ भृगुवारी पुष्यनक्षत्र, शके १६७१ शुक्ल सवत्सरी सकाळीं चार घटका दिवसास (महाराजांनीं) विष्णुलोक केला]

प्रस्तुत कादंबरीत शाहूमहाराजांनी नानासाहेब पेशव्यांना अंतसमयीं एका मागून एक अशीं दोन आज्ञापत्रे अथवा याद्या दिल्याचा उल्लेख आहे. ती पुढीलप्रमाणे.

यादी नं. १ “ राजमान रा बाळाजी प्रधान पडित यास आज्ञा. तुम्ही फौज धरने. सर्वास आज्ञा केली त्यांच्या दैवी नाही. महाराजांस लिखनें जालें नाही. बरे होत नाहीत, राज्यभार चालला पाहिजे. तर पुढें वश बसवनें. कोलापूरचे न करणे. चिटणिसास सर्व सांगितलें तसें करणे. वश होईल त्याच्या आज्ञेत चालून राजमडळ चालवने. चिटणीस स्वामींचे विश्वासू. त्याच्यातुमच्या विचारें राज्य राखनें. वश होईल तो तुमची घालमेल करनार नाही. सुज्ञ असा.

यादी नं २ राजमान रा बाळाजी पडित प्रधान आज्ञा जे. राज्यभार तुम्ही चालवाल हा भरवसा स्वामींस आहे. पहिलें सांगितलें खातरजमा, ती चिटणिसानी आढळ केली. तुमचे मस्तकी हात ठेविला आहे. वश होईल तो तुमचें प्रधानपद चालवील. करील अतर तर शपथ असे. त्याचे आज्ञेत चालून सेवा करणे. राज्य राखनें. बहुत काय लिहिनें. सुज्ञ असा.

भूमिका

‘पेशवाईचा मध्यान्ह’ ही ‘कादबरीमय पेशवाई’ मालेतील पंधरावी कादबरी होय. या मालेतील चौदाव्या ‘पेशवाईचा पुनर्विकास’ कादबरीची अखेर, आणि प्रस्तुत कादबरीचा प्रारंभ यात जवळ जवळ अंतर नाहीच. किंबहुना ह्या दोन्ही कादबऱ्या एकत्र एकाच ग्रंथरूपाने प्रसिद्ध झाल्या असत्या तर पूर्वार्ध व उत्तरार्ध म्हणून शोभल्या असत्या. परंतु तसें केलें नाहीं याला कारण विस्तारनियमन हें तर एक होतेच, पण शिवाय दोन्ही कथानकाचे गाभेही जमिनीतून एकाच मुळीतून उगवलेल्या दोन अकुराप्रमाणे तत्त्वतः एक पण प्रत्यक्षतः अलग अलग असे आहेत. नानासाहेब पेशव्याना पेशवाई-पदावरून भ्रष्ट करण्याचा व अज्ञातवासात असलेल्या रामराजाचा वध करून राजसत्ता बळकावण्याचा सकवारबाई व तिचे हस्तक याचा कट हा ‘पेशवाई-चा पुनर्विकास’ मधील कथानकाचा आत्मा आहे, तर प्रस्तुतच्या कादबरीचा आत्मा सकवारबाईची अघोर राज्यतृष्णा व त्या तृष्णेपार्थी शाहूमहाराजाच्या निधनापावेतो व रामराजाच्या राज्यारोहणापावेतो घडलेले अनर्थ हा आहे.

मागील चौदाव्या कादबरीत आरंभिलेल्या नव्या उपक्रमानुसार प्रस्तुत कादबरीच्या कथानकाचा ‘ऐतिहासिक पाया’ व शेवटी कथानकातील ‘ऐतिहासिक व्यक्तींची ओळख’ अलाहिदा देण्यात आली आहेच. कथाप्रसंगाची ऐतिहासिकता अजमावण्याला स्थूलमानानें हें पुरेसें होईल व टिपाची उणीव भासणार नाही अशी आशा आहे.

नानासाहेब पेशव्याचा कार्यव्याप एवढा दाडगा होता, कीं त्याला मराठ्यांच्या इतिहासात तुळा नाही त्याना पेशवाई प्राप्त झाल्यापासून तो शाहू महाराजाच्या निधनापावेतो आठ वर्षांच्या काळात आपले बहु चिमाजीअप्पा व पुतण्या सदाशीवराव भाऊ यांच्या साहाय्याने नुसत्या उत्तरेतच सुरजभेलशाची स्वारी (इ. स. १७४०-४१), उत्तर हिंदुस्थानातील दुसरी मोठी स्वारी (इ. स. १७४१-४३), रघूजी भोंसल्यावर आक्रमण व युद्धप्रसंग (इ. स. १७४२-४३), ओर्छीवर स्वारी, ओर्छीचा पाडाव व झाशीची स्थापना (इ. स. १७४२), याशिवाय माळव्याच्या सुभेदारीची बादशहाकडून प्राप्ती,

वगैरे अनेक अचाट पराक्रमाचीं कृत्यें पार पाडलीं. कर्नाटकातही त्याप्रमाणेंच दिग्विजय त्यानीं केले. त्या सर्वांचें साकल्येंकरून कथारूपानें विवरण करावयाचें म्हटल्यास 'शेषदेखील सहस्र मुखानीं वर्णन करता करता थकला' अशी कबुली द्यावी लागेल, व जितक्या कादंबऱ्या तीं प्रतापगीतें गाण्यासाठीं लिहाव्या तितक्या थोड्याच वाटतील तथापि वरच्याप्रमाणें अनेक अप्रतिम दिग्विजय जरी नानासाहेबानीं केला व हिंदुपदपादशाही हें नाव, दरारा, वैभव व विस्तार ह्या चतुर्विधतेने सार्थ केलें, तरी ते सर्व पराक्रम पित्याप्रमाणे वीरोचित पराक्रम नसून 'न धरी शस्त्र करीं मी गोष्टी सागेन युक्तिच्या चार' या स्वरूपाचे होते आणि 'कादंबरीमय पेशवाई' मधील कादंबऱ्या तर विशिष्ट प्रसंगार्भ व पेशवाईचा उगम-उत्कर्ष-अपकर्ष सुसंगतीने निवेदन करण्यास्तव विरचितल्या जातात म्हणून नानासाहेबांच्या एथवरच्या आठ वर्षांच्या कारकीर्दीतील अत्यंत महत्त्वाच्या परतु दूरवर्ती प्रसंगाकडे कथानकाचा ओघ मीं वळविला नाहीं. तथापि पानिपतचा पूर्वर्ग, पानिपत व पानिपतचा उत्तर-रग या निमित्तानें तीं मराठ्या पेशव्याची यशापयशात्मक प्रतापगीतें वाचकांना ऐकविलीं जातीलच.

'पेशवाईचा पुनर्विकास' व 'पेशवाईचा मध्यान्ह' ह्या दोन कादंबऱ्या पेशवाईतील मराठी राजसत्तेच्या अतस्थ बखेड्याचे चित्रण करण्यात स्वर्ची पडल्या आता 'पेशवाईचे दिव्य तेज' ही या मालेतील सोळावी कादंबरी यथाकार्त्ती प्रसिद्ध होईल

आदर्श वाङ्मय प्रकाशन, }
सातारा, ता. १-४-१९३९

विठ्ठल वामन हडप

पेशवाईचा मध्यान्ह

प्रकरण १ ले

चितेस मोर प्रतिज्ञा

श्रावण शु. ११ शके १६७० या दिवशीं सुमारे दोन प्रहर रात्रीच्या एकान्तवेळीं माहुली क्षेत्रात कृष्णाकाठीं एक अगारमय चिता सरसरत होती. सभोंवार सर्वत्र स्मशानशातता पसरली होती. मधून मधून पावसाचे चार तुषार आकाशातून खाली जमिनीवर शिपडले जात, परंतु त्या शितोड्यानीं ती चिता थोडीच विझते ! उलट त्यामुळे चितेची रमरस जास्त वाढतच होती. एरव्हीं वास्तविक ती चिता त्या वेळेपावेतो बहुतेक पिचून जावयाची, व दिसलेच तर पेटत्या निखान्याचे पिचून पिचून शिल्लक उरलेले काळोख्या रात्रीं लुकलुकणाऱ्या काजव्यासारखे अवशेष चितारक्षेत्राच्या ढिगाऱ्यातून लुकलुकताना दिसावयाचे. पण अग्नीने त्यांना प्रज्वलित करावे व पावसाच्या शितोड्यानीं त्यांना विझविण्याचा फोल प्रयत्न करावा, असा क्रम मधून मधून एकसारखा सुरू असल्याने त्या चितेतील निखान्याचा रसरशीतपणा दीर्घ काळपावेतो कायम टिकला होता.

तेथें त्या पेटत्या चितेपाशीं कोणी नाहीं म्हणावयाला एक श्वान मात्र उबान्यासाठीं कीं काय अमळ दूर वाळूत माड घालून बसले होते.

श्वानाचें कर्णेंद्रिय व घ्राणेंद्रिय फार नीत्र असते म्हणतात. त्या श्वानान मध्येच एकदा कान झाडून व वास घेण्याचा प्रयत्न करीत माड उचलून मार्गे दूरवर डोकावून पाहिलें. तों दुरून कोणीतरी येत असल्याचा भास त्याला झाला. भास कसला तो ! ती खरोखरच कोणीतरी व्यक्ति चितेच्या अनुरोधाने येत होती.

ती व्यक्ति आणखी अमळ पुढे आल्यावर—तेथे जर कोणी माणूस त्यावेळीं असतें, तर ती कोणी मराठा तरुणी असल्याचे त्या पाहणाराला दिसून आलें

कादंबरीमय पेशवाई

असतें. ती तरुणी त्या श्वानाला पाहतांच क्षणभर दूरवर थबकून उभी राहिली. श्वानानेंही प्रथम त्या तरुणीवर आपल्या स्वभावधर्मानुसार तोंड टाकण्याला कमी केलें नाहीं.

पण काय चमत्कार ! काहीं क्षणानंतर ती तरुणी त्या श्वानाच्या भुक्ण्याला न जुमानता तशीच चित्तेच्या अनुरोधानें पुढें येऊ लागली, व श्वानही तिची ओळख पटल्यामुळेच कीं काय, भुकावयाचें थाबून उलट तिला सामोरें गेलें व शेंपूट हलवीत तिचे पाय चाटण्याला सुरुवात केली.

त्या तरुणीनें त्या श्वानाला उचलून हृदयाशीं कवटाळीत म्हटलें, “ राई ! धन्य तुझ्या इमानदारीची ! धाकट्या आईसाहेबाना तू त्याच्या मरणानंतर-देखील विसरली नाहींस. ”

राईला त्या तरुणीचे ते बोल कळले कीं काय न कळे. तिनें शेंपूट हलवीत आपल्या भाषेत त्या व्यक्तीशीं काहींतरी सभाषण केलें.

“ ससजलें—समजलें. पण राई ! आता शोक करून काय उपयोग ! आपल्या धाकट्या आईसाहेब आपणाला सोडून देवाघरीं गेल्या त्या आता माघाच्या थोड्याच येणार आहेत ! ”

एवढें बोलून त्या तरुणीनें राईला खालीं ठेवलें व चित्तेच्या अनुरोधानें पावलें उचललीं. राईही तिच्या मागोमाग चालू लागली.

“ वेडे ! तू माघारी जा. तूं माझ्याबरोबर कोठवर येणार ? ” एवढें बोलूनही राई माघारी वळेना असे पाहून ती तरुणी पुन्हा तिला उललून हृदयाशीं कवटाळीत स्वतःशीं म्हणाली, “ हे एक यःकश्चित् जनावर. पण याच्या ठिकाणीं जितकें ज्ञान आहे, तितकें—त्यातील अणुरेणु इतकेंदेखील ज्ञान आम्हा माणसाच्या अर्गी असू नये ना !...” बोलता बोलता त्या तरुणीनें पुन्हा एकवारसभोंवार निरखून पाहत राईला खालीं ठेवून म्हटलें, “ बाई ! तूं जा कशी ! मला माझ्या पापाचे प्रायश्चित्त घेण्याच्या कामीं तुझा अडथळा होतो आहे. ”

त्या मुक्या जनावराला त्या तरुणीशीं बोलण्याला वाचा थोडीच होती ! पण ती तरुणी पुढें चालली, तिच्या मागून शेंपूट हलवीत राई चालली. त्या व्यक्तीचें तिकडे लक्ष्य नव्हतें. तिनें मुद्दाम तिकडे लक्ष्य दिलें नाहीं असें नाहीं. पण तिच्या मनात भावनाचा एवढा हलकल्लोळ माजला होता कीं त्या गर्दीत

पेशवाईचा मध्यान्ह

बाह्योपार्धीचें यथावत् अवधान तिला कोठून राहावयाला ! ती तरुणी त्या रसरसत्या चितेपार्शी जाऊन उभी राहिली व चितेकडे पाहून नमस्कार करून स्वतःशीं उद्गारूं लागली, “ पुण्यपतिव्रता आईसाहेब ! मला चाडाळणीला आपलें जिवतपर्णी दर्शन देखील घेण्याची चोरी झाली होती, तें आपल्या चितेचें तरी दर्शन घेऊन पावन व्हावें म्हणून मी अशा अपरात्रीं सर्वोचा डोळा चुकवून इकडे आलों आहे. ही दासी आपणार्शी बेइमान झाली, आपणाला विसरली, आपल्या सवतीला सामील झाली, असा तुमचा माझ्या विषयीं गैरसमज आहे हें मला माहीत आहे. तो गैरसमज अयथार्थ आहे असें मी तरी कोणत्या तोंडाने म्हणू ! वरवर दिसावयाला माझें वर्तन तसें आहे यात सशय नाही. पण मी थोरल्या राणीवर त्या चाडाळणीवर सूड घेण्याला प्रतिज्ञेनें बाधली गेल्यें आहे, त्या प्रतिज्ञेच्या सागतेसाठीं माझ्यावर जितके जितके म्हणून आरोप लादले जातील तितके तितके मला निमूटपणें सहन केलेच पाहिजेत. त्या प्रतिज्ञेला आज आणखी नवी जोड देणें प्राप्त झालें आहे. जीं जीं कोणी चाडाळ माणसें आईसाहेब, आपणाला विषप्रयोग करण्याच्या कामीं थोरल्या राणीला सामील असतील, त्याचा शोध करून त्यांना देहान्त प्रायश्चित्त दिल्याखेरीज माझ्या जिवाला शांति मिळणार नाही. तो नरपशु गमाजी त्या कृष्णकारस्थानात सामील आहे एवढें मला कळलें. पण आणखी कोण कोण त्या कटात आहेत याचा शोध मी लावीन, त्यांना प्रथम ह्या जगांतून नाहींशीं करीन, आणि आईसाहेब ! ह्या आपल्या पेटत्या चितेला साक्ष ठेवून सांगलों, इथे आपल्या शेजारीं थोरल्या राणीची—आपल्या त्या निष्ठुर सवतीची चिता पेटलेली पाहिल्याशिवाय मी देवापार्शी मरण मागणार नाही. ”

अशी भयंकर प्रतिज्ञा त्या पेटत्या चितेसमोर करून त्या तरुणीनें त्या चितेला त्रिवार प्रणाम केला, व त्या चितेंतलीच चिमूटभर राख घेऊन आपल्या कपाळाला लावून ती तेथून माघारी निघाली. जाता जाता राईकडे तिचें लक्ष्य गेलें, व राई आपल्या मागोमाग आल्यास आपणाला आपल्या एथील आगमनातील गुप्तपणा राखणें अवघड जाईल असें तिला भय वाटू लागलें. राईविषयीं तिला जिव्हाळा वाटत होता. पण थोरल्या राणीवर आणि तिच्या कृष्णकार्यांतील साथीदारावर सूड उगविण्याच्या सकल्पाने ती इतकी बेहोष

कादंबरीमय पेशवाई

झाली होती की त्या सकल्पाच्या आड प्रत्यक्षतः अथवा अप्रत्यक्षतः तरी येणाऱ्या प्रत्येक सजीव निर्जीव वस्तूला बेदरकारपणे पायाखाली तुडवून पुढे जाण्याइतके तिचे मन कठोर बनले होतें. त्या बेहोषपणाच्या भरात तिच्या मनात राईविषयी असाही आसुरी विचार आला की राई जर आपल्या मागो-माग येऊ लागली तर तिला उचलून त्या पेटत्या चितेत फेंकून द्यावें. राईला जगात मायेचा असा कोणाचाही आधार नाही म्हणून ती असें करित आहे हें त्या तरुण स्त्रीला माहीत असावे. एरवी तिच्याविषयी त्या तरुण स्त्रीला इतकी अनुकंपा वाटली नसती.

राई पुढें पुढें जाऊन त्या तरुण स्त्रीच्या पायात घोंटाळू लागल्यामुळें त्या तरुण स्त्रीला चालताना पचाईत पडू लागली. “गरीब बिचारा मुका जीव ! ह्या अफाट जगात त्याला मायेचें असें कोण आहे” असा विचार त्या तरुण स्त्रीच्या मनात उत्कटतेनें घोळू लागला. आपण चितेकडे येताना राई सामोरी आली व पाठ सोडीना, तेव्हा त्या तरुण स्त्रीनें तिला माघारी जा म्हटलें. पण आता ती स्वतःच माघारी निघाली व राई तिच्या मागो-माग जाऊ लागली, तेव्हा तिनें राईला कुठें जा म्हणून सागावें ?

“अभागी जीवा ! तू माझ्या मागोमाग कोठवर येणार ? मी सर्वस्वावर पाणी सोडून माझ्या वैऱ्यावर—आईसाहेबाच्या वैऱ्यावर सूड घेण्यासाठीं निघाल्यें आहे. आता मला दुसरी कोणतीही उपाधि नको आहे.” असें पुटपुटत त्या तरुण स्त्रीने राईला पुन्हा एकवार उचलून हृदयाशीं कवटाळून तिचा मुका घेतला. राईचें तोंड आपल्या गालाला चिकटवून ती काहीं क्षण जागच्याजागीं उभी होती.

“माझ्या मागोमाग येऊ नकोस, कुठेही निघून जा.” त्या तरुण स्त्रीनें राईला खाली सोडून सांगितलें. राई बोलून चालून मुकें जनावर ! तिला मानवी भाषा काय कळणार ! परंतु मुक्या जनावराची भाषा अथवा त्याच्या भावना आपणा मनुष्यांना तरी कुठे कळतात, तें जनावराना काहीं कळत नाही असें आपण म्हणावे ! राई जनावरच खरी, पण तिला जर भावना मुळींच नसती, तर पावसाळ्या दिवसात भयाण स्मशानात ती एकटीच शहाण्या प्रेमळ माणसासारखी आपल्या धनिणीच्या पेटत्या चितेपाशीं कां बसून राहिली असती !

पेशवाईचा मध्यान्ह

ती तरुण स्त्री राईला खाली लोटून एकदम झपझप पावले उचलीत माघारी जाऊ लागली. तिने राईकडे माघारे वळून पाहिलेदेखील नाही. उलट पक्षी राईही त्या तरुण स्त्रीकडे वळून न पाहता सरळ चितेपाशी गेली, व पूर्वीसारखीच चितेशेजारी रेतीत बसकण मारून बसली. त्या इमानी जीवाच्या इमानाचे जगात कौतुक करणारे कोणी नव्हते ही गोष्ट निराळी.

ती तरुण स्त्री चादण्यातून वाट काढीत माहुलीहून सातान्याकडे जाणाऱ्या राजरस्त्याजवळ येते न येते तोंच थोड्या अतरावरून तिला गलबला ऐकू आला, “मारा ! त्या हरामखोराला ठार मारा आणि त्याच्या जवळचा खालिता हिसकावून घ्या.”

प्रकरण २ रें पूर्व दिवशीं

पूर्वी वर्णन केलेल्या प्रसंगाच्या पूर्व दिवशींची गोष्ट. तो प्रसंग मोठा आणीबाणीचा होता.

✱

✱

✱

छत्रपति शाहूमहाराजासारख्या विलासी व वैभवशाली राजाचा राजवाडा तो ! त्याला 'रगमहाल' नावही अगदीं शोभून दिसे. पण राणी सगुणाबाई त्याच राजवाड्यातील आपल्या महालात मृत्युशय्येवर पडल्यामुळें जणू काय साक्षात् मृत्यूची छायाच राजवाड्यावर पडली होती. राणीसभोंवार अनेक दासी शुश्रूषेला सज होत्या, दोन निष्णात राजवैद्यही काळाच्या जबड्यातून राणीला ओढून काढण्यासाठीं जे जे उपाय करावे ते ते उपाय निष्फळ ठरल्यामुळें काय केले म्हणजे राणीला आराम वाटेल याची चिंता करीत चिंता-तुर होऊन त्या शय्यामदिराशेजारच्या दालनात बसले होते. प्रत्येकाच्या चर्येवरील चिंतेची व उदासीनतेची छटा भविष्यकाळाच्या भेसूरतेची साक्ष पटवीत होती.

वास्तविक सकाळची वेळ म्हणजे आनदानें ओथबलेली, उत्साहानें डंवरलेली अशी असावयाची. पण त्या दिवशींची ती सकाळ अगदीं नितान्त-सुंदर अशा यौवनसपन्न विधवेच्या पाढऱ्या फटफटीत भालप्रदेशाप्रमाणें अगदीं उदास-भयाण भासत होती. दिवस पावसाळ्याचे खरे, पावसाळ्यात असे अनेक दिवस उगवतात व मावळतात कीं त्या दिवशीं सूर्यदर्शन कसें तें मुळींच होत नाही पण त्यातले काहीं दिवस असेही असतात कीं त्या दिवशीं धड पाऊस नाही, धड ऊन्ह नाही, धड आकाश निरभ्र नाही, वाराही नाही; जिकडे तिकडे स्मशानातील वातावरणासारखी उदासवाणी निस्तब्धता !

पेशवाईचा मध्यान्ह

आजची सकाळ उजाडली ती अशीच उदासवाणी होती. वैद्यराजांचें मत असे कीं अशा कुद हवेत राणीसाहेबांच्या दुखण्याला जोर चढणार. पण निसर्गाधीन गोष्टीपुढे कोणाचा काय इलाज चालणार ! तरीही वैद्यराजांनीं आपल्या परीनें उपायाची शिकस्त चालविलीच होती.

वैद्यराज ज्या दालनात बसले होते, त्या दालनात मुद्दाम एक घटिपात्र ठेवण्यात आले होते. ते तेथे वैद्यराज आणि ज्योतिषी ह्या दोघासाठीं ठेवण्यात आलें होतें. वैद्यराजाचे मत कीं राणीसाहेबांचा शारीरिक रोग दुर्धर आहे, व ज्योतिषाचे मत असे कीं राणीसाहेबांच्या बलवत्तर ग्रहदशेचा हा परिणाम आहे, सर्व आधिव्याधि त्यामुळे होतात अमूक वेळा टळली कीं राणीसाहेबाना उतार पडू लागेल अशी वैद्यराजाची अपेक्षा, तर अमक्या वेळीं अमूक ग्रह बदलला कीं राणीसाहेबावरील गण्डान्तर टळेल अशी ज्योतिषाची अपेक्षा.

एक घटका भरली, त्याबरोबर वैद्यराजांनीं समोरच्या दासीला खुणावून जवळ बोलावलें व राणीसाहेबाना औषध देण्याची वेळ झाली असे सागून त्यांना देण्यासाठीं परिश्रमपूर्वक तयार केलेलें औषधी चाटण तिच्या स्वाधीन केलें.

जिजा चाटणाची सोन्याची वाटी घेऊन राणीच्या बिछान्यापाशीं गेली. राणी तेव्हा जागीच होती तिने निराशापूर्वक जिजाकडे पाहिलें

“आईसाहेब ! औषध घेणार ना ?” जिजानें नम्रतापूर्वक विचारलें.

“औषध ?” राणीने औषधाच्या वाटीकडे क्षणभर टक लावून पाहत विषादपूर्वक अमळ स्वतःशीं हसून म्हटलें, “घेऊ म्हणतेस औषध ? आण.”

जिजाने वाटी पुढे आणताच राणीने एखाद्या दुबळ्या पाखराप्रमाणें तोंड उघडले व जीभ बाहेर काढली. जिजानें राणीला तें चाटण चाटविलें.

“झाले ?” राणीने विचारलें.

“झाले.” जिजा हळव्या वृत्तीनें उत्तरली.

“आता एक काम कर महाराज झोंपून उठले असतील तर पाहा. ते जर उठले असले, तर त्यांना मीं बोलाविलें आहे असे साग. मात्र ते जर उठले नसले तर त्यांना उठवू नकोस. आणि तशीच थोरल्या राणीसाहेबांकडे जाऊन त्यांनाही बोलावले आहे म्हणून साग. त्यांना म्हणावे, रागावूं नका, एकदा कृपा करून मला अखेरच्या भेटून जा.”

का दं ब री म य पेश वा ई

राणीचे ते शब्द जिजाचे व तेथें उभ्या असलेल्या इतर दासींचें अतः—
करण कापीत गेले. वास्तविक आजारी माणसाला सभोंवारच्या लोकानीं धीर
द्यावयाचा. पण इथें त्याचाच धीर सुटला. सर्वजणी एकमेकींच्या तोंडाकडे
दीनवाण्या वृत्तीनें टकमका पाहू लागल्या.

“आईसाहेब ! असेकाय बरें बोलता ! देवाच्या दयेनें आपणाला लौकरच
बरे वाटेल.” जिजा म्हणाली. त्याच अर्थानें इतर सर्वजणींनीं राणीकडे पाहिले.

“वाटेल हो ! तुम्ही काहीं चिंता करू नका.” राणी सगळ्याजणींना
उद्देशून बोलली व लगेच जिजाला म्हणाली, “तू मात्र सांगितले तेवढे काम
लौकर कर जा ” तेव्हाच तिने एका हुजऱ्याला हाक मारून त्याच्या हातीं
पेशव्यानाही तसाच निरोप पाठविला.

जिजा विषण्ण चित्ताने जड पावलांनीं बाहेर गेली. बाकीच्या दासींपैकीं
एकजण भयभीत चित्तानें राणीचे आताचे उद्गार वैद्यराजाना कळविण्यासाठीं
पलीकडच्या दालनात गेली. पण त्यापूर्वीच वैद्यराजानी ते उद्गार ऐकले होते.
ते दासीला पाहताच म्हणाले, “मला आईसाहेबाची प्रकृति पाहावयाची आहे.”

“मी तरी तुम्हाला तेंच सांगणार होत्यें.” असे म्हणून दासी माघारी
राणीच्या शयनगृहात गेली. ती घाईघाईने आलेली पाहून राणीने विचारलें,
“का ग ?”

“वैद्यराज आपली प्रकृति पाह्यला येत आहेत.” असें म्हणून दासीनें
राणीच्या अगावरील वस्त्र व्यवस्थित सावरलें.

वैद्यराजानीं आत येऊन राणीची नाडी पाहिली. त्याच्या चर्येवरील
निराशेत जास्त भर पडली. पण ते चर्येवर बळेच उत्साह आणून राणीला
धीर द्यावयाला चुकले नाहीत. त्यांनीं दासीकडून दुमऱ्या वैद्यराजाना बोलावून
घेतले व त्यांनी नाडी पाहिली, तेव्हा त्याचीदेखील खात्री होऊन चुकली
कीं आता राणी कचळ घटका दोन घटकाची सोबतीण आहे. पण त्यांनींही
राणीला बरकराणी धीर दिलाच.

दूध आणि पिटाच पाणी याचा रंग एकसारखा पादराच असला तरी
पिणाराच्या जिभेला त्याच्या चर्यातील फरक कळत नाही असें थोडेच आहे !
राणीने त्या धोराचा अर्थ तेव्हाच ओळखला, व म्हटले, ‘मा मरणांला
भीत नाही. मला माहीत आहे कीं आता ह्या जगाची मी अमदी थोड्या

पेशवाईचा मध्यान्ह

वेळेपुरती सोबतीण आहे. म्हणून म्हणत्ये, औषधोपचार आतां पुरे झाले. आता माझी अखेरची एकच इच्छा आहे. औषधोपचार आता थांबूयात, गगोदक माझ्या मुखी घाला, आणि हें जग सोडून जाता जाता अखेरचा परमेश्वराचा मंगल नामोच्चार माझ्या कानी पडू द्या.”

इतक्या समजूतदारपणे राणी बोलल्यावर धीराचे लटके बोल वैद्यराजानीं तरी कोणत्या तोंडाने बोलावे ! ते दोघेही ‘ परमेश्वराची इच्छा ’ असें म्हणून हाताशपणें बाहेर गेले. गगोदक अगोदरच तेथे आणून ठेवण्यात आलें होते. तें आणून तुळशीपत्राने राणीच्या मुखी घालण्यात आलें. ज्योतिषाला कळून चुकलें कीं ह्या ग्रहपीडेतच राणीचा अंत होणार तो वैद्यराजाच्या सांगण्यावरून गीता वाचू लागला व राजोपाध्याना तातडीचे निमंत्रण जाऊन महाराजाना बोलावण्यासाठीं एक दासी महाराजाच्या महालाकडे घावत गेली. यापूर्वीच जिजाने जाऊन राणीचा निरोप महाराजाना अगोदरच कळविला होता, व महाराज आपल्या महालातून तातडीनें राणीच्या भेटलीला यावयाला निघालेही होते. ते राणीच्या ह्या आजारात तिच्यापासून सहसा दूर जात नसत. रात्रौ देखील घटकेघटकेला त्यानीं राणीच्या महालात येऊन समाचार घ्यावा. रात्रौ प्रहरभर झोंप मिळाली तर मिळाली. उजाडते न उजाडतें तो ते पुन्हा राणीच्या महालात यावयाचे. पण आज त्याना येण्याला अंमळ उशीर लागला, त्यामुळे राणीला वाटले कीं महाराजाना रोज रात्रदिवस अतोनात श्रम पडत असल्याने त्याचा उजाडल्याव/ डोळा लागला असेल. परंतु तसें काहीं नसून महाराजांनीं राणीच्या प्रकृतीला आराम पडावा म्हणून आजपासून पहाटेच्या मोठ्या प्रहरां उठून गडावर मगळाईच्या देवाला यात जाऊन प्रार्थना चालविली होती. पण जिजाने येऊन निरोप सांगताच आपण अरिष्टनिवारणार्थ चालावलेल्या प्रार्थनेत विघ्न आल, ह्या अवशकुनाने त्याचें काळीज चर्रर झाले. तोच दुसरी दासी त्याना भेटली. त्यामुळे तर त्याच्या मनाला जबरा धक्का बसला.

सहचारिणीच्या निधनाचा दारुण प्रसंग आज महागजावर त्याच्या आयुष्यात काही पहिलाच ओढवणार होता अस नाही सावित्रीबाई व अशिका बाई ह्या दोन राण्या महाराजाना पूर्वीच दु.खसागरात लोटून परलाकी निघून गेल्या होत्या. त्या राण्याचीही राणी शोभणारी व तितकीच—किंबहुना जास्तच

कादंबरीमय पेशवाई

महाराजाना प्रिय असणारी त्याची प्रियतमा विरूबाई निवर्तली, तेव्हा तर त्याच्या दुःखाला पारावार उरला नाही. राहता राहिल्या राण्या दोन, एक सकवारबाई व दुसरी सगुणाबाई. ह्या दोन राण्यामधील तीव्र सवतीमत्सर महाराजाना हृद्रोगाप्रमाणे नेहमी दुःखी करी हे खरे, व त्यामुळे महाराज पूर्वी अनेकदा वनवासीही झाले होते. अनेकदा त्यानीं म्हणावेही कीं, ह्या जाचातून परमेश्वर कधीं सोडवील तो सुदिन ! परंतु असले क्षणिक वैराग्य कोणाला उत्तन्न होत नाही ? त्यातलाच तो प्रकार. त्या घरगुती आपत्तींच्या परमावधींतदेखील प्रेमळ वृत्तीच्या महाराजाना स्वतःला मरण यावे व ही भगभग मागची सुटावी असे वाटे पण आपल्या दुःखाला कारण ज्या आपल्या भाडखोर राण्या, त्याच्याविषयीं असली अमगळ कल्पना त्याच्या मनाला कधीं शिवतदेखील नसे.

तेव्हा ह्यात असलेल्या दोन राण्यात राणी सगुणाबाई ही त्यातल्यात्यांत अमळ जास्त विवेकी, प्रेमळ व महाराजाविषयीं कळकळ बाळगणारी होती. तिचा सवतीविषयीचा मत्सरामि कितीही भडकला तरी महाराज त्यात होरपळून निघेपावेतो ती त्याला भडकू देत नसे. आणि अगदीं अलीकडे तर सगुणाबाईचा स्वभाव पूर्वापेक्षा पुष्कळच निवळला होता. राजमाता म्हणून मिरवण्याच्या महत्त्वाकाक्षेने वर्षानुवर्ष सकवारबाई व सगुणाबाई यांच्यात जी भयकर स्पर्धा सुरू होती, त्या बाबतीत सगुणाबाईने समजूतदारपणाने अलीकडे माघार घेतली होती. महाराज इतक्या राण्याशीं लग्ने करूनही दुदैवाने निपुत्रिक राहिले असल्याने त्याच्या पश्चात् राज्याला वारस हा कोणीतरी पाहिजेच होता. व तो वारस दत्तकपुत्र घेऊन निर्माण करावयाचा, तर त्या दत्तकपुत्राचें मातृपद आपणाला मिळावे असे महाराजाच्या ह्यात राण्यापैकीं दोघींनाही वाटणे अगदी स्वाभाविक होते. त्या दोघींतही वडीलपणाचा मान सकवारबाईचा. त्यामुळे राजमाता होण्याचा मान वाट्याला यावयाचा झाला तर तो तिच्याच वाट्याला येणार, हे ठरल्यासारखेच होतें. पण महाराजाच्या घरातील व राजवटीमधील दुफळीमुळे दत्तकपुत्र कोणत्या राणीच्या माडीवर बसतो यापेक्षा कोण बसतो यालाच जास्त महत्त्व होतें. कारण जिच्या वगीचा मुलगा दत्तक होऊन राज्याला वारस होणार, तिच्या तत्राने पुढें राज्यकरभार चालणार हे उघड होते. म्हणूनच सकवारबाईचा प्रयत्न आपल्या वशिल्याचा

पेशवाईचा मध्यान्ह

दत्तक घेतला जावा या धोरणानें सुरू होता. त्यासाठी तिने प्रतिनिधि, प्रतिनिधीचे मुतालिक यमाजी शिवदेव वगैरे पेशव्याच्या प्रतिस्पर्ध्यांना आपणासभोंवार गोळा करून राजवटीत आपला एक स्वतंत्र पक्षच निर्माण केला होता. श्रीमंत नानासाहेब पेशव्यांना पेशवाई पदावरून हुसकून लावण्याचे सारे प्रयत्न विफल होऊन महाराजाच्या अनुज्ञेने मराठशाहीचे सर्वाधिकार नानासाहेबाच्या हातीं एकवटले गेल्यामुळे व त्या निमित्तानें महाराजाच्या मनात सकवारबाईविषयीं उलट अविश्वास उत्पन्न झाल्याकारणानें सकवारबाई फारच चिडून इरेला पेटली होती स्वतःचा हेका पुरा करण्याच्या बाबतीत ती महाराजाचीदेखील पर्वा करण्याला राजी नव्हती तिच्या राष्ट्रविघातक प्रयत्नाना महाराजाचा मुळींच पाठिंबा नसल्याने ती आपलीं हेकेखोर कारस्थाने आपल्या हस्तकाच्या साह्याने पूर्वीपेक्षाही जास्त सावधपणे व गुप्तरीतीने चालवू लागली होती अर्थात् सकवारबाई महाराजाच्या भलेपणाचा हा अवास्तव फायदा घेत होती. असे अतःपुरातील स्त्रीसाम्राज्यामधील वास्तव्य महाराजाना जितके डोईजड तितकेच असह्य होऊन बसलें होते.

सगुणाबाईही प्रथम जवळ जवळ तशीच वागे. पण अलीकडे तिची चूक तिला कळू लागल्यापासून तिची वृत्ति पालटली होती, व होताहोईतो जेणेंकरून महाराजाच्या मनाला कष्ट होतील अशी कोणतीही गोष्ट न करण्याकडे तिचा कल असे ही सगुणाबाईच्या स्वभावातील सुधारणा महाराजाना कितीतरी सुखदायक झाली होती. कारण त्यामुळे गृहकलहाना बराच आळा बसला, व दोन राण्यापैकीं एकीकडून तरी महाराजाना गृहसौख्य मिळू लागलें.

पण तें गृहसौख्य दीर्घकाल लाभावें इतके महाराज भाग्यशाली नव्हते, म्हणूनच राणी सगुणाबाई साध्या दुखण्यानें आजारी पडून जी एकदा अथरुणाला खिळली, तें तिचें डोकें काहीं केल्या वर म्हणून होईना. उपचाराना काहीं कमतरता नव्हती. राणीच ती, तशात ती महाराजाची प्रिय राणी. तिला वाचविण्याचे कोणतेही उपाय शिल्लक राहणे शक्यच नव्हतें. पण ईश्वराच्या घरचीच ज्या जीवाच्या आयुष्याची दोरी तुटली, तिथें त्या जीवाला वाचविण्याला मानवी प्रयत्न काय पुरे पडणार !

असो. महाराजांनीं आपली प्रार्थना दासी येताच आवरती घेतली व ते त्याच पावलीं धाकट्या राणीच्या महालाकडे निघाले,

कादंबरीमय पेशवाई

दक्षिणेंतील निजामी अरेरावीला पायबंद लावून व उत्तर हिंदुस्थानांत हिंदुपदपादशाहीची पूर्वीपेक्षाही मजबूत घडी बसवून श्रीमत नानासाहेब पेशवे नुकतेच पुण्याला आपल्या शनिवारवाड्यात येऊन दाखल झाले होते. तिकडे निजामाचा पक्षपाती रामदासपत व निजामाचा मुलगा नासीरजंग ह्या दोन कसलेल्या प्रतिस्पर्धींशी झगडून विजय संपादन करणें ही काहीं सामान्य गोष्ट नव्हती. तें ध्यानीं घेऊनच नानासाहेबांनीं मोठ्या सावधगिरीनें आपली सर्व तयारी करून चढावाचें धोरण पत्करून नेवाईवर स्वारी केली व सतत सहासात महिने प्रतिस्पर्धींशी टक्कर दिली. अखेर शत्रूला चागलेंच जेरीला आणून आसुब्री एथे त्याच्याकडून हिंदुपदपादशाहीला पोषक असा तह करून घेतला.

पण मराठी साम्राज्याचें ऊर्फ हिंदुपदपादशाहीचें वैभव नानासाहेबासारख्या तरुण व कर्तबगार पेशव्याच्या पुढारीपणाखालीं व शिंदेहोळकरादि इतर मातबर सरदारांच्या अमोल साहाय्यानें जरी झपाट्यानें वाढत होते, तरी तितक्याच झपाट्यानें दिल्लीच्या बादशाही सत्तेचे एकूण एक सारे आधारस्तंभ मराठ्यांच्या त्या वर्षिष्णु वैभवाला जिकडून पायबंद लावता येईल तिकडून लावण्यासाठीं आपल्या जिवाची अगदीं कमालीची आटापेट करीत होते. साठ वर्षांनीं बाम्बूच्या बेटाना सर्वत्र एकदम फूल येऊन तीं बेटें मरून सोपाटीं होतात व त्या कुलक्षयातून कोठें कोठें एखादा अकुर मरता मरता वाचलेला आढळतो त्याप्रमाणें सारा बादशाही अमल सभोंवारच्या विविध राजसत्ताकडून—विशेषतः मराठ्यांकडून होणाऱ्या विरोधामुळें मृत्युपथाला लागलेला असताना त्या अमलातील एकटा निजाम काय तो मराठ्यांशीं टक्कर देण्याला समर्थ असा तुल्यबल उरला होता. त्यालादेखील प्रथम श्रीमत बाजीराव पेशव्यांनीं व मागाहून नानासाहेबांनीं जरी जरबेंत ठेवलें होतें, तरी त्यांना त्याची पक्की दहशत होती हें काहीं खोटे नाहीं आता शाहूमहाराजांनीं अनेकदा निजामाशीं सबध आला त्या प्रत्येक वेळीं तेजस्वी स्वतंत्र राजाला न शोभणारें नरमपणाचें धोरण ठेवल्यामुळेंच निजाम इतका शेफारून गेला होता हें मात्र खरें. त्याचा दृश्य परिणाम इतका ठळक होता कीं निजामाची सत्ता पेशव्यांना डोळ्यांत तेल घालून वागावयाला लावण्याइतकी प्रबळ झाली होती.

पण त्या निजामाच्या सत्तेला उत्तरेत आसुब्रीच्या तहाने जोराचा फटका बसला, व त्याच सुमाराला निजाम उल्लुमुल्क कालवशा झाल्यामुळ तत्कालीन

पेशवाईचा मध्यान्ह

हिंदी राजकारणाचे ओष बरेचसे बदलले. त्या अनुरोधानें उत्तरेकडील राजकारणाची वासलात लावल्यावर नानासाहेब प्रथम पुण्यात आले व आत्मडळीच्या भेटी गाठी घेऊन तेथे चार दिवस राहतात न राहतात तोंच गोविंदराव चिटणिसाचे धाकट्या राणीच्या आजाराविषयीचें व सकवारबाई पक्षाच्या कारवाईविषयीच्या खुलाशाचें तातडीने निघून येण्याचें पत्र येऊन थडकलें. त्या चार दिवसात साताऱ्यातील राजकीय भानगडींचे त्यांना अनेक कारभार्यामार्फतही बरेंच ज्ञान झालें होतें त्या भानगडींचा समाचार घेण्यासाठी ते ताबडतोब साताऱ्यात आले. ते जे साताऱ्यात आले, ते राजकारणाची अत्यंत जरूरीचीं कामें पुण्यात कैक दिवसांचीं साचलीं होती, निजामाशीं झालेल्या असुब्रीच्या तहाच्या अमलबजावणीचीही निश्चित योजना आखावयाची होती. पण चिटणिसाची चिड्डीही तशीच तातडीची असल्यानें एक दिवसाच्या सवडीनें त्यांना साताऱ्यात येणें प्राप्तच झालें नाहीं तरी एरव्हीं देखील उत्तरेकडील सर्व कामगिरीचा झाडा महाराजाना देण्यासाठीं त्यांना साताऱ्यात यावयाचें होतेंच.

साताऱ्यात येताच नानासाहेबांना धाकट्या राणीच्या आजारीपणाची बातमी समजली. तेव्हाच ते तिच्या समाचाराला जावयाचे राजवाडाही काहीं दूर नाहीं, अगदीं वाड्याला वाडा भिडलेला होता असे म्हटले तरी चालेल. परंतु पहिला दिवस महाराजाची भेट घेऊन उत्तरेकडील स्वारीचा सारा वृत्तान्त त्यांना निवेदन करण्यातच गेला. कैक दिवसांचीं जरूरीचीं कामें इतकीं साचून राहिली होती की त्याचा फडशा केल्याखेरीज गत्यतर नव्हतें त्यातच आणखी राजधानींत माजलेल्या घरगुती कलहाची भर पडली होती. त्यांतूनही नानासाहेब पडले सशयी स्वभावाचे व सुतानें स्वर्गाला जाणारे. पेशवाई पदाच्या बाबतींत झालेल्या भानगडींना अजून काहीं दीड वर्षेही लोटलें नव्हतें, व सकवारबाई आणि तिच्या पक्षाची प्रतिनिधि वगैरे इतर मडळी यांना त्या कारस्थानात अपयश आलें असले तरी त्यांच्या कारस्थानांना खळ काहीं पडला नव्हता. बुद्धिबळाचा डाव माडलेलाच होता, व शहाला प्रतिशह देण्याचें काम सुरूच होतें. नानासाहेबांनीं एकवार त्या डावात प्रतिपक्षावर मात करून एक डाव जिंकून हातचे गेलेले पेशवाईपद पुन्हा मिळविलें असलें, तरी दुसऱ्या डावांत आपण त्यांच्यावर प्यादी-

कादंबरीमय पेशवाई

हुचमल्ली व साधल्यास घोडमल्लीदेखील करून सव्याज उट्टे फेडून घेऊं असा पेशव्याच्या प्रतिपक्षानें जणू चग बाधला होता. इतक्या सर्व भानगडीना तोंड देऊन राजवटीचा कारभार हाकण्याला नानासाहेबासारखा चतुरस्र पुरुष म्हणूनच पुरा पडत होता.

धाकट्या राणीकडील हुजऱ्या येऊन पोहोचला तेव्हा नानासाहेब नुक्तेच स्नान करून देवाला गंधफूल वाहण्याच्या बेतात होते. त्यानीं धाकट्या राणीचा निरोप कळताच घाईघाईनें कसे बसें गंधफूल देवाला वाहिले, व कपडे करून एकदम धाकट्या राणीच्या महालाची वाट धरली. जाता जाता त्याच्या मनाला हुरहूर लागली होती कीं आपण दोन दिवस सातान्यात येऊन झाले तरी भेट घेतली नाही याबद्दल धाकटी राणी आपणाला काय म्हणेल !

पण राणी नानासाहेबाना तसे काहींदेखील म्हणाली नाही उलट नानासाहेबाना, ते समोर येताच ती गौरवून बोलली, “नाना ! फारा दिवसाचीं राजकारणाचीं खरकटीं तुम्हाला निस्तरायचीं असतील, म्हणूनच तुम्हाला माझ्याकडे यायला वेळ मिळाला नसावा हें मी जाणत्ये. राजकारणाची जबाबदारी म्हणजे केवळ सुळावरची पोळी ! मीदेखील तुम्हाला त्रास देणार नव्हत्ये. पण माझा आता घटकेचाही भरवसा नाही असे माझे मलाच वाटू लागलें आहे म्हणून मी तुम्हाला एवढा त्रास दिला. तुमच्या घरची सर्व मडळी खुशाल ना ?”

“होय. खुशाल. आईसाहेब ! मी यापूर्वीच आपल्या भेटीला यावयाला हवें होतें.” नानासाहेब उत्तरले.

“पण मी म्हणत्ये, आपण आपलेपणा मानल्यावर असल्या शिष्टाचाराची काय गरज ? अगदीं पूर्वीच्या गोष्टी झाल्या त्या होऊन गेल्या. पण तुमच्यावर थोड्या दिवसापूर्वी जी तोहमत घालण्यात आली—”

“तें सकट जसें आलें तसें आपणा सर्वांच्या कृपेने दूर झाले शेवट गोड तें सारेंच गोड म्हणावे आणि आपण स्वस्थ बसावे. त्या गोष्टी आठवून विनाकारण आपण मनाला कष्ट का बरे करून घेता ?”

“मी मनाला कष्ट करून घेत नाही, उलट माझ्या मनाला आजवर होणारे कष्ट थाबविण्यासाठीं मी हें बोलत्ये आहे. मी यापूर्वी तुमच्याशीं अनेक तारणामुळे स्पर्धा केली आहे. तेव्हा एक तर मी भलत्याच लोभाला बळी

पेशवाईचा मध्यान्ह

पडत होत्यें, व दुसरें, तुमच्याविषयीं सभोंवारच्या मडळीने माझा फारच गैरसमज करून दिला होता. ”

“पण देवदयेने तो गैरसमज पुढे दूर झाला ना ? ”

“हो ! दूर झाला तेव्हापासून तुमची भेट केव्हा होते आणि तुम्हाला मी माझें मन निःसशय झाल्याचे केव्हा सागत्ये असे मला झालें होतें. तेव्हापासूनच मी माझ्या मनाशी निर्धार केला आहे कीं यापुढे तुमच्या कारभारात बखेडा असा मुळींच उत्पन्न करायचा नाही. शक्य तेवढें तुम्हाला साह्यच करायचें, व तुमच्या हातून राष्ट्राकार्य करून घ्यावयाचें. पण परमेश्वराची इच्छा ही अशी होती. तुम्ही आरभिलेल्या हिंदवी स्वराज्याच्या जगडव्याळ कार्याला विधायक कार्याचा व साह्याचा हातभार माझ्याकडून लागूच नये अशी जणू विधिघटनाच होती ! त्याला काहीं इलाज नाही. मला आतां भरल्या चुड्यानीं मरण येते आहे यातच आनंद आहे. ”

“आम्ही कमनशिबी, ही राजवट फुटक्या कपाळाची, म्हणून हें असें होतें आहे विरुवाईसाहेबाचा राजवटीला असलेला पहिला जबरदस्त आधार तसा तुटला, आणि—”

पुढे नानासाहेबाच्या तोंडून शब्दच निघेना, त्याचा कंठ दाटून आला.

“असें वाईट वाटून घेण्यात काहींच अर्थ नाहीं नाना ! होणें जाणें कोणाला टळत नाहीं आतां तुम्हाला माझी अखेरची विनंति एवढीच कीं झाल्यागेल्या सर्व गोष्टी विसरून जा, आणि महाराजांनीं कोणाच्याही कसल्या ही विरोधाला न जुमानता पोटाच्या पुत्राप्रमाणे तुमचा प्रतिपाळ करून राजवटीचा सर्व भडिभार तुमच्यावर घातला आहे, त्या उपकाराची फेड महाराजाचे धर्मपुत्र या नात्यानें कृतज्ञतेने आमरण करा. तुम्ही आपलें कर्तव्य चुकणार नाहीं अशी माझी पूर्ण खात्री आहे. तुम्ही अगिकारलेल्या हिंदवी स्वराज्याच्या पवित्र कार्यात तुम्हाला पूर्ण यश मिळेल असा माझा तुम्हाला आशिर्वाद आहे. ”

नानासाहेबांनीं राणीसमोर नम्रतापूर्वक मस्तक नमविले, व राणीनें आपला वरदहस्त त्याच्या मस्तकावर ठेवला.

इतक्यात महाराज त्या महालात येऊन पोहोंचले. त्यांनीं प्रथम वैद्य—राजापार्शी जाऊन धाकट्या राणीच्या प्रकृतीची चौकशी केली. वैद्यराजांनीं

कादंबरीमय पेशवाई

निराशेचा अभिप्राय दिला, तो कानी पडतांच महाराजांचा धीर खचला. त्यांनी दुःखातिरेकाने आपल्या कपाळावर ताडकन् हात मारून घेतला. तो प्रसगच असा होता कीं साक्षात् धैर्यमेरुदेखील तेव्हा दैवाधीनतेसमोर नम्र होऊन खचला असता.

“महाराज आले का ?” पुढें राणीनें कण्हत कण्हत दासीला विचारलें.

तोंच महाराज ते ऐकून राणीच्या महालात येऊन प्रविष्ट झाले. त्या पतिपत्नींची दृष्टादृष्ट झाली मात्र, त्याच क्षणीं दोघाच्याही डोळ्यातून अश्रूच्या गगायमुना उगम पावून वाहू लागल्या.

“राणीसाहेब !” महाराजाचा कठ दाटून आल्यानें त्याच्या मुखावाटे शब्दच निघेनात. नानासाहेब शेजारीं होते. पण त्याच्याकडेही त्याचें लक्ष्य गेलें नाहीं.

“असें काय बरें करायचें तें ! आपणाला दुःख झालेलें मला पाहवत नाहीं. मला भरल्या चुडथानीं मरण येत आहे, यातच मला आनंद आहे. माझ्यासारखी पुण्यवान मीच. मला आपल्या पायावर एकदा मस्तक ठेवा—वयाचें आहे. ते पाय पुढें करायचे ना ?”

महाराजांनीं नानासाहेबाकडे नुमते एकवार पाहिले मात्र. पण तिकडे लक्ष्य न देता अगावरच्या उत्तरीयानें आसवे पुसलीं, व त्याच उत्तरीयानें राणीचींही आसवें पुसलीं.

राणी पुन्हा म्हणाली, “कृपा करून आपले पाय पुढें करायचे म्हणतयें जरा.” महाराजांनीं राणीच्या विछान्याशेजारच्या उच्चासनावर बसून केवळ राणीचा—पतिव्रतेचा भोळा भाव म्हणून पाय पुढें केले, व राणीनें धन्यतापूर्वक त्या पायावर आपलें अशक्ततेनें कापणारे मस्तक ठेवलें.

“अखेर निष्ठुर काळाला दयेचा पाझर काहीं फुटला नाहीं !” महाराज स्फुदत स्फुदत व अडखळत डोळ्यातील आसवें पुशीत उद्गारले.

राणीला महाराजाची ती दुःखाकुल अवस्था पाहून तितक्याच उत्कटतेनें भडभडून आलें पण तिला बोलावयाला शक्ति कोठे होती ! तिला मरणाची ओढ लागली होती तिच्या अखेरच्या मनोरथपैकीं महाराजाच्या पुण्यचरणावर मस्तक ठेवावें हा एक मनोरथ पूर्ण झाला. पण थोरली राणी सकवारबाई अजून आली नव्हती; तिला भेटण्याचा मनोरथ अजून अपूर्णच होता,

पेशवाईचा मध्यान्ह

राणी म्हणाली, “थोरल्या आईसाहेब अजून आल्या नाहीत. आणि जिजाही आली नाही. कोणी तरी जरा तपास करा बरें!”

“मी जातो आणि थोरल्या आईसाहेबाना बोलावून आणतो.” असे म्हणून नानासाहेब जाण्यासाठी उठले. पण राणीने त्यांना हाताने खून करून थांबावयाला सांगितले. तोच महाराज मागे वळून दासीजनाना उद्देशून म्हणाले, “कोणी तरी थोरल्या महालात जाऊन या पाहू!”

जिजा दासी लगेच सकवारबाईंच्या महालाकडे जावयाला निघाली.

विरूबाई आईसाहेबांच्या निधनाने आम्ही सारे जरी दुबळे पडलों, तरी धाकट्या आईसाहेबांनी दिवसेंदिवस त्याचाच किता गिरवून आम्हाला त्याचा विसर पाडला होता. पण हे कृपाछत्र आमच्या मस्तकावर सावली धरून होते, तेही देवाला सहन होऊ नये ना!” नानासाहेब खेदपूर्ण धोगऱ्या स्वरात उद्गारले.

“मी हे कृपाछत्र नव्हे, कृपाछत्र खरे हे!” राणी महाराजाकडे बोट दाखवून हलुहळू उद्गारली, “आणि ह्या कृपाछत्राची मी नुसती सावली आहे.” तिने पुन्हा महाराजाकडे वळून म्हटले, “नानाला मी अखेरचे दोन शब्द काय सागायचे ते सांगितलेच आहेत. त्यांनी आपल्या पायांना जन्मभर अतरू नये, आपणही त्यांना अतर देऊ नये. त्याला मी माझा धर्मपुत्र मानले आहे, व आपण तर त्या नात्याने त्याचे लहानपणापासूनच सगोपन केले आहे. गादीला वारस म्हणून आपण अवश्य एखादा मनाजोगा मुलगा माडीवर घ्यावा. पण नाना हा देखील आपला मुलगाच आहे; त्याच्या हातून सर्व कारभार करून घेऊन हिंदवीचा दुवा मिळवावा. ईश्वर आपणा उभयतांचा पाठीराखा आहे.”

आणखी थोडा वेळ त्या तिघांचे असेच जीवाभावाचे सभाषण झाले. नानासाहेबाना पेशवाईपद प्राप्त झाल्यापामून आजवर सहा सात वर्षांत धाकटी राणी त्यांच्याशी त्यांच्या जन्मदात्या मातेपेक्षाही जास्त प्रेमाने वागली असा त्या उभयतांच्या आयुष्यातील तोच पहिला दिवस होता. तोच शेवटचाही दिवस ठरणार ह्या जाणिवेने नानासाहेबांच्या अतःकरणात भयंकर कालवा-कालव झाली. धाकटी राणी ह्या जिवारच्या दुःखण्यातून वाचत नाही हे महाराजांप्रमाणेच नानासाहेबही आता पूर्णपणे ओळखून चुकले होते. अशा

कादंबरीमय पेशवाई

प्रसंगी राणीपासून दूर जाण्याचें त्याच्या अगदीं जिवावर आलें होतें. पण अलम् मराठशाहीच्या त्या नरश्रेष्ठ नेत्याला असल्या प्रापचिक गोष्टींसाठीं जरूरीच्या राजकारणाकडे दुर्लक्ष्य करता येणें शक्य नव्हतें. त्यानीं अगदीं मोजक्या शब्दात प्रचलित राजकारणाचे आणीबाणीचें व गभीर स्वरूप राणीला समजावून सांगितले, व तिचा निरोप मागून ते म्हणाले, “ मी अत्यंत निकाडीच्या कामाची तेवढी निरवानिरव करून पुण्याहून लागलाच माधारा येऊ का ? ”

राणी शातपणानें उत्तरली, “ हें पाहा, शिष्टाचार पाळायला तुम्ही कोणी परके नाही. तुम्हाला भेटायची माझी अखेरची इच्छा होती तेवढी सफल झाली, मनमोकळेपणाने काय बोलायचें तें आपण बोललों. आता तुम्ही अगोदर पुण्याला जा कसे ! माझें जिणें आता ईश्वराधीन आहे. तुम्ही इथे राहून मला आयुष्य थोडेंच घालू शकणार आहा ? राजकारण ही कोटमाप मराठी रयतेच्या भवितव्याची बाब आहे. तिच्याकडे दुर्लक्ष्य कराल तर, परमेश्वरापाशीं दोषी ठराल. तुम्ही ताबडतोब जावें, आणि तातडीचीं सर्व कामें यथास्थित आटोपल्यावर सबड मिळाली तर यावें. तुमच्या मातोश्रींना व सर्व मुलामाणसाना माझा आशिर्वाद सागा... ” एवढें बोलून धाकटी राणी ग्लानि आल्यामुळें थाबली.

नानासाहेब महाराजाचाही निरोप घेऊन तसेच त्या पावलीं पुण्याला जाण्याला निघाले. जाताना त्यानीं राणीचें प्रकृतिमान आपणाला पुण्यात रोजच्या रोज कळावें यास्तव रोज घोडेस्वार पुण्याला यावा अशी व्यवस्था मुक्कामामुक्कामावर करून ठेवली.

नानासाहेब गेल्यावरदेखील राणीनें महाराजांपाशीं नानासाहेबांच्या अचाट कर्तबगारीविषयीं अनेकवार कळकळीचे प्रसशोद्वार काढले.

परंतु पातक्याची सावली पडताच गगा लुप्त व्हावी त्याप्रमाणें राणीच्या सुखदुःखाच्या गोष्टी एकाएकीं तेथें कसला तरी कानोसा मिळताच एकदम थाबल्या.

तो कानोसा कसला ?

प्रकरण ३ रें सकवारबाईचें कृष्णकारस्थान

धाकटया राणीच्या महालात स्वतः राणी व महाराज याचें जिव्हाळ्याचें सभाषण चाललें असताना त्याच वेळीं रगमहालातील दुसऱ्या एका महालात राणी सगुणाबाईला विषप्रयोग करून ठार मारण्याचे राक्षसी बेत चालले होते !

धाकटी राणी इकडे अशी मृत्युशय्येवर पडली होती. पण थोरल्या राणी सकवारबाईला त्याचे काय होय ! ती उलट परमेश्वराला मनातून आळवीत होती कीं धाकटी राणी एकदाची आटोपू द्या, आपल्या वाटेंतला हा काटा एकदाचा दूर होऊ द्या. आणि त्यासाठीं ती तेव्हा मनातून तेहतीस कोटि देवाना नानापरींचे नवसही करीत होती !

सकवारबाईला धाकटया राणीचा काटा अलीकडे फारच बोंचू लागला होता. कारण धाकटी राणी आजकाल महाराजाची प्रियतमा होऊन बसली होती. ती महाराजाना आपल्याविरुद्ध काहींच्या बाहीं शिकवते व म्हणून महाराज आपणाशीं तुसडेपणानें वागतात, असा सकवारचा समज होऊन बसला होता. एका वर्षापूर्वीं नानासाहेब पेशव्याना स्थानभ्रष्ट करण्याच्या कारस्थानांत मात्तार ध्यावी लागल्यापासून सकवारबाई पिसाळल्यासारखी झाली होती. इतका दात ह्या थोरल्या राणीचा धाकटया राणीवर होता, तो केवळ दत्तक पुत्राच्या निमित्तानें. ताराबाईचा नातू राजपुत्र राजाराम ऊर्फ राम-राजा पानगावीं वेष्टातरानें दर्याबाई निंबाळकराकडे असल्याची वार्ता कळताच सकवारबाईनें यमाजी शिवदेवाचा मुलगा गमाजी याची त्या राजपुत्राचा नाश करण्याच्या कार्मी योजना करून आपल्या मतानें राजपुत्राचा नायनाट केला होता. 'आपल्या मतानें' म्हणावयाचें अशासाठीं कीं तो राजपुत्र खरोखर अजूनही जिवंत होता. तो सुखरूपपणें पूर्व स्थळीं मोदत होता.

कादंबरीमयपेशवाई

कारस्थानी दासी पुतळा व तिचा पति प्रतापराव याच्या स्वामिनिष्ठेमुळे त्या राजपुत्राच्या जिवारचें सकट टळलें होतें पण तो खरा प्रकार गोविंदराव चिटणीस, महाराज, नानासाहेब पेशवे, पुतळा व प्रतापराव अशा मोजक्या मडळीलाच काय तो माहीत होता. सकवारबाई मात्र आपल्या वाटेंतला एक औरस राजसत्तीचा काटा दूर झाला अशा समजुतीनें मनात माडे चुरीत तेव्हापासून आपल्या तत्रातील एखादा दत्तक घेण्याच्या जारीच्या प्रयत्नात गढून गेली होती.

सगुणाबाईनें जिजाच्या हातीं बोलावणें पाठविलें तेव्हा सकवारबाई जग-जीवनराव प्रतिनिधि व यमाजी शिवदेव यांना घेऊन आपल्या महालात त्याच प्रश्नाविषयीं खलबतें करीत बसली होती.

सकवारबाईच्या इच्छेमुळे म्हणूनच नव्हे, तर तत्कालीन राजकारणाच्या ओघामुळेही आपोआपच दत्तकाचा प्रश्न तेव्हा सातत्याच्या राजवटींत चागलाच धसाला लागला होता. महाराज वारवार आजारी पडत, त्यांना आपल्या देहाची शाश्वति वाटेनाशी झाली होती. व्हावयाचें टळत नाहीं हें खरें, पण ते निपुत्रिक मरण पावल्यास त्याच्या पश्चात् गादीवर कोणी बसावें याविषयीं बखेडे माजणार व त्या बखेड्यात हिंदुपदपादशाहीच्या विराट उद्योगाचा नायनाट होण्याचा संभव ! त्या भयानें राजवटीच्या जबाबदार कारभारी मडळीनें महाराजाना दत्तक घेण्याचा आग्रह चालविला होता. पण दत्तक कोणाला घ्यावयाचें ?—हाच तर मोठा प्रश्न होता धाकटा राजाराम हा औरस राजपुत्र असल्याचे महाराज व इतर कारभारी मडळी यांच्या कार्नीं आलें असलें तरी मुळात कारभार्यात देखील चागलीच फूट होती. प्रतिनिधि, यमाजी शिवदेव, सुमत, सुमताचे जावई व महाराजाचे कारभारी देवराव मेघड्यम, रघूजी भोसले, बारामतीकर बाबूजी नईक, वगैरे मडळी सकवारबाईच्या तंत्रानें वागणारी होती. त्या सर्वच मडळीला पानगावचा वृत्तान्त माहीत होता अशातली गेष्ट नाहीं. तो प्रकार माहीत असलेली सकवारबाईच्या पक्षातील मंडळी म्हणजे प्रतिनिधि, यमाजी शिवदेव, व यमाजी हे तिचेजणच होत त्यांना तरी सकवारबाईने राजपुत्राच्या ठार मारण्याचे केलेलें कारस्थान यशस्वी झाले एवढेच काय ते माहात ! ती गेष्ट त्यांनी अखेरपावेतों गुप्त राखण्याचे ठरविले होते याचें कारण प्रतिपक्षाला अर्थात् महाराज, पेशवे,

पेशवाईचा मध्यान्ह

चिटणीस, ताराबाई यांना चक्रवावयाचे, त्यांच्या डोळ्यात धूळ पेंकावयाची. राजपुत्र आहे, तो महाराजाच्या पश्चात् गादीवर येईल ह्या विश्वासावर त्या मडळीने स्वस्थ बसावे, व आपण ऐन वेळीं राजपुत्राचा वध झाल्याचें पुराव्यानें सिद्ध करून आपल्या वशिल्याचें तडूँ पुढे दामटावें, असा तो डाव होता. परंतु तो डाव महाराजाच्या हयातीत सिद्धीला जाणें फारच अवघड होतें. समजा, राजारामाचा वध झाला अशी महाराजाची व इतराची खात्री पटली, तरी दुसरा कोण दत्तक ध्यावयाचा हा प्रश्न शिथिल राहतोच. तशात महाराजाचा ओढा अलीकडे सगुणाबाईकडे विशेष असल्याने व आपल्या चुलत बहिणीचा—नागपूरकर रघूजी भोसल्याचा पुत्र मुधोजी भोसले याला दत्तक ध्यावें अशी सगुणाबाईची इच्छा असल्यानें महाराजाना तिचाच शत्रू रुचण्याचा सभव फार अलीकडे दत्तकाच्या प्रश्नाचा जारीनें खल होऊ लागल्यापासून सगुणाबाईही आपल्या परीने मुधोजीलाच दत्तक ध्यावें अशा प्रयत्नाना लागली होती, व महाराजाच्या अनुजेने मुधोजीला आणण्यासाठीं नागपुराकडे माणसेही रवाना झालीं होती. आपल्या वशातील औरस राजपुत्र पानगावीं जिवंत आहे हें महाराजाना माहीत असताना व त्यालाच दत्तक घेणें इष्ट असतानाही महाराजांनी सगुणाबाईच्या योजनेला तोडदेखला होकार दिला होता, तो राजारामाचें रहस्य योग्य काळापावेतो गुप्त राहावें याच हेतूनें होय. तें रहस्य उलगडलें गेल्यास पुन्हा सकवारबाई त्या राजपुत्राच्या नाशाची खटपट करूं लागावयाची, व कोल्हापूरकरांनाही पुन्हा राजपुत्राच्या नाशाचा उमाळा यावयाचा ! त्या सर्वे गिधाडाच्या जबड्यातून औरस राजपुत्राचें रक्षण करण्यासाठीं महाराज इतकी दक्ष ! बाळगीत होते, परंतु सगुणाबाईनें मुधोजी भोसल्याला दत्तक घण्य चा प्रश्न निकगवर आणलेला पडून सकवारबाईला मात्र तिचा पराकाष्ठेचा हेवद वा वाटू लागला. सगुणाबाई एकदाची मरेना का असे तिला वाटू लागले. त्यासाठीं तिने आपल्या इस्तकाकरवीं देवदवस्की व व्रते अनुष्ठाने सुरू केली होती, टिकाटकाणच्या भूमीबा नरसोबाना नवस चाललेच होते, व त्याच्या जाडीला आपल्या मनावी प्रयत्नाची शिकस्त करण्याचेही तें आन मन व घे ले हने

प्रतिनिधिवर यमार्ज शिवदव निघून गेले ते वेगवेगळे जात, तन जातानेंच सोवळें नेसलेला गमाजी फळीपचपात्रा घऊन तेथ यऊन दाखल झाला.

कादंबरीमयपेशवाई

“गमाजी ! काम झाले का ?” सकवारबाईने गमाजीला प्रथमदर्शनीच प्रश्न केला.

“होय आईसाहेब ! काम झाले.” असे म्हणून गमाजीने पळीपचपात्री सकवारबाईसमोर ठेवली व म्हटले, “हैं तीर्थ आपण धाकट्या आईसाहेबाना प्राशन करावयाला लावा, कीं एका अर्ध्या घटकेच्या आत सर्व आधिव्याधींचा नाश झालाच असें समजा.”

“कुणाच्या ? माझ्या कीं माझ्या सवतीच्या ?” सकवारबाईने त्या पचपात्रीतील तीर्थाकडे पाहत गालातल्यागालात हसत विचारले, व म्हटले, “ठीक आहे. तू आता जा.”

गमाजी निघून गेला. लगेच सकवारबाईने पुतळेला हाक मारली पुतळा येऊन समोर हजर झाली. तिला सकवारबाईने म्हटले, “अग ! तुझी आवडती मालकीण मरायला टेकली आहे, तिला वाचवायची काहीं खटपट करायला नको का ?”

“असें मला पुन्हा पुन्हा का बरें हिणवता आईसाहेब !”

पुतळा ही मूळची राणी सगुणाबाईची अत्यंत विश्वासू कुळवीण. पण एक वर्षापूर्वी सवतीसवतीच्या चुरशीत सकवारबाईने तिला इरेला धरून आपल्या पायापाशीं शरण आणले, व ती धाकट्या राणीच्या आश्रयाला मुकून ह्या थोरल्या राणीची दासी बनली. दरम्यान धाकट्या राणीच्या जीवितात जबरदस्त स्थित्यंतर झाले. महाराजानी तिची परोपरीने समजून घालून तिला माघारी आणविली व ती महाराजाशीं अत्यंत प्रेमळपणाने वागू लागून त्याच्या जिवाची खरी जिवलग होऊन बसली. त्याप्रमाणेच पुतळेच्या भाग्यचक्रानेंही पुष्कळच फेरे घेतले. सकवारबाईने राजारामाला ठार मारण्याच्या कामगिरीवर जीं माणसे पाठविलीं होती, त्यात पुतळेचा पति प्रतापराव हाही होता. तो त्या झटपटीत पानगावीं ठार मारला गेला अशी बातमी प्रथम सातान्यात येऊन धडकली, पण मागाहून लौकरच प्रतापराव शीरसलामत येऊन पुतळेल्या-नव्हे, पेशव्यानीं तिचा गौरव करून तिला पुतळा हैं नवें नाव देण्यापूर्वीच्या त्याच्या सजणेला भेटला प्रतापराव हा केवळ पुतळें त्याची निर्भर्त्सना करून त्याला कर्तव्योन्मुख केल्यामुळेच राजपुत्राच्या रक्षणार्थ पानगावीं जाऊ शकला, व त्याने आपली कामगिरी सोळा आणे बजावल्या

पेशवाईचा मध्यान्ह

बद्दल पेशव्यानीं त्या नवराबायकोंना त्याचा राहता गांव इनामही करून दिला होता. त्या गावीं पुतळा व प्रतापराव यांनीं महिनाभर सुखाचा ससारही केला. पण थोरल्या राणीला तें सहन झालें नाहीं. तिला भय होतें, पुतळा परत धाकट्या राणीच्या पदरीं नोकरीला तर जाणार नाहीं ना ? आणि ती गेली तर आपल्याकडचीं सर्व कारस्थानें धाकट्या राणीला कळून आपल्या साऱ्या बेताचें ऑफस होईल ! शिवाय गमाजी व त्याचा हुजऱ्या तुळाजी यांचाही एकमेकाना नकळत पुतळेवर डोळा होताच. प्रतापराव पानगावीं ठार मारला गेला अशी वार्ता कानीं येताच त्या दोघानाही कमालीचा आनंद झाला होता. आता ही ससारात वाट चुकून निराधार बनलेली हरिणी आपल्या हातीं लागेल, असें पुतळेविषयीं त्यांना वाटत होतें. पण प्रतापराव आला व त्या जोडप्याला राहता गाव इनाम मिळाला, त्याचा ससार सुखाचा चालू लागला हे पाहून त्या राहू-केतूच्या पापवासनेचें तोंड काळें झालें. तरीही त्यांनीं-विशेषतः तुळाजीने नाउमेद न होता पुतळेविषयीं भलभलत्या कड्या पिकवून व ती फितूर झाली आहे अशा लटक्या सबबीनें थोरल्या राणीचें मन तिच्याविषयीं कलुषित करून तिचा गाव थोरल्या राणीमार्फत जर्तीत काढावयाला लावला व तिला पकडून थोरल्या राणीच्या पायापाशीं आणविण्यात आले. याप्रमाणें विचारी पुतळा पुन्हा राजवाड्यात दासी-पणाच्या कामाच्या घाण्याला जुपली गेली, व तिची आणि प्रतापरावाची ताटा-तूट होऊन शिवाय प्रतापरावाचीही अन्नान्नदशा झाली. अखेर तो चिटणिसांच्या पदरीं आश्रयासाठीं येऊन त्याची सेवा करून राहू लागला. थोड्या दिवसात पुतळेंनें थोरल्या राणीला पूर्ववत् प्रसन्न करून घेऊन स्वतःचा गरिबीचा ससार थाटण्याला परवानगी मिळविली, व दोघेही नवराबायको आतां चिटणिसानीं त्यांना बाजीराव पेठेंत कोटेश्वराशेजारीं पेशव्याकडून बक्षीस देवविलेल्या लहानशा खोपटात गरिबीचा सुखाचा ससार करूं लागलीं होती.

याप्रमाणें पुतळेंनें जरी पुन्हा सुखाचे दिवस पाहिले, तरी ती आपणाला निष्कारण दुःख देणाऱ्या शत्रूना विसरली नव्हती, व त्यांचीही तिच्यावरील पापी दृष्टि लेशमात्र ढळली नव्हती. त्याच्या वरकरणीं समाधानाच्या राखेच्या आवरणाखालीं द्वेषाभि धुमसत होता.

कादंबरीमय पेशवाई

थोरल्या राणीने पुतळेला आपल्या पदरीं बळेंच ओढून आणलें, तेव्हां-पासून पुतळा तिची सेवा करीत होती. पण राणी मात्र अधून मधून तिला मागच्यासारखे टोमणे देण्याला चुकत नसे. त्यातलाच आजचा प्रकार.

“तमें नव्हे ग ! मीं आपले उगाच थट्टेनें म्हटलें. पण कशी झाली तरी ती राणीच ना ? माझा आणि तिचा एरव्हीं कितीही दावा असला तरी तिने मरावे असें मला कधीं तरी वाटेला का ? तिला गुण पडावा म्हणून मी किती नवस सायास चालविले आहेत ते तू पाहतेच आहेस.”

“आपण पुण्यवत महासाध्वी ! आपल्या पुण्यायीनें तरी त्यांना एकदाचा गुण पडो ” पुतळा म्हणाली.

“माझी पुण्यायी कसली ? देवाची कृपा झाली तर सर्व काहीं नीट होईल. प्रयत्न करणे तेवढे आपल्या हातीं आहे कोणाला आयुष्य घालणें थोडेच आपल्या हातीं आहे ! पाहू देव काय करतो तें.”

“हें पाहा, धाकट्या राणीला गुण पडावा म्हणून मी देवीला मुद्दाम अनुष्ठान करवून देवीचे हें तीर्थ आणविले आहे. एवढे नेऊन धाकट्या राणीसाहेबाना दे, आणि ताबडतोब तुझ्यासमक्ष तू त्यांना तें घ्यायला लाव. त्यांना हें सारे सांग आणि म्हणावे, भिऊ नका, देवीच्या कृपेने तुम्हाला लौकरच गुण वाटेला ”

पुतळा म्हणजे कोणी परकी दासी नव्हे. ती इतकी वर्षे दोन्ही राण्यांच्या सगतीत रुळलेली. सकवारबाई धाकट्या राणीचा किती दुष्टावा करते तें तिला पूर्ण माहीत त्या धाकट्या राणीला सवतीची इतकी कळकळ कशी उत्पन्न झाली ? पाषाणाला फुलें कशीं फुलली ? करूर वाघिणीची गरीब गाय कशी बनली ? विस्तवाच्या अर्गी गारवा कोठून आला ?

पण पुतळा न बोलून शहाणी होती. आपण दासी पडलो, आपल्या शत्रूला सकवारबाईपाशीं कवडीचीही किंमत नाही, हें पूर्णपणें ओळखूनच ती वागे. तिला त्या तीर्थाचा मनावून जबर सशय आला. पण तो चर्येवर मुळीच न दर्शविता ती ‘बरे आहे’ असे म्हणून तेथून निघाली. ती सकवारबाईच्या महालाबाहेर पडावयाला व धाकट्या राणीची दासी जिजा तेथें येऊन पोंचावयाला एक गाठ पडली.

पुतळा थबकून क्षणभर जागच्या जागीं उभी राहिली.

पेश वाईचा मध्यान्ह

“काय ग ?” सकवारबाईने कगळाला आठव्या घातून जिजाला विचारले.

जिजा सकवारबाईची ती रागीट व तिरस्काराने जळमटलेली मुद्रा पाहून मनातल्या मनात किंचित् हिंपुटी होऊन म्हणाली, “धाकट्या आईसाहेब फार आजारी आहेत. . . .”

“ते मला माहीत आहे मी म्हटले, त्यापुढची काही शुभवार्ता सांगायला आली असशील !” सकवारबाई उत्तारली.

पुतळेने हातातील तीर्थ व सकवारबाईच्या मुखातून आताच निघालेले बोल याचा आपल्या मनाशी काय मेळ घालावयाचा तो घातला. जिजालाही ते फार चमत्कारिक वाटले. पण करते काय ! तीही बोलून चालून दासी पडली. जशास तसे उत्तर देण्याचा अधिकार तिला थोडाच होता !

“धाकट्या आईसाहेबाचा आता काही घटकाचाही भरवसा देववत नाही. आपण त्यांना भेटाल ती अखेरचीच भेट ठरेल की काय असें भय सर्वांना वाटू लागले आहे ” जिजा अदबीने म्हणाली.

“असे भय वाटायची ही काही पहिली वेळ नव्हे. ही शिळोण्याची गप्प आजवर मी कितीदा तरी ऐकली आहे. आता मरत्ये आणि घटकेंत मरत्ये असे सागून सभोवारच्या लोकाना फसवायची कला तुझ्या धाकट्या बाईसाहेबाना चांगली साधली आहे ”

“त्या रोजच्या वेळा निराळ्या आणि आजची वेळ निराळी.” जिजा उत्तरली.

“का ? आज आपण खात्रीने एका घटकेच्या आत हे जग सोडून जाणार असे त्यांनी सांगितले आहे का ? तसे असले तर साग. म्हणजे मी येथे. त्या येण्याचा काही उपयोग झाला तर ठीक नाहीतर आपल्या रोज बसा खेपा घालीत, सदा मरे त्याला कोण रडे ?”

जिजा यावर काय बोलणार ! ती स्वस्थ उभी राहिली. पुतळा तो दोघीचा सवाद ऐकत मुद्दाम तेथेच उभी होती. आपला सकवारबाईला सशय येऊ नये म्हणून तिने मुद्दाम मध्येच विचारले, “धाकट्या आईसाहेबाना आणखी काही निरोप सांगायचा आहे का ? तेवढे विचारण्यासाठी मी थांबले आहे.

महाराजाची धाकटी राणी आताशा विशेष आवडती झालेली, तिच्याशी आपण तिच्या आयुष्याच्या अखेरच्या क्षणालाही जर इतकी बाकाची वागणूक

कादंबरीमय पेशवाई

ठेवली, तर महाराजाना तें रुचणार नाही व महाराजाच्या त्या रोषाचा परिणाम आपणाला पुढे दत्तक प्रकरणीं भोगावा लागेल, इतका दूरवर विचार करून सकवारबाई पुतळेला म्हणाली, “तू जरा थाब.” लगेच ती जिजा कडे वळून तिला म्हणाली, “जा तू, मी इतक्यात येतें आहे असें साग.” लगेच ती वस्त्रपालट करण्यासाठीं अतर्महालात गेली.

पुतळेला मनातून कमालीची हळहळ वाटली.

सकवारबाईनें धाकट्या राणीला देण्यासाठीं तीर्थ म्हणून पुढें केलें त्यांत विष कालविलेलें असावें असा तिला सशय होता. तें विष कोणालाही न कळता गुपचूप ओतून टाकून त्या ऐवजीं शुद्ध पाणी पेल्यातून धाकट्या राणीसाहेबाना पाजावें, हा डाव तिनें आपल्या मनात तेव्हा रचिला होता. पण तो काहीं साधला नाही. आपण धाकट्या राणीच्या खुनाला कारण होणार ह्या जाणिवेनें पुतळेला अगदीं हैराण करून सोडण्याला सुरुवात केली. पण सकवारबाई तिला आपल्या दृष्टीपुढून दूर जाऊ देईना, तिथे तिचा तरी काय इलाज ! आता ती दूर जाण्याचा यत्न करणार, तोच तिला सकवारबाईनें हाक मारली.

“काय आईसाहेब ?” पुतळेनें सकवारबाईच्या अतर्महालात धावत जाऊन विचारलें. त्या तीर्थरूपी विषाची अदलाबदल करण्याला अवसर मिळाला नाही तर नाही, आपण ठेंच लागल्याचें निमित्त करून तें विष साडून टाकलें तर कसें होईल असा एक विचार तेव्हा तिच्या मनात घोळू लागला होता.

पण पुतळेचा तोही विचार व्यर्थ ठरला. सकवारबाई तिला म्हणाली, “अग ! तुला अशासाठीं हाक मारली, तें तीर्थ खालीं ठेव. मी दुसऱ्या दासीला बरोबर घेऊन धाकट्या राणीच्या समाचाराला जाणार आहे. तीच तीर्थ घेऊन माझ्याबरोबर येईल.”

“का ? मी येत्यें ना आपणाबरोबर !” पुतळा मनातून जास्तच हळहळत पण बाह्यात्कारी आशाधारकपणें म्हणाली.

“तूं नको येऊस. तुला मी दुसरी एक महत्त्वाची कामगिरी सांगणार आहे.”

“बरें, सागावी कायती.”

“पण अगदीं या कानाचें त्या कानाला न कळतां काम केलें पाहिजे. काय समजलीस ?”

पेशवाईचा मध्यान्ह

“ आजवर मी आपली जबाबदारीचीं कामें पार पाडलीं नाहींत का ! त्यांचा माझ्याकडून कधीतरी बोभाटा झाला का ? ”

“ नाहीं. म्हणूनच तर तुझ्यावर माझा एवढा भरवसा आहे. हें पहा, गडावर जाऊन ताराबाई आईसाहेबांच्या वाड्यात कोण कोण मडळी आहेत, त्यांचीं काय काय खलबतें चाललीं आहेत, याचा अमळ कानोसा घेऊन ये. जाशील ती सहज, धाकट्या राणीची प्रकृति काळजी करण्यासारखी आहे हें त्यांना कळवण्यासाठीं म्हणून जा. तूं माघारी येतेस तोंवर मीही तिकडे जाऊन येत्येंच. ”

पुतलेला आता त्या कामगिरीवर जाणें भागच होतें. कारण मालकिणीची आज्ञा ! आता तें विषरूपी तीर्थ सकवारबाई धाकट्या राणीला प्राशन करावयाला लावणार व अशा प्रकारें धाकट्या राणीचा खून करणार, ह्या जाणिवेनें आपलें अतःकरण कोणीतरी काट्यावरून फरफरा ओढून त्याच्या फाडफाडून जणू चिंधड्या करित आहे, अशा प्रकारच्या वेदना तिच्या अंतःकरणात होत होत्या.

पुतळा गडावर निघून गेल्यावर सकवारबाईनें वस्त्रातर आटोपताच दुसऱ्या एका दासीला हाक मारली, व तो तीर्थाचा पेला त्या दासीच्या हातीं देऊन तिला पाहूनच धाकट्या राणीनें आपले पेशव्याच्या गौरवपर बोल आवरते घेतले होते.

प्रकरण ४ थें धाकट्या राणीचा अंत

तो देखावा सकवारबाईला न रुचो, पण एरव्हीं तो पाषाणालाही पाझर फोडणारा होता !

एवढ्या धनतर मराठी साम्राज्याचे धनी शाहूमहाराज आपल्या त्या आवडत्या राणीच्या उशाशीं बसून एखाद्या लहानग्या लेकराप्रमाणें अश्रु ढाळीत होते. सभोवती उभ्या असणाऱ्या दासी वगैरे मडळीच्या चर्येवर पूर्ण उदासीनता पसरलेली दिसत होती जिजाही खिन्न वदनानें धाकट्या राणीच्या पायथ्याशीं उभी होती.

पण सकवारबाईनें दासीसह त्या महालात प्रवेश करताच तो देखावा पाहिला मात्र, त्याबरोबर तिच्या सर्वांगाची सवतीमत्सरजन्य सतापानें नुसती लाही लाही झाली. इतकी महाराजांनीं धाकट्या राणीची काळजी वाहावी म्हणजे काय ! पण सकवारबाईनें तो सताप मनातल्या मनात गिळला बरोबर आलेल्या दासीच्या हातीं तीर्थपात्र होतें तिकडे तिने एकवार पाहिलें. तिच्या चित्ताचें राक्षसी समाधान त्या तीर्थात साठलेलें होतें. जिजा तेथे उभी असलेली पाहून तिला प्रथमदर्शनीं शका आली कीं आपण दुरुत्तरे बोलल्याचे जिजानें इथें येऊन सांगितले तर नसेल ना ! पण दुसऱ्याच क्षणाला तिची तिलाच ती बाबत अशक्य कोटींतली वाटली. धाकट्या राणीचा स्वभाव तसा चौकस होता, व ती वारवार अशी चौकशी करीही. त्यामुळें तिच्या दासदासींनाही ऐकलेल्या अथवा पाहिलेल्या गोष्टी पदरचे तिखटमीठ लावून सांगण्याला दुरूप येत असे. पण आज तशी स्थिति नव्हती, जिजाही काळ वेळ पाहून वागण्याइतकी धूर्त होती म्हणूनच ती सकवारबाईच्या महालात काय प्रकार घडला तो गिळून स्तब्ध होती.

पेशवाईचा मध्यान्ह

सकवारबाईला पाहताच धाकट्या राणीला अत्यंत समाधान वाटले. कोमेजून निर्जीव होऊन भुईतळी पडलेल्या फुलावर दर्हिंवराचे चार येव पडल्यावर त्याला क्षणभर टवटवी यावी त्याप्रमाणे धाकटी राणी हसण्याचा प्रयत्न करीत म्हणाली, 'या बाई! तुम्ही आला मला समाधान वाटले. राग रुसवा मनात काहींदेखील न धरता तुम्ही मला भेट देण्याची कृपा केली, हे खरोखर माझ्यावर डोगराएवढे उपकार झाले.'

“राग रुसवा कसला घेऊन बसला बाई! तें ज्या वेळचे त्या वेळीं. हें असे चालायचेंच. भाड्याला भाडे लागलें कीं नाद निघायचाच तें मनात ठेवून का कधीं कुणाचा पत्ता आला आहे? माझ्या मनात ईश्वरसाक्ष तें काहींदेखील नाही, आणि तुम्हीदेखील तसले काही मनात आणून उगीच मनाला त्रास करून घेऊ नका. मी यापूर्वीच तुमच्या समाचाराला येणार होत्यें. पण म्हटलें नुसता समाचार घेऊन काय घ्यायचा? तुमची ही दशाच पाह्यची कीं नाही? पण माझा देवीवर भरवसा आहे. तुम्ही आजारी पडल्यापासून तुम्हाला गुण पडावा म्हणून मी कितीतरी देवाना नवस बोलिल्यें आहे, आणि जपजाय अनुष्ठानें तर चाललींच आहेत कोणीं काहीं तर कोणीं काहीं जे जें सागावें, तें तें मी निष्ठेनें करीत आहे काल एका सत्पुरुषानें स्वप्नात येऊन सांगितलें कीं देवीला अनुष्ठान करून देवीचें तीर्थ तुम्हाला ग्यायला द्यावे म्हणजे ताबडतोब आराम पडेल. लगेच उजाडताच प्रथम देवीला अनुष्ठान करविले, आणि हें तीर्थ आणले आहे. हें घेणार ना?” असें म्हणून सकवारबाईनें दासीच्या हातातून तीर्थपात्र आपल्या हातीं घेतलें.

महाराज किंचित् बाजूला सरकले. धाकट्या राणीनें मुकाटयानें पाखरासारखा टाळा पसरला सकवारबाईनें तें तीर्थ तिच्या मुलीं घातले. धाकट्या राणीला आपली आयुष्यघटका आता भरत आली आहे हे जरी पक्कें माहीत होतें, तरी तिनें श्रद्धापूर्वक त्या तीर्थाचा आवढा गिळला. कधीं नव्हत्याची सकवारबाई आज प्रेमळपणानें तिच्याशीं बोलत होती व इतकी कळकळ दाखवीत होती. तो सवतीमत्सराचा वणवा आपल्या आयुष्याच्या अखेरच्या क्षणाला का होईना पण विझलेला पाहून धाकट्या राणीला हायसें वाटले. स्वतःचा मृत्यु टळेल व स्वतःचे पाय पुन्हा जमिनीला लागतील ह्या आशेनें नव्हे, तर सभोंवारच्या मडळीला—विशेषतः सकवारबाई व महाराज याना

कादंबरीमय पेशवाई

समाधान वाटण्यासाठी धाकट्या राणीने ते तीर्थ सेवन केले. तिच्या घशाला कोरड पडली होती, ती मात्र त्या ओलाव्याने अमळ कमी झाली व तिला दोन शब्द बोलावयाला हुरूप आला.

“बाई! तुम्ही माझ्या आयुष्याची दोरी बळकट करण्यासाठी इतके श्रम घेतले, ह्या तुमच्या उपकाराची फेड ह्या जन्मी माझ्या हातून होणे शक्य नाही. देवाची इच्छा मी त्याच्या चरणीं लौकर जावे अशी आहे. मी आता अवधी अर्ध्या पाव घटकेची सोबतीण आहे...” बोलता बोलता थकवा आल्यामुळे धाकटी राणी किंचित् उसत घेऊन पुन्हा बोलू लागली, “तुमची भेट मला एवढ्याचसाठी घ्यायची होती,— मी तर आता जाणार. आतां महाराजांची काळजी घेण्याची जबाबदारी एकट्या तुमच्या शिरावर येऊन पडली आहे. आधीच एकाहून एक दारुण दुःखाचे असे एकाहून एक कठोर वज्राघात सहन करून त्याच्या दुःखाला पारावार नाहीसा झाला आहे. त्यात आणखी राजकारणातील भानगडींची भर. त्या भानगडी मिटाव्या म्हणून एकदम थोड्याच मिटतात ! पण तुमच्या हाती जेवढे म्हणून आहे तेवढे करून तुम्ही महाराजाना सुखी करा. घरगुती कलह आता मी गेल्ये की माझ्याबरोबरच लयाला गेले असे म्हणायला हरकत नाही. आता सर्वोच्या मनाला टोंचून राहिलेली एकच बाब आहे; ती दत्तकाची. त्या बाबतीत तुम्ही महाराजाचे मन दुखवू नये. दोघानीं एका विचाराने योग्य तो दत्तक घ्यावा; आणि आपल्या आयुष्याचे अखेरचे दिवस आनंदात घालवावे बाई! एवढी कृपा तुम्ही माझ्यावर करणार ना ? ”

केवढा व्यापक व महत्त्वाचा हा प्रश्न ! त्या एका प्रश्नावर दृष्टि ठेवूनच मराठशाहीतील सारे लहानमोठे मुत्सद्दी राजकारणाचे डाव खेळत होते. पण मृत्युपंथाला लागलेल्या धाकट्या राणीला त्या गोष्टी सांगून काय करावयाचे आहे, असा विचार करून सकवारबाई तिला म्हणाली, “तुम्ही बोलू नका बरे ! मुळीच बोलू नका. देवदया होईल तर सर्व काही सर्वोच्या मनाजोगे होईल. असल्या गोष्टी मनात आणून तुम्ही मनाला मुळीच ताप करून घेऊ नका. देवाचे नाव घ्या—रामराम म्हणा. ” लगेच तिने गीतापाठ करणाऱ्या ब्राह्मणाला जवळ बोलावून गीता वाचावयाला बसविले. तिच्या मनात त्या-वेळी निराळेच—त्या विषारी तीर्थाचे—विचार घोळत होते. महत्प्रयासांनी व

पेशवाईचा मध्यान्ह

अत्यंत गुप्तपणे संपादन केलेलें तें जहूर धाकट्या राणीचें आयुष्य खास संपुष्टांत आणणार व राजमाता होऊन प्रत्यक्ष राज्यकारभार करण्याच्या आपल्या सर्व महत्त्वाकांक्षा आता फलद्रूप होणार, अशा आसुरी आनंदाच्या उकळ्या त्या वेळीं त्या मायाविनीच्या मनात उसळू लागल्या होत्या.

“ पण माझी विनंति तुम्हीं मान्य केली ना ? ” धाकट्या राणीनें मरणवाटेच्या खोल आवाजानें कण्हत म्हटलें, “ तर मला तसें वचन द्या ! ” असें म्हणून धाकट्या राणीनें आपला कुश हस्त पुढें केला.

सकवारबाईनें मुकाट्याने धाकट्या राणीच्या हातावर हात दिला.

“ आता निश्चितपणे हा लोक सोडून जायला मला मोकळीक झाली. ” धाकटी राणी दम छटेना म्हणून मधून मधून उसत घेत बोलूं लागली, “ बाई ! आपल्या अजाणपणाच्या वर्तणुकीमुळे आजवर महाराजाना कितीतरी त्रास सोसावा लागला, व राजवटीचेंही फारच नुकसान झालें आहे. मला तरी वाटतें कीं राजवटींत आज जी दुही माजलेली आहे, तिला कारण आमचे आपसातील कडवच होत मी याबद्दल तुम्हालाच दोष देतें असें नाही, मी स्वतः त्या दोषाला तुमच्यापेक्षाही जास्त पात्र आहे. पण आतां ते सर्व प्रश्न आपोआपच मिटत आहेत. तुमच्या वाटेतील विरोधाच्या सर्व घरगुती अडचणी आता दूर झाल्यासारख्याच आहेत. आता राजवशात तुम्ही कराल तें होणारें आहे. त्याबरोबरच महाराजाना फुलात घालून वागवण्याची, त्यांना सर्वतोपरी सुख देण्याची जबाबदारी तुमच्यावर आहे... माझ्याच्यानें जास्त बोलवत नाही. ” ... असें म्हणून ती बोलावयाची एकदम थांबली. तिचा शक्तिपात फारच क्षपाट्यानें होत होता.

क्षणभर सर्वत्र भीषण स्तब्धता पसरली. मधून मधून सकवारबाई मात्र मायावी बोल बोलत होती. जणू काय धाकट्या राणीच्या अतकाळच्या यातनानीं तिचें हृदय शतधाविदीर्ण होत होतें. त्या नाटकी दुःखानें कळवळत तिनें वैद्यराजाना हाक मारली. वैद्यराज समोर येऊन उभे राहिले. पण त्यांनीं काहीं औषधयोजना सुचविण्यापूर्वीच धाकट्या राणीनें काहीं नको अशी खूण केली. वैद्यराज जागच्याजागींच थबकून उभे राहिले. तोंच पुतळा तेथें आली व सकवारबाईला म्हणाली, “ ताराबाई आईसाहेबाना मी धाकट्या आईसाहेबाच्या आजारीपणाची बातमी सांगितली, त्यावरून त्याची इकडे समाचाराला

कादंबरीमयपेशवाई

येण्याची फार इच्छा आहे. त्यांनी महाराजाची परवानगी विचारली आहे.”

ताराबाईने आपण होऊन धाकट्या राणीच्या समाचाराला येण्याची इच्छा प्रदर्शित करणे हा एक प्रकारे धाकट्या राणीचा गौरवच होता. महाराजाना त्यात केवढेंतरी भूषण वाटलें ते म्हणाले, “त्यांना येऊ द्या.”

“कशाला ? काहीं नको.” सकवारबाई म्हणाली. कुणाला कशाचें आणि सकवारबाईला दत्तकाचें ! न जाणो, ताराबाई व धाकटी राणी यांची भेट होऊन दोघीत काहीं सगनमत ठरले व दोघींनीं मिळून महाराजाना एखादी भीड घातली तर आपल्या योजनेचा अगदींच बोजवारा उडावयाचा, ह्या भयास्तव त्या दोघींची मुळीं भेटच होऊ नये अशी सकवारबाईची इच्छा होती.

धाकट्या राणीने पुतळेल्या पाहताच चर्येवर तिरस्कार दाखविला खरा; पण ताराबाईचे नाव ऐकताच तिला किंचित् समाधान वाटलें असावें. तिला समाधान का वाटणार नाहीं ! ताराबाई महाराजाच्या सर्व राण्यांना आपल्या वैरिणी मानी, व राण्याही तिला त्याच मोलाने लेखीत. असें असताही ताराबाईविषयीं धाकट्या राणीच्या मनात फार आदरभाव वसत होता, व तो आदरभाव ती वेळ येई तेव्हा तेव्हा उघडपणें बोलूनही दाखवी. आता, दोघींच्याही भूमिका परस्परांच्या अगदीं विरुद्ध पडल्या, तिथे कोणाचा काय इलाज ! सकवारबाईचे मात्र तसे नव्हतें. ती स्वतःपुढें दुसऱ्या कोणाचेंही शहाणपण कबूल करावयाला तयार नव्हती. ती मनातून ताराबाईला जणू कस्पटासमानच लेखीत होती.

धाकट्या राणीनें ताराबाईचे नाव कानीं पडताच दोन्ही हात सद्भावानें जोडून नमस्कार करण्याचा प्रयत्न केला. तिने अर्थात् त्या कर्तव्यगार वडील स्त्रीला भक्तिभावानें केलेला तो नमस्कार होता. त्याहीपेक्षा गभीर व खोल अर्थ त्या नमस्कारात भरलेला होता, तोदेखील लगेच काहीं क्षणात तेथील सर्व मंडळीच्या ध्यानीं आला. थोरल्या राणीच्या अस्थानीं विरोधाला न जुमानता ताराबाईला तेथें धाकट्या राणीच्या भेटीला येऊ द्यावें कीं न द्यावें याचा विचार करण्यात महाराज क्षणभर गढून गेले असतानाच धाकट्या राणीला रक्ताची एक गुळणी आली आणि लगेच सारा कारभार आटोपला. त्या-

पेशवाईचा मध्यान्ह

बरोबर महाराजांनी 'हाय !' असे म्हणून कपाळावर हात मारून घेऊन धाडकन् जामिनीवर अग टाकले. इतर सर्व मडळीलाही अत्यंत दुःख झाले. पुतळेकडे पाहून धाकट्या राणीने जरी तिरस्कार दर्शविला होता, तरी पुतळेलाला धाकट्या धनिणीचा शेवट झालेला पाहून इतकी हळहळ वाटली की तितकी हळहळ महाराजाखेरीज दुसऱ्या कोणालाही वाटली नसेल.

सकवारबाईनेही तोंडदेखले दुःख करून दाखविले खरे. पण तेव्हा कोणी तिच्या अतःकरणाचा ठाव घेतला असता तर तिला आनंद वाटल्याचेंच दिसून आलें असतें आपण विषतीर्थ जें धाकट्या राणीला आणून प्राशन करविलें त्याचाच हा प्रभाव होय असे मनात समजून सकवारबाई तेव्हा त्या कृष्ण-कृत्यातील आपल्या विश्वासू हस्तकाला—गमाजीला शाबासकी देत होती.

हा हा म्हणता धाकट्या राणीची निधनवार्ता सान्या सातारा नगरात पसरली. त्यामुळे सर्व प्रजाजनाना खेद होणे अगदीं स्वाभाविक होतें. परंतु ती वार्ता ऐकून सारी जनता दुःखसागरात बुडून गेली, असला काहींच प्रकार झाला नाही. राणीच ती, तिच्या निधनाविषयी शोक प्रदर्शित करणे हें रयतेचे मामुली कामच होते. राजपुरुषाविषयी मनात आदर असो किंवा नसो, त्याच्या आयुष्यातील शुभप्रसंगी आनंद मानणे व अशुभ प्रसंगी दुःखी होणे, ह्या सक्तीच्या प्रजाधर्मापासून कोणत्या प्रजाजनाची कधी मोकळीक झाली आहे ! परंतु हें लौकिकाचे बंधन मानणे न मानणे जर रयतेच्या मर्जीवर अवलंबून ठेवले, तर अप्रिय राजपुरुषाच्या सुखदुःखात भागीदार होण्यासाठी किती रयत अहमहमिकेने पुढे येतील याची वानवाच आहे. धाकट्या राणीचा स्वभाव निवळला होता खरा, पण तो अगदीं अलीकडे त्यापूर्वी तिची काय किंवा सकवारबाईची काय, भाडखोर कजाग बायका अशीच सर्वत्र कुप्रसिद्धी होती. महाराजावर मात्र रयतेचें मनापासून प्रेम, व त्या भोळ्या साबाला ह्या कैदाशिणी उगाच गाजतात म्हणून त्याच्यावर सर्वांचा राग अलीकडे धाकटी राणी समजसणें वागू लागली होती हें महाराजाना व सभोवारच्या थोड्या लोकाना माहीत इतराना तें काय माहीत !

तरीपण मनामाठी नाही तरी जनासाठी सारा जनसमाज धाकट्या राणीची निधनवार्ता ऐकून अगदीं शोकाकुल होऊन गेला. धाकट्या राणीची प्रेतयात्रा निघाली तेव्हा अर्धे नगर तरी त्या यात्रेला लोटले असेल. माहुलीच्या पवित्रें

का दं ब री म य पे श वा ई

क्षेत्री संगमतीर्थावर साध्वी विरूबाईला पूर्वी जेथें दहन करण्यात आलें होतें व तिचें स्मारक म्हणून त्या दहनभूमीवर वृंदावन उभारण्यात आलें होतें, त्याच्या शेजारीच धाकट्या राणीचा नश्वर देह समत्र अभिनारायणाला अर्पण करण्यात आला. सकवारबाई व तिचे स्वार्थी पक्षपाती जे होते, त्यांना हायसें वाटलें कीं वारवार महाराजाच्या कानाशीं लागून आपल्या एकसूत्री कारस्थानात बिघाड उत्पन्न करणारी पिडा नाहीशी झाली, फार चागलें झालें. पण राजवटीच्या शाश्वत कल्याणाविषयीं ज्यांना कळकळ वाटत होती, त्यांना दहशत उत्पन्न झाली कीं सकवारबाई वगैरे मडळीच्या देशविघातक उपद्व्यापाना धाकट्या राणीच्या समयसूचकतेमुळें थोडा तरी आळा आजवर पडे, तो आता नाहीसा झाला; आता सकवारबाई निर्भयपणे नवे नवे बखेडे माजवून राजवटीची कशी वाताहात करील याचा कोणाला काहीं भरंवसा वाटेना.

सकवारबाई स्वतः काहीं प्रेतयात्रेबरोबर गेली नव्हती. तिकडे माहुलीला धाकट्या राणीच्या प्रेताला मन्नामि दिला जात असताना ती बया रगमहालात गमाजीचा त्याने पार पाडलेल्या कामगिरीबद्दल गौरव करण्यात व आपल्या मार्गोतील काटा दूर झाला या आनंदात दत्तकाचे पुढील बेत रचण्यात गढून गेली होती !

धाकट्या राणीचा नश्वर देह अभिनारायणाला अर्पण केल्यावर प्रेतयात्रेबरोबर आलेली सर्व कारभारी मडळी व इतर सर्व लोक खिन्नावलेल्या अतःकरणानें महाराजामागोमाग माघारे परतले. महाराजांनीं त्या दुःखातिरेकाच्या भरांत सर्वसगपरित्याग करून आपल्या आयुष्यातील अखेरचे दिवस वनवासवाडीला वनवासांत काढण्याचें ठरविलें. चिटणीस वगैरे कळकळीच्या कारभारी मडळीनें त्याचें पुष्कळ शातवन करून पाहिलें. पण त्याचा काहींदेखील उपयोग झाला नाही. महाराजांनीं त्या सर्व मडळीला एकच उत्तर दिलें, “आमच्या ससाराची अखेरची शोभा हरपली. विरूबाई आम्हाला सोडून गेली तेव्हाच आमचें बहुतेक सारें गृहसौख्य विलयाला गेलें. त्यानंतर अलीकडे धाकट्या राणीच्या सहवासात नुक्ते कोठें सुखानें दिवस जाऊ लागले होते. परंतु देवाजीला तेंही बघवलें नाही. धाकटी राणी गेली, आतां आमचा ससार आटोपला. राजवाडा आम्हांला आतां

पेशवाईचा मध्यान्ह

स्मशानवत् भासतो. त्या स्मशानात येऊन वास करण्याचा आग्रह आम्हांला कोणी करू नये.”

महाराजाची कीव करण्याजोगी गृहस्थिति सर्वाना माहीत होती. म्हणूनच त्यांना संसाराविषयी उत्तम ज्ञानेला उद्वेग अस्थानी आहे असे म्हणण्याची कोणाचीही छाती नव्हती. त्यानीतरी सकवारवाईच्या वर्तनाचे समर्थन कोणत्या तोंडाने करावे ! येऊन जाऊन त्या मडळीला महाराजाची राजधानीत परत जाऊन वास्तव्य करण्याविषयी विनंति करण्याला एकच कारण होतें; राज-वटीचे पुढे कसे होईल हें !

परंतु महाराजांनी आपण होऊनच तो प्रश्न सोडविला. त्यांनी चिटणिसांना आज्ञा केली, “ चिटणीस ! नाना कुठे असेल तेथून त्याला तातडीने बोलावून घ्या. आमचा आता फारा दिवसाचा भरवसा नाही, आम्ही आज आहों ते उद्या असूच असे नाही, असे त्याला स्पष्ट खुलाशाने लिहा; व त्याबरोबरच राजवटीची पुढील आबादीआबाद राखण्यासाठी काय तरतूद करावयाची ती करण्यासाठी ताबडतोब जेवीत असशील तर आचवण्याला सातान्याला ये असे लिहा. नाना आला व हा सारा राजवटीचा पसारा तुम्हा सर्वांच्या साक्षीने त्याच्या गळ्यात घातला, की आम्हाला मरावयाला मोकळीक झाली.”

महाराजांनी वरील उद्गार काढले तेव्हा तेथे चिटणिसाबरोबरच प्रतिनिधि, यमाजी शिवदेव, देवराव मेघःश्याम वगैरे मडळीही होती. महाराज राज-वटीचा सर्व भार तरुण व कर्तबगार नानासाहेब पेशव्यावर सोंपविण्याला स्वसतोषाने तयार असलेले पाहून चिटणिसाना जितका आनंद झाला, तितकाच पेशव्याच्या प्रतिस्पर्धी मडळीला विषाद वाटला. चिटणिसांनी त्याच क्षणी आपल्या मनाने महाराजाच्या त्या शुभेच्छेचा पाठपुरावा करण्याचा निर्धार केला. तेव्हाच प्रतिनिधि, यमाजी शिवदेव वगैरे प्रतिस्पर्धी मंडळीने मनात खूणगांठ बाधली की खरी आणीबाणीची वेळ हीच आहे.

इकडे महाराजाची अवस्था तर शरपजरी पडलेल्या भीष्मासारखी झाली होती. अशा वेळी करील त्याचा कारभार व मारील त्याची तरवार हें ठरल्या-सारखेच होतें. म्हणूनच चिटणीस त्या दिवशीच पेशव्यांना आणवून राज्य-कारभाराची घडी बसविण्याच्या उद्योगाला लागले, व प्रतिनिधि वगैरे मंडळी-ची खलबते पेशव्यांना शह देऊन राज्यकारभार आपल्या हाती घेण्याचा हा

कादंबरीमय पेशवाई

अखेरचा डाव कसा खेळावा याविषयी आपसात सुरू झाली. वास्तविक ते डाव प्रतिडाव खेळण्याचा उपक्रम त्यापूर्वीच सुरू झाला होता. परंतु सकवारबाईंच्या नेतृत्वाखाली पेशव्याची राज्यकारभारातून कायमची उच्चलबागडी करण्याचा त्या विरोधी मडळीचा डाव मधल्या मध्येच यद्दच्छेने कुजून पेशव्यावरच महाराजांनी राजवटीचा कारभार पूर्ववत् सोपविल्यामुळे विरोधकांची नाके परस्पर खाशी कापली गेली होती. त्या विरोधकाचा सर्व भार सकवारबाईंवर ! धाकटी राणी निजधामाला गेली, आता राज्याला वारस म्हणून दत्तक ध्यावयाचा तो महाराजाना सकवारबाईंच्याच तत्राने ध्यावा लागणार, ती आपल्या मुठीत राहणारा दत्तक माडीवर घेणार व राज्याची सर्वाधिकारी होणार, मग पेशव्याची तळी उठून आपली पटरी पिकणार, असे मनोरथाचे मनोरे रचणाऱ्या त्या विरोधी लोकाना महाराजाचे स्मशानवैराग्यातील उद्गार कसेसेच वाटावे यात नवल ते काय !

पण ते उद्गार परमावधीच्या निराशेने दुबळे बनलेल्या महाराजाचे होते. त्या उद्गारासह महाराजाना आपण राणी सकवारबाईंच्या नेतृत्वाखाली अलग एका बाजूला गुडाळून ठेवू अशी त्या सर्वांना दाडगी उमेद होती.

धाकटी राणी कालवश झाली, तिची चिता पेटली व विस्मलीही. पण महाराजांच्या त्या उद्गाराच्या रूपाने त्या चिताग्नींतील ठिणगी जी तत्कालीन देशकालपरिस्थितीवर पडली, तिचा हा हा म्हणता केवढा मोठा डोम्बाडोम्ब होणार आहे व तो कोणाकोणाला भस्मसात् करून टाकणार आहे, याची तेव्हा कोणालाच कल्पना करता आली नाही.

माहुली क्षेत्री भाद्रपद शुद्ध ६ च्या दिवशीं रात्रीच्या वेळीं धडधड पेटणारी चिता राणी मगुणाबाईंचीच होती, व त्या चितेपाशीं आपल्या दुःखा-श्रुचा पाऊस पाडून चितेच्या साक्षीने, तेथेच थोरल्या राणी सकवारबाईंची चिता पेटविण्याची घनघोर प्रतिज्ञा करणारी तरुण स्त्री ही पूर्वी मगुणाबाईंची अत्यंत आवडती व थोड्या दिवसापूर्वी दैवयोगाने राणी सकवारबाईंची दासी बनलेली पुतळाच होय.

आणि तो खलिता ? तो कोणी कोणाला पाठाविला होता ? तो कशासबधी होता ?

प्रकरण ५ वें प्रतापरावाचा अंतकाल

तो भयकर गलबला ऐकून पुतळा त्याच क्षणीं घारीच्या भरारीनें तिकडे धावत जाऊ लागली पण एकतर तो शुक्लपक्ष असूनही आकाश काळ्याकुट्ट जलमेघानीं व्यापून गेल्यामुळे चंद्रबिंबाचा व चादण्याचाही कोठे मागमूस देखील नव्हता, त्या कारणानें पायाखालची वाट प्रकाशाच्या साह्याखेरीज दिसणें शक्य नव्हतें दुसरे, तो श्रावणाचा महिना शेतें व शेतातील रानही कोठें छातीभर तर कोठें डोईभर उगवलेले. अशा रानातून पायाखालची गोवडी वाट नेमकी कशी सापडणार ? त्यातूनही नुसती वाट शोधून राज-मार्गाला लागावयाचे असते तर पुतळा अडली नसती. ती जी साताऱ्याहून एकटीच काळोख्या अपरात्री माहुलीला आली व परतही चालली, ती प्रकाशाच्या अडचणीसाठीं थोडीच खाळबून बसणार ! पण त्याच वेळीं दुसरा एक विचार तिच्या मनात आला, व त्याने तिची गति कुठित केली.

राजधर्नीत कारभारी मडळात व महाराजाच्या अतःपुरातही कोणाचा पायपोस कोणाच्या पायात नाही, इतका राजकारणाचा चुथडा झाल्याचें पुतळेला पूर्णपणे अवगत होते. तशात ती पडली सकवारबाईची दासी व सकवारबाई पडली स्वर्गवासी धाकट्या राणीची वैरीण ! आपण धाकट्या राणीच्या चितेचें दर्शन घेण्यासाठी आल्याचें जर सकवारबाईला कळले तर तिच्या क्रोधानलात आपण केव्हाच जळून खाक होऊ, हें स्वप्न पुतळेला पूर्वीच पडलें होतें. तो प्रसंग जरी बिनबोभाट पार पडला, तरी इतक्या अवेळीं ह्या बाजूला आपणाला सकवारबाईच्या कोणा हस्तकानें पाहिलें व जाऊन चुगली केली, तर अशा अपरात्री इकडे आपण कशासाठी आलों असें आपण सागावें ? सकवारबाईच्या हस्तकाचीच गोष्ट कशाला ? दुसऱ्या कोणा त्रयस्थ

कादंबरीमय पेशवाई

परिचितानें पाहिलें तरी तोदेखील असा सशय ध्यावयाला चुकणार नाही, हें ध्यानीं आणून पुतळा जागच्या जागींच थबकली. शिवाय पुतळा पुढें गेली असती, तरी पुरुषाच्या झगड्यात तिचा थोडाच निभाव लागला असता !

तरीही पुतळा डोईभर उच्च गवताच्या आडवशाला उभी राहून पायाच्या चवड्याच्या आधारावर मान शक्य तितकी उचावून ज्या दिशेनें तिला 'मारा ! त्या हरामखोराला ठार मारा.. ' वगैरे उद्गार ऐकू आले होते त्या दिशेच्या अनुरोधानें पाहत कान टवकारून उभी होती. तेथून तिला ओझरतें दृश्य काय दिसायचें तें दिसलें. एक घोडेस्वार पेटती मशाल हातीं घेऊन राजरस्त्यानें आपला घोडा दौडीत राजमार्गाने पुण्याच्या रोखानें चालला होता. तो घोडेस्वार कोण असावा हे जरी तिला ओळखता आलें नाहीं, तरी तो घोडा तिला दिसला, व एका पेटत्या मशालीचा झोतही दिसला, त्यावरून तिनें तसा तर्क केला. आणि त्याच्या मागोमाग थोड्या अंतरावरून आणखी एका पेटत्या मशालीचा झोत दिसून त्या प्रकाशात तीन चार घोडेही ओझरते दिसले. ते घोडेस्वारही ज्याअर्थी त्याच मार्गाने पुण्याच्या अनुरोधानें दौडत दौडत चालले होते व त्याच्यापैकींच कोणा एकाच्या तोंडून 'मारा त्या हरामखोराला...' वगैरे उद्गार निघालेले पुतळेच्या कार्नी आले होते, त्या-अर्थी तिनें नक्की कयास बाधला की पुढे दौडत जाणारा घोडेस्वार दिसला तो कसला तरी महत्त्वाचा खलिता घेऊन पुण्याच्या बाजूला कुठे तरी चालला असावा, व त्याच्यावर विरुद्ध पक्षाने ते घोडेस्वाररूपी शिकारी कुत्रे सोडले असावे. ज्याअर्थी इतक्या रातोरात पावसाळ्या रात्रीं तो घोडेस्वार तो कोणता तरी खलिता घेऊन घोडदौडीने एकटाच निघाला होता, त्याअर्थी त्याच्यावर त्याच्या धन्यानें अत्यंत महत्त्वाचें व अत्यंत निकडीचें असे काहींतरी काम सोंपविलें असलें पाहिजे हें उघड होते. ते घोडेस्वारही इतक्या निकरानें त्या जासुदावर तुटून पडत होते हें देखील त्या खलित्याच्या आत्यंतिक महत्त्वाचेंच एक ढोबळ प्रत्यंतर होतें.

“मारा—मारा त्या हरामखोराला ठार मारा ! आणि त्याच्याजवचा खलिता हिसकावून ध्या. एवढें काम तुम्हीं केलें तर मी तुम्हाला थोरल्या आई-साहेबाच्याकडून एकेक चादीचा तोडा तुमच्या पायांत घालीन. अगदीं मागे पुढें पाहूं नका...”

पेश वा ई चा म ध्या न्ह

पुतळेनें त्या पुढच्या घोडेस्वारावर तुटून पडणाऱ्या तिघाचौघापैकीं एकाच्या तोंडचे वरचे शद्ध ऐकले व अचब्यानें तोंडात बोटे घालून आपल्या मनाशीं उद्गार काढले, “काय, थोरल्या आईसाहेबाकडून बक्षीस? एकूण त्या कोणा जासुदावर हे मारेकरी त्या अवदसेनेंच घातले आहेत तर? घरात मर्तिक घडलेलें. सवतीची चिता अजून पुरी पेटून विझलीदेखील नाही. सारें नगर दुःखातिरेकांनं पावसाशीं स्पर्धा करण्याजोगा अश्रूचा पावसाळा डोळ्यावाटे वर्षवीत असताना ह्या बयेली हीं कृष्णकारस्थानें सुचतात तरीं कशीं? धाकट्या राणीसाहेब मरणघडीवर पडल्या होत्या तेव्हाही तेंच, आणि त्यांना वारून पुरे तीन प्रहरही लोटले नाहीत तोंच पुन्हा—पाषाणहृदयी खरी ग बाई, पाषाण-हृदयी ही चाडाळीण! देवा तू हिला उरफाटें काळीज दिले आहेस कारे?... पण तो जासूद तरी कोण असेल! आणि—थोरल्या राणीला इतक्या अपरात्रीं असल्या कृष्णकृत्याला प्रवृत्त करणारा इतका महत्त्वाचा तो खलिता...”

पुतळा ते वाक्य आपल्या मनाशीं देखील पुरतें बोलू शकली नाही. ती मनाशीं बोलत होती तरी तिचे डोळे समोरच्या भयकर दृश्यावर खिळलेले होते. पावसाळ्या रात्रीं विद्युल्लतेचे चमकणे एकसारखें दृष्टीसमोर चमकून जावे त्याप्रमाणे क्षणोक्षणीं पालटून अधिकाधिक गभीर होणारीं समोरच्या प्रसंगाचीं मूर्त स्थित्यंतरे तिच्या तीक्ष्ण दृष्टीसमोर तरळत होती.

तो घोडेस्वार जासूद घोडा दौडीत जाता जाता एकदम थबकला.

पुतळेला प्रश्न पडला, तो जासूद का बरे थबकला!

हा हा म्हणता त्या जासुदाच्या हातातील पेटती मशाल गळून पडली. तें पाहून पुतळेचेही पाय गळत्यासारखे झाले. त्या चाडाळांनीं त्या जासुदाचा बळी घेतला काय?

पुतळेची शका खोटी नव्हती. त्या जासुदाच्या पाठलागावर असलेल्या तिघा शत्रूपैकीं एकांनं भाला फेंकून त्याचा हात जायबदी केला होता.

पुतळेच्या मनाला तीव्र हळहळ लागून राहिली होती. शरीरानें त्या जागे-पावेतों जाण्याला जरी ती असमर्थ होती, तरी तिचें मन घारीसारखें केव्हाच तेथवर उडून गेले होतें, व तिला स्वतःचें देहभानही उरलें नव्हतें. शेताच्या जवळच्या मेरेंतून एक भला मोठा साप निघून तिच्या दोन पायामधून सळ-सळत तिच्या डाव्या पायाला घांसून गेला, पण तिला त्याचेंही भान नव्हतें.

कादंबरीमय पेशवाई

तेवढ्यात मेघांचा प्रचंड गडगडाट झाला. पुतळा दचकून किंचित् भानावर येऊन वर आकाशाकडे पाहते, तो वीज कडकडली. हा हा म्हणतां पावसाचे टपोरे थेंब गोफणींतून खडे पेंकून मारावे त्याप्रमाणें वर्षू लागले. तशा स्थितीतही पुतळेंने राजमार्गावरील त्या भयंकर दृश्याकडे एकवार पाहिलें. तों त्या जासुदाचा पाठलाग करणाऱ्या घोडेस्वाराच्या हातातील मशाली जरा पुढें एकत्र झालेल्या व स्थिरावलेल्या तिला दिसल्या.

पाहता पाहता पाऊस जोरानें वर्षू लागला. त्यामुळें धुकटलेल्या सभोंवार-च्या वातावरणात पुतळेला दूरवर पाहणे अशक्यप्राय झालें. मग पायवाट शोधून दूर जाण्याची गोष्टच कशाला ? ते सर्वजण तिकडे काय बोलत होते अथवा करीत होते याचा तिला काहींच अदाज करता येईना. पण तिच्या मनाला मात्र एकसारखी तीव्र ओढ लागून राहिली होती कीं तिकडे काय अनर्थ झाला असेल व काय नाहीं.

पुतळा काहीं तत्त्वज्ञानी नव्हती कीं विद्वान नव्हती. ती त्या काळाप्रमाणें लिहिण्या वाचण्यालाही शिकलेली नव्हती. फक्त माणुसकी तिच्या अर्गी परिपूर्णतेनें वसत होती, ती मनाची कोमल व वृत्तीची प्रेमळ, आणि कनवाळु होती, ती स्वाभिमानी व कर्तव्यदक्ष होती, तिचे आचरण गगाजलाप्रमाणें निर्मल होतें, ती निष्कारण कोणाचा हेवादावा करणारी नव्हती, तात्पर्य माणुसकीला आवश्यक असे सर्वसाधारण गुण काय ते तिच्या ठायीं होते. तिच्या नैसर्गिक स्वभावात वैगुण्य अथवा वैशिष्ट्य असेल तर तें हेंच कीं, तिच्या वृत्तीत सात्विकता जरा कमी होती तिचे चारित्र्य पवित्र खरें, पण ती पवित्रता पौर्णिमेच्या चंद्राच्या शीतल चंद्रिकेप्रमाणें नसून आकाशात चमकणाऱ्या विद्युल्लतेप्रमाणे अथवा तरवारीच्या धारेप्रमाणें अथवा अग्नीच्या ज्वालेप्रमाणें होती. उपकाराची फेड उपकारानीं करण्यात तिचें औदार्य कोणीही वाढाव्याच्या औदार्याच्या मापाने मोजले असते तरी तें उणें पडलें नसतें. परंतु अपकाराची फेड उपकारानीं करण्याचें तर राहोच, ती अपकारानींच करा-बयाची व तीही सव्याज-सरळ व्याजानेंही नव्हे तर चक्रवाढ व्याजानें करावयाची, या वृत्तीची ती होती. तथापि सामान्यतः परोपकारी वृत्तीची ती असल्यामुळें जगात कोणालाही दुःखी पाहून तिला दुःख वाटावें, व कोणाचेंही सुख पाहून सुख व्हावें. रस्त्यानें चालताना पायाखालीं एखादी कीडमुगी

पेशवाईचा मध्यान्ह

चिरडली गेली तरी तिचा जीव हळहळावा. आणि आज ती समोर पाहत होती तो तर प्राणसकटात सापडलेला मनुष्य. तशात तो कोणाचा तरी महत्त्वाचा खलिता घेऊन चालला होता. त्याच्या जिवावर सकट कोसळलेले पाहून पुतळेच्या मनाला असख्य विंचू डसल्याप्रमाणे वेदना झाल्या तर त्यात नवल तें काय ?

तथापि पुतळेच्या मनाची ओढाताण एवढ्यावरच थांबणारी नव्हती; तिच्या अतःकरणातील सवेदना एवढ्या मर्यादित क्षेत्रात सामावणाऱ्या नव्हत्या. अशा सुखदुःखाच्या सवेदनाचे आडाखे व ठोकताळे तिने आपल्या आजवरच्या अनुभवाने अदाजून ठेवले होते. अर्थात् ते सारे तिच्या भावनेचे खेळ होते. असे का होतें व कसे होतें हें तिला मुळीच कळत नव्हतें. तिला एवढेंच कळे की आपल्या चित्तवृत्ति आनंदित झाल्या म्हणजे कोणाविषयी—विशेषतः आपल्या प्रेमातील, परिवारातील अथवा ऋणानुबंधातील माणसा-विषयी काहीं तरी शुभवार्ता ऐकावयाला मिळणार, तेंच मन एकाएकी उदासवाणें झालें की कसलीतरी अशुभवार्ता कार्नी येणार. ह्या वार्ता व घटना नेहमी निकटवर्ती माणसाविषयीच्याच असल्याने त्याचा ऐकणाऱ्या अथवा पाहणाऱ्या माणसाच्या जीवितावर अथवा सभोंवारच्या परिस्थिती-वर परिणाम हा व्हावयाचाच.

आजचीच गोष्ट घेतली, तरी कुठचा कोण तो घोडेस्वार जासूद संकटात सापडलेला. पण त्याच्याविषयी पुतळेच्या मनाला इतकी जबरदस्त हुरहुर लागून राहिली होती की, त्यामुळे तिला आपोआप शका आली, ह्या विचित्र भयानक घटनेचा आपल्या जीविताशी तर काहीं सबंध नसेल ना ? ज्ञाते तिच्या मनातील ह्या सवेदनेला विद्युन्मानसशास्त्राचा खेळ म्हणतील, आणखी-ही काहीं म्हणतील. पण तिला मात्र हें काहींच कळत नव्हतें.

पाऊस तेव्हा अगदी जोराचा आला, व पुतळा त्या पावसात भिजून अगदी ओली चिंब झाली. पण जशी वेगाने ती पावसाची सर आली तशी ती गेलीही. त्यामुळे सभोंवारचें धुरकट वातावरणही हा हा म्हणता बरेंचसे निवळलें, व त्या जासुदावर तुटून पडलेले ते यमदूतरूपी घोडेस्वार पूर्ववत् मशालीच्या प्रकाशात घोडे दौडीत माघारे जाताना तिला दिसले. त्यावरून पुतळेंने ओळखलें की ते यमदूत आपल्या सकल्पित कृष्णकृत्यात विजयी झाले असावे.

कादंबरी मय पेशवाई

ते लोक अमळ दूर गेलेले दिसतांच पुतळा तशीच शेत तुडवीत, जेथें तो घोडेस्वार जासूद मरून पडला असावा अशी तिची कल्पना, त्या जागेच्या अनुरोधाने धावत जाऊ लागली. जाता जातां एक किरडू तिच्या पायाखालीं तुडवले गेले त्याचीही तिला दाद नव्हती. त्या धावपळींत अस्ताव्यस्त होऊन पावसाने भिजून ओला चिंब झालेल्या तिच्या केशभारातून पावसाच्या पाण्याचे थेंब मधून मधून तिच्या मुखमडळावर निथळत, ते डाव्या उजव्या मनगटाने निवारता निवारता आपल्या ललाटीचे कुकू पुसलें गेल्याचेंही भान तिला नव्हतें. अशा स्थितीत पाडस चुकलेल्या हरिणीसारखी ती शेतातील चिखल व काटे तुडवीत धावत चालली असता त्या भयंकर घटनास्थानापासून दहा बारा कदमावर जाऊन पोहोंचली व पुढें मार्ग सापडेना. तेवढ्यात तिला समोरून घोड्याचे खिकाळणे ऐकू आलें. तेवढाच सुगावा आपणाला लागला या भावनेनें, सुकलेल्या फुलावर चार जलबिंदु पडल्यावर तें ओलसर व्हावे त्याप्रमाणे, पुतळेचे मन क्षणकाल उल्हासित झालें. पण तो उल्हास केवळ क्षणभरच टिकला. तिचीं चार सहा कदमे झपझप पडलीं व पुन्हा घोड्याचे खिकाळणे तिला ऐकू आलें.

त्याबरोबर पुतळा एकाएकी उभ्या पावलीं थबकली, व आपल्या मनार्शी म्हणाली, “हा आमचा पिंगाणा तर खिकाळत नाही ना ?”

लगेच दुसऱ्याच क्षणाला तिला असेही वाटले कीं पिंगाणा यावेळीं इकडे कसा येणार ? पुन्हा वाटले, “कदाचित् असें तर झालें नसेल ना ? आपल्या शोधासाठीं आपला पति तर अशा अवेळीं इकडे आला नसेल ना ? त्याखेरीज पिंगाणा इकडे कसा येणार ?”

पण प्रतापराव जर केवळ आपल्या पत्नीच्या शोधार्थ आला असता, तर राजमार्गाने पुढे कशाला गेला असता ? आणि त्याचा पाठलाग त्या कोणा यमदूतानीं कशाला केला असता ?—पुतळाला पुन्हा थोड्या वेळापूर्वी त्या यमदूताच्या तोडून ऐकावयाला मिळालेल्या हाणामारीच्या व खलित्याविषयींच्या उद्वाराची आठवण झाली, व तिच्या मनावर जणू वज्राघात झाला. घोडा खिकाळला त्या अनुरोधानें ती वाऱ्याच्या वेगानें पळत गेली. जवळ जाताच तिनें घोड्याला हाक मारली, “पिंगाण्या !”

घोडा पुन्हा खिकाळला.

पेशवाईचा मध्यान्ह

तें खिकाळणें ऐकून तो आपलाच घोडा असावा याविषयीं पुतळेला शंका घेण्याला मुळींच जागा उरली नाहीं. पण ती सशयनिवृत्ति तिला सर्वतोपरी हिंपुटी करण्याला कारण झाली.

पाऊस आता चागलाच ओसरला होता. जवळच जळकटलेल्या काकड्याची मशाल धुमसत होती परंतु दुसऱ्या कसल्याही प्रकाशाच्या साह्याखेरीज पुतळें तेंथे प्राणान्तिक वेदनांनीं कण्हत पडलेल्या आर्त जीवाला पाहिलें. पिंगाण्याला तर तिनें अगोदरच ओळखलें होते, तो त्या कोणा आसन्नमरण व्यक्तीवर आपल्या देहाची सावली धरून उभा होता.

पुतळा जवळ जाऊन पोहोचताच घोडा बाजूला सरकला, व त्या आपद्ग्रस्त अभागी जीवाने कण्हत्या क्षीण स्वरांत हाक मारली, “पुतळे !”

पुतळेला तिने पिंगाण्याचें खिकाळणें ऐकलें तेव्हाच शका आली होती, ती अमगळ शका होती. तो सकटग्रस्त अभागी जीव आपला पति प्रतापराव असेल हीच ती अमगळ शका. आणि असल्या भयाण शका दुःखाने भाजलेल्या जीवाच्या मनात आल्या कीं त्या बहुधा खऱ्या ठरतात हा अनुभव कोणाला नाहीं ? तो प्रतापरावच होता.

पुतळा आपल्या कष्टी मनाला धीर देत प्रतारावापाशीं गेली, व त्याचें मस्तक आपल्या माडीवर घेऊन त्याच्या उत्तमागावरून आपला मततेचा हात फिरवीत म्हणाली, “अरे देवा ! आपण इकडे कुठे ?”

“अगोदर मला घोटभर पाणी पाज. माझा जीव पाण्यासाठीं अगदीं व्याकुळ झाला आहे.” प्रतापराव प्राणान्तिक वेदनामुळे अडखळत उद्गारला.

पाणी ! पुतळेला प्रश्न पडला, आता याला पाणी कोठचे पाजावे ? कृष्णा तर बरीच दूर राहिली सभोंवार काळोख मी म्हणून सुसुप्त असल्यानें आजूबाजूला तळे विहीर शोधून पाहण्याचीही सोय नाहीं. आणि एखादी विहीर तिथें असती, तरी तिचें पाणी कसे काढणार ? जवळ भाडेकुडे काहीं नाहीं. ते पावसाळ्याचे दिवस होते, नुक्ताच पाऊस लागून गेल्यामुळे रस्त्याच्या काठच्या डबक्यात ठिकाठिकाणीं बरेंच पाणी साचलें होतें, सर्व खरे. पण तें पाणी पिण्याला थोडेंच उपयोगी पडते !

अखेर पुतळेला प्रसगावधान मुचले. तिच्या अगावरील लुगडे पावसाच्या सरीत भिजून ओलें चिंब झालें होतें. त्या पदराचा पिळा करून तिनें तें

का दं ब री म य पेश वा ई

दोन घोट पाणी प्रतापरावाला पाजलें. त्यामुळें त्याला अंमळ हुषारी आली. तिनें लगेच ती धुमसणारी मशाल हातीं घेऊन तिच्यावर फुकर घालून ती पेटविण्याचा प्रयत्न केला. जवळच तेलाची बुधली साडलेलीही तिला सापडली. पण पावसानें भिजलेला मशालीचा काकडा अशानें थोडाच पेटतो !

“ती मशाल पेटणार नाही. तो नाद सोड, आणि माझ्यापार्शी ये. माझ्याच्यानें मोठ्यानें बोलवत नाही. अगदीं माझ्याजवळ येऊन बैस. मी आतां जगत तर नाहींच. पण मरणापूर्वी माझ्या जिवापेक्षाही मोलाची एक गोष्ट तुला सागायची आहे. . . ”

प्रकरण ६ वें स्मशानांतील बैरागी

“ आपल्याच्याने बोलवत नाही; आपण फार बोलू नये. ” पुतळा प्रतापरावाच्या दडावर व छातीवर झालेल्या जखमा हाताने चाचपून पाहत म्हणाली.

“ बोलवत नाही, पण बोलल्याखेरीज गत्यतर नाही. मी आता जगत नाही खास. पण आता मला मरताना दुःखही होत नाही. स्वामिकार्यासाठी मला मरण येत आहे, यात मला दुःख मुळीच वाटत नाही. मात्र कोणी जिह्वाळ्याचें—विश्वासाचें माणूस न भेटता मला अशाच स्थितीत मरण आलें असतें, तर मात्र मला मरताना फारच दुःख झालें असते. ” प्रतापराव ग्लानि आल्यामुळें थोडा वेळ उसत खाऊन पुन्हा बोलू लागला, “ आता मी काय सागतों तें नीट लक्ष्यपूर्वक ऐक. गोविंदबाबा चिटणिसानीं महाराजाचा जख्मीचा खलिता घेऊन मला पुण्याला श्रीमंत पेशवे सरकाराकडे पाठविलें होतें. ”

“ तो खलिता कुठें आहे ? ”

“ ऐक सागतों. माझ्या शत्रूनीं—महाराजाच्या, पेशवे सरकारांच्या व साऱ्या राजवटीच्या शत्रूनीं आताच माझ्यावर असा भयंकर हल्ला करून मला मृत्यूच्या जवळ्यात लोटून दिलें, व तो खलिता लाबविला. तो आता काहीं केल्या हातीं लागणें शक्य नाही. ”

“ हा कोणा चाडाळानीं आपणावर हल्ला केला ? ”

“ तो नीच चाडाळ राक्षस गमाजी, त्याचा तो उरफाट्या काळजाचा हस्तक तुळाजी, आणखी त्याचे दुसरे दोषे साथीदार चाफाजी व नारोजी अशा चौघानीं माझ्यावर हल्ला केला. गमाजी हा त्या टोळीचा म्होरक्या होता. त्याच्याच सांगण्यावरून चाफाजी व नारोजी यांनीं मला अडवून धरलें व

कादंबरी मय पेशवाई

तुळाजीनें माझ्यावर भाला फेंकून मारला. मग चौघानीं मिळून माझ्या मर्मस्थानीं घाव घालून मला घायाळ केलें. ईश्वर त्यांना त्याच्या पापाचीं कड्ड फळें भोगायला लावील. आता तू एवढेच कर; चिटणिसाना ताबडतोब ही खबर कळव. म्हणजे ते पुढची काय तजवीज करायची ती करतील. आणि हें पाहा, थोरल्या राणीला या प्रकाराचा मागमूसही कळू देऊ नको. कारण थोरली राणी झाली तरी पेशवे सरकाराना पाण्यात पाहणारीच आहे, व ती पतप्रतिनिधि, यमाजीबाबा मुतालिक वगैरे हस्तकाना हाताशीं धरून राजवटीचें राजकारण बिघडविण्याच्या खटपटींत आहे. पानगावीं सध्या अज्ञातवासात राहत असलेल्या राजाराममहाराजाचा नायनाट करण्यासाठीं तिनें थोड्याच दिवसापूर्वीं कसें भयकर कृष्णकारस्थान रचिलें होतें ते तुला माहीत आहेच. तू तिची दासी आहेस म्हणून तुला सागतो, सावधपणाने वाग. ”

“ मी सावधपणानें वागेन, आणि आपणावर चिटणिसानीं विश्वासानें जी कामगिरी संपविली, ती या कानाची त्या कानाला न कळत पुरी पाडीन. त्याविषयीं आपण मुळींच काळजी करू नका. पण आता आपले रक्षण. ”

पुतळेला दुःखाचा एवढा जोराचा उमाळा आला कीं त्याच्या प्रवाहात तिच्या तोडीं बोलावयाचें अर्धवट राहिलेलें वाक्य कोठल्या कोठें विरून गेले. वर आकाश आणि खालीं जमीन, यापेक्षा तिला तिथे दुसऱ्या कोणाचाही आधार नव्हता. पतीला तशा दारुण स्थितींत घटकाभर डोके टेकण्यासाठीं घेऊन जावें तर तशी निवाऱ्याची एखादी जागाही तिला कोठे सापडेना. तरीही पुतळा मोठी धीरवीर गभीर वृत्तीची तरुणी होती. काळासमोर आपण होऊन मान वाकविण्याइतका लवचिकपणा तिच्या ठायीं नव्हता, काळाला लाथ मारून पुढें जाण्याची व सकटाला न जुमानता कार्ये करण्याची दुर्दम ईर्षा तिच्या ठायीं होती. तिने विचार केला कीं आपण आपल्या आसन्नमरण पतीला पिंगाण्याच्या पाठीवर घालून माहुलीला न्यावें, व तेथें एखाद्या ओळखीच्या घरीं त्याला ठेवून त्याच्या शुश्रूषेची काहींतरी तजवीज करावी. माहुलीला तिच्या ओळखीचीं चार पाच घरे होती. तसे पाहू गेल्या तिला पिंगाण्याच्या पाठीवर आपल्या पतीला घालून साताऱ्याला नेणेंही अशक्य नव्हते. पिंमण्यासारखा जिवाला जीव देणारा सोबती बरोबर असल्यावर व साताऱ्याचा मार्गही माहुलीला जाण्याच्या मार्गापेक्षा जास्त सुलभ असल्यावर

पेशवा ईचा मध्यान्ह

दान तीन मैलांचें अंतर तोडण्याची एवढी कसली मानबरी ! तथापि शत्रु-पक्षाच्या भयामुळें तिला त्यावेळीं सातान्यात जाणे इष्ट वाटलें नाहीं. न जाणो ! कोणीतरी पहावयाचे आणि आगीतून उठून फुफाट्यात तशी गत व्हावयाची !

अखेर पुतळें प्रतापरावाला घेऊन माहुलीला जावयाचे ठरविलें. तेव्हां तो निराशापूर्वक क्षीण असें विकट हास्य करून म्हणाला, “वेडे, आता कसला सातारा आणि कसली माहुली ? मी आता अवघा घटका अर्ध्या घटकेचा सोबती आहे. बाकी, तू म्हणालीस तेही एका अर्थी खरेच आहे. मला आता माहुलीचाच मार्ग आक्रमण करावयाचा आहे. ह्या काळोखात तुला माझ्या जखमा दिसत नाहींत पण ही—ही छातीवरची जखम थेट माझ्या काळजाला जाऊन भिडलेली आहे तू आता एवढे कर, माझी आशा सोड व तुला सांगितली ती कामगिरी करण्यासाठीं अगोदर नीच पाहू ! आणखी एक गोष्ट—पण नको.” असे म्हणून प्रतापराव मध्येच थबकला.

“असे काय ते ? सागावे काय ते ”

“गमाजी माझ्या मारेकऱ्याच्या टोळीचा म्होरक्या—”

“त्या चाडाळावर पुरेपूर सूड घेण्याचें सामर्थ्य परमेश्वर मला देवो !”

“एक ! तो तर चाडाळ आहेच पण त्यानें प्रत्यक्ष माझ्यावर वार केला नाहीं, वार केला तुळाजीने तोही केवळ धन्याच्या आज्ञाधारकपणासाठीं केला नाहीं, तर त्या दुष्ट कृत्याच्या मुळाशीं त्याचा एक अत्यंत नीच हेतु होता. तो त्याने मी जखमी होऊन खाली पडल्यावर उघड उघड निर्लज्जपणे बोलून—ही दाखविला आहे. वास्तविक तुझ्यापाशी मीं त्याचा उच्चार करावयाचा नव्हे. पण देवानें आपणाला पुत्र दिलेला नाहीं कीं जो आमच्यावर अन्याय करणारावर सूड घेईल, पुत्राच्या अभावीं व माझ्या अभावीं ती जबाबदारी तुझ्यावर पडलेली आहे. तुझ्याविषयींच्या अभिलाषबुद्धीने त्या नीचानें माझी हत्या केली आहे . ”

“मी आपणाला पूर्वीपासून सागत होत्यें की हा तुमचा जिवलग मित्र नसून जीव घेणारा—अधारात विश्वासघाताने आपल्या डोक्यात धोडा घालण्यासाठीं टपून बसलेला आपला शत्रु आहे. पण आपणाला माझें सागणें खरें वाटले नाहीं, व आपण त्याला साव ठरवून मलाच चोर ठरविलें. तें त्याचें खरें स्वरूप आज आपल्या प्रत्ययाला आलें ना ? ”

कादंबरीमय पेशवाई

पुतळेच्या ह्या साकेतिक उद्गारामार्गे प्रचंड वास्तवार्थ सांठलेला होता. पुतळा ही रूपाने सुंदर व चलाख, आणि धीटवृत्तीची, व मूळपासूनच त्या जोडप्याचें आजवर बहुतेक सारें आयुष्य विरहदुःखात होरपळून निघालेलें. तशात प्रतापरावाचा स्वभाव अमळ सशयी, त्यामुळें पुतळेच्या पातिव्रत्याबद्दल त्याला वारवार शका याव्या, व त्या शकाचे निरसन करून दिलजमाई करता करता पुतळेला नेहमीं ब्रह्माण्ड आठवावे. सशयी, हलक्या कानाचा व दुबळ्या मनाचा नवरा व त्याची सुंदर तरुण स्त्री असा एखाद्याचा विषम संसार दिसताच व्रणविदारणात निपुण असलेले दुष्ट समाजकटकरीपी डोमकावळे त्याच्या सभोंवार घिरत्या घालावयाचेच. तुळाजी हा अशाचपैकीं एक डोमकावळा होता. अगदीं अलीकडे त्याची व प्रतापरावाची जिवश्च कण्ठश्च मैत्री जुळली होती. पुतळेने त्या मैत्रीचा अर्थ ओळखून याच्या मनात पाप आहे, याच्यापासून चार पावले दूर राहणे इष्ट, असे वेळोंच प्रतापरावाला बजावलेही होते, पण प्रतापरावानें तेव्हा तुळाजीचा कैवार घेऊन पुतळेची निर्भर्त्सना करण्याला कमी केले नव्हते. तुळाजीनें त्या सधीचा फायदा घेऊन प्रतापरावाच्या कानात विष ओतलें होतें कीं, “प्रतापराव ! तू मला माझ्या धाकट्या भावासारखा, व पुतळा मला माझ्या पाठच्या बहिणीसारखा. तिची वृत्ति माझ्या ठायीं चळू लागली व मी तिची त्याबद्दल खाशी कानउघाडणी केली, म्हणून ती डिवचलेल्या नागिणीसारखी माझ्यावर उलटली आहे. तुझ्या माझ्या मैत्रीत बिघाड आणून तिला आपल्या दुर्वासनाच्या पापावर पाघरून घालावयाचें आहे. ”

भोळ्या वृत्तीच्या प्रतापरावाच्या मनावर तुळाजीच्या मानभावी भाषणाचा व्हावयाचा तोच परिणाम झाला, व तो पुतळेला घरातून एकदम घालवून देण्याला तयार झाला. तेव्हा पुन्हा पुतळेच्या वतीनें प्रतापरावाची समजूत घालून त्याचें शातवन करावयाला तुळाजीच पुढे ! त्या प्रसंगाला अनुसरून पुतळेंनें पूर्वीक उद्गार काढले होते. अगदीं अलीकडे म्हणजे सुमारे महिन्यापूर्वी तुळाजीचे खरे हिंडीस स्वरूप, त्याने पुतळेशीं एकदा अतिप्रसंग करण्याचा योग जुळवून आणला होता तेव्हा, प्रतापरावाला कळून आलें होतें, व तेव्हापासून त्या दोघात हाडवैर उत्पन्न झालें होते. तेव्हापासून तुळाजी प्रतापरावाच्या घरी येईनासा—त्याच्याशीं बोलेनासाही झाला होता, व एका ना एका

पेशवाईचा मध्यान्ह

दिवशीं पुतळेचें अपहरण करण्याच्या गोष्टी उघड उघड बोलूं लागला होता. गमाजीनेही काहीं दिवसापूर्वी पुतळेला वश करण्याचा प्रयत्न करून त्यात आपली सोळा आणे फजिती करून घेतल्यामुळे तो पुतळेला पाण्यात पाहत होताच. त्याला जेव्हा तुळाजीचा हेतु कर्णोपकर्णी कळून आला, तेव्हा त्यानें तुळाजीला त्या पापकर्मापासून परावृत्त करण्याचें सोडून उलट त्याला तें पाप-कर्म करण्याला प्रोत्साहन दिलें होतें. म्हणूनच आज तुळाजी उघड उघड बेडरपणानें प्रतापरावाच्या प्राणावर घाला घालू शकला व त्याच्या पश्चात् पुतळेचें हरण करण्याच्या गोष्टी चार मडळीसमक्ष त्याच्या तोंडावर उघड उघड बोलू शकला.

पुतळेला राहवेना, म्हणून तसे उद्गार तिनें प्रतापरावापाशीं काढले. प्रताप-रावालाही ते पटले, व त्यानें इतके दिवस तिच्या वर्तनाविषयीं वृथा संशय घेतल्याबद्दल मनःपूर्वक तिची क्षमा मागितली. पुतळें तें तुळाजीवर सूड घ्यावा, या त्याच्या अखेरच्या इच्छेला पुतळें आपल्या दुःखाश्रूचें अर्धें सोडून तसें वचन दिलें.

प्रतापराव जरी आपल्या आयुष्याचे क्षण मोजीत होता, इहलोकची सर्व प्रकारची आशा जरी त्यानें सोडली होती, तरी आपण पुतळेच्या बाबतींत आजवर भयकर अनर्थ पक्षपात केला आहे, ह्या जाणिवेचा विसर त्याला पडला नव्हता, व त्या अन्यायाचें अशतः तरी परिमार्जन व्हावें असें त्याला वाटत होतें. पश्चात्तापाचा अग्नि आता त्याच्या आयुष्याच्या अखेरच्या क्षणाला जरी त्याच्या अंतःकरणात प्रज्वलित झाला, तरी त्याने तेथील सारे सदेह पार भस्मसात् करून सोडले, आणि त्यामुळे पुतळेविषयीं कृतज्ञतेचे उद्गार ओघासरसे त्याच्या मुखावाटे निघाले, “लाडके ! तू पतिव्रता आहेस, पुण्य-पतिव्रताच्या मालिकेंत अग्रपूजेचा मान तुला आहे. पतीच्या प्रेताबरोबर सती जाणाऱ्या पतिव्रतापेक्षा तुझें पातिव्रत्य श्रेष्ठ आहे. लौकिक पतिव्रता सती जातात म्हणजे पतीच्या देहाबरोबर स्वतःचा देह जाळून घेतात. पण तू त्या पतिव्रताहूनही श्रेष्ठ असल्यानें पतिकार्य सफल करण्यासाठीं देहानें सजीव राहिली आहेस. स्वतः सती जाऊन जिवंत राहण्याचा हा खडतर योग सामान्य पतिव्रताच्या आटोक्याबाहेरचा आहे. सतीच्या वाणातील हें महावाण आहे. अशा परमपतिव्रतेचा पति शोभण्याजोगे कोणतेंच कृत्य आजवर ह्या अभागी

कादंबरीमय पेशवाई

प्रतापरावाच्या हातून झालें नाहीं, याबद्दल मला क्षमा कर !” तो क्षीणता पार वाढल्यामुळें एकदम जरा थाबून पुन्हा उद्गारला, “झाले. माझ्या आयुष्याची अखेरची घटका भरली. या जन्मीं जरी मी तुझा ससार तुझ्या थोर योग्यतेप्रमाणें सुखाचा करू शकलो नाहीं, तरी पुढील जन्मीं.. राम !.. ”

प्रतापरावाने पुतळेच्या माडीवर अखेरचा राम म्हटला. पुतळेच्या हृदयाच्या प्रतिनिधीच्या वज्राघाताने ठिकच्या ठिकच्या उडाल्या. आपण मोठा गळा काढून रडून आक्रोश करून आपला दुःखभार अशतः तरी हलका करावा असें तिला वाटलें. पण तो शोक आपल्या पुढील कर्तव्याला विघातक होईल या जाणिवेनें ती सुमारे पाव घटका तेथल्या तेथे मनातल्या मनांत रडली कढली, व अखेर जगाच्या रहाटीला तोड देण्याचे ठरवून उठून उभी राहिली.

ओक्साबोकशी रडण्याचे पुतळा टाळू शकली. पण आता समोर गत-प्राण होऊन पडलेल्या पतीच्या शवाला मूठमाती तर दिली पाहिजे ? कीं तें तसेंच कोल्याकुल्याना फाडून खावयाला मिळावे म्हणून रस्त्यावर टाकून जावयाचें ! प्रथम तिच्या मनात आले कीं घोड्याच्या पाठीवर तें प्रेत घालून माहुलीला स्मशानात न्यावें, आणि धाकट्या राणीची चिता अद्यापि पेटत असेल त्या चिताग्रीला तें अर्पण करावे. त्या विचारासरशी तिनें आपल्या विश्वासू घोड्याला हाकही मारली, “पिंगाण्या !”

मालकिणीची हाक ऐकताच ते इमानी जनावर जवळ जाऊन उभे राहिलें. त्याच्या पाठीवर पुतळा पतीचे प्रेत बाधणार, तोच तिच्या मनात सदेह आला, धाकट्या राणीसाहेबांच्या चितेत हे प्रेत फेकल्यानें राणीसाहेबांच्या चितेचा अपमान केल्यासारखे होणार तसे करू नये असें तिच्या मनानें घेतलें. बरें, पतीच्या प्रेताची स्वतंत्र चिता रचावी, तर लाकडापासून तयारी—ती कशी करावयाची ? ते सारें करून सवरून पुन्हा पुतळेला पुढील कार्यसिद्धीसाठीं नामानिराळें राहाणें प्राप्त होते. तें सारे कसे साधणार ?

परंतु मनुष्याच्या काहीं काहीं भावनात असा जिव्हाळा असतो कीं त्या जिव्हाळ्याला स्पर्श होताच मनुष्याचे पूर्वांचे सारे सारासार विचार लयाला जातात, व अविचाराच्या वारूवर स्वार होऊन ती भावना ताडवून घेऊन

पेशवाईचा मध्यान्ह

लागते. अशा वेळीं मग त्या मनुष्याला परिणामाची लवमात्र क्षिति नसते. पतीच्या शवाचा अत्यविधि ही भावना पुतळेच्या मनात अशीच प्रभावी ठरली. जलडोहात उडी घेऊन आत्महत्या करावयाला निर्धाराने निघालेला जीव आपणाला त्या निर्धारापासून परावृत्त होण्याचा मोह पडू नये म्हणून स्वतःच्या गळ्यात अवजड धोंड बाधून घेण्याला उद्युक्त व्हावा त्याप्रमाणें पुतळें परिणामाचा यत्किंचितही विचार करावयाचा नाही असा मनाचा निर्धार करून एकदम पतीचे शव घोड्याच्या पाठीवर बाधले, व स्वतः तें प्रेत नीट सांभाळून ती घोड्यावर बसली जरा इषारा मिळताच पिंगाणा वायुवेगाने शेतवाडी तुडवीत माहुलीच्या मार्गे दौडत निघाला.

सुमारे पाव घटकेने पुतळा स्मशानात जाऊन पोहोचली. सुदैवाने धाकट्या राणीच्या पेटत्या चित्तेशेजारीं लाकडाचा भला मोठा ढीग पडलेला तिला दिसला. प्रथम ती चित्तेचे दर्शन घेऊन गेली त्यावेळी तीं लाकडे तेथें नव्हतीं, तीं आताच कोठून आलीं याचें तिला आश्चर्य वाटले. पण ती त्याविषयींही फारसा विचार न करता आपल्या हातानें पेटत्या चित्तेजवळच एक चिता रचू लागली. तसेंच तेथला रखवालदार दुरून पाठीवर नागी टाकून तुरुतुरू धावणाऱ्या विंचवासारखा पुतळेच्या अंगावर धावून आला व तिची चर्या न्याहाळून पाहात तावातावानें म्हणाला, “कोण पुतळे ?”

जेथें माहुलीला कृष्णाकिनाऱ्यावर स्मशान होतें व आजही आहे, तेथेंच अमळ वरच्या बाजूला जवळच एक लहानशी झोपडी नवीनच उभारली होती, व त्या झोपडींत एक तरुण, तरतरीत नाकाडोळ्याचा पण शरिराची योग्य खाण्यापिण्याच्या अभावीं आबाळ झाल्यामुळे कृश झालेला असला तरी मजबूत हाडाचा बैरागी राहत असे. तो नेहमी त्या झोपडींत पडलेला असे. सकाळीं उठून कृष्णेचें स्नान करावयाचे, देवदर्शन घ्यावयाचें, व गांवातून कोरान्न मागून आणून निर्वाह करावयाचा, असा त्या बैराग्याचा क्रम असे. तो कोणाच्याही वाटेला जात नसे, व लोकही त्याच्या तुसड्या स्वभावामुळे त्याची फारशी पर्वा करीत नसे तो कधीं दिवसादेखील झोंप घेई, तर कधीं अपरात्रीं एकटाच उठून स्मशानात भटक्या मारू लागे, कधीं एखादी चित्ता स्मशानात पेटत असली तर तिच्या शेजारीं हात शेकीत बसे. तो स्मशानवासही आपण विनाश्रम उपभोगावयाचा नाही म्हणून कीं काय, तो

का दं ब री म य पेश वा ई

बैरागी कोणाची पेटती चिता पर्जन्यानें विझूं लागली अथवा कोल्हे कुत्रे एखाद्या अर्धवट जळलेल्या चितेतून प्रेत ओढून काढू लागले, तर त्यांना हाकलून चिता पुन्हा नीट व्यवस्थित पेटती करी. तो बैरागी आज पुतळा स्मशानात जाऊन पोहोचली तेव्हा आपल्या झोंपडीच्या फाटकाबाहेर एकटाच बसला होता. काहीं वेळापूर्वी पुतळा धाकट्या राणीच्या चितेचें दर्शन घेऊन गेली तेव्हाही तो बैरागी तेथेच बसलेला होता. त्यापूर्वी थोडा वेळ पावसाची बुरबुर येऊन त्यामुळें धाकट्या राणीची चिता सभोंवार भिजून विझू लागली, तेव्हा चितेवर देखरेख करण्यासाठीं मुद्दाम राजवाड्यातून नेमला गेलेला रखवालदार जवळच्या देवालयात झोपी गेला असल्याने त्याला पाऊस पडत असल्याचीही दाद नव्हती. त्यावेळीं त्या तरुण बैराग्याने पुढें येऊन त्या चितेंत नवीं कोरडीं लाकडे घालून ती पुन्हा नीट चेतविली होती.

असो. आपणाला कोणी हाक मारली म्हणून पुतळा डोळे उघडून पाहते तों तो महाराजाचा हुजऱ्या माणकोजी घाटगा ! पुतळेंत माणकोजीला ओळखलें. पण ती त्याच्याशीं काहीं बोलली नाहीं. तेवढ्या अवधीत तो बैरागी माणकोजीचा शब्द ऐकून झोपडीच्या फाटकासमोरच बसल्या जागीं उठून उभा राहिला व पुतळा आणि माणकोजी यांच्याकडे तीक्ष्ण दृष्टीनें पाहूं लागला.

“ इतक्या अपरात्रीं कुणाचा खून करून मुडदा जाळायला आणला आहेस ? ” माणकोजीने पुतळेला दरडावून विचारलें.

तो तरुण बैरागी एक पाऊल पुढें आला

पुतळेला तो प्रकार सहन झाला नाहीं. पण ती आपला राग शक्य तितका आवरून धरीत म्हणाली, “ कुणाचा का असेना ? तुला हें मुडदेफरासाचें काम कोणीं सांगितलें आहे ? ”

“ जास्तशी बोलतेस ? थोरल्या राणीसाहेबाच्या चितेसाठीं मीं हीं लाकडे आताच इथें आणून ठेवलीं होतीं. तीं तू का घेतलीं ? ”

तो सवाद ऐकून तो तरुण बैरागी हलुहलू पुढें येऊ लागला.

पुतळेचा सताप वाढत चालला. ती त्राग्याच्या भाषेंत म्हणाली, “ मुडदा जाळायला आणलेलीं लाकडे मुडदा जाळायला घेतलीं. तुझ्यामाझ्यासारख्या जिवंत माणसांना जाळायला त्यांचा थोडाच उपयोग करावयाचा आहे ! ”

पेशवाईचा मध्यान्ह

सतापानें सताप वाढतच गेला, ठिणगीचा वणवा भडकू लागला. माण-
कोजीनें पूर्वीपेक्षाही कठोर अधिकारवाणीनें दरडावून दातओठ खात मुठी
आवळीत पुतळेच्या अगदीं जवळ जाऊन विचारलें, “मला तू जाळणार?
मला—ह्या माणकोजीला जाळणार तू? इतकी भाजलीस काय? थाब. मी
आता ही गोष्ट थोरल्या आईसाहेबाना आणि महाराजाना कळवतो. राणी-
साहेबांच्या चितेंतली आग आणि लाकडे घेतेस?”

पुतळें पाहिलें कीं हें प्रकरण काही आता थोडक्यात मिटत नाही, तें
चिघळत जाणार. माणकोजी जाऊन चहाडी करणार, मग नव्या प्रेताचा
तपास होणार, थोरल्या राणीला खबर मिळणार, इतकी आग ज्या जळत्या
कोलितामुळें भडकणार, तें कोलीत प्रथमच विश्ववून टाकलेले बरे.”

जितक्या वेगानें पुतळेच्या मनात तो विचार आला, तितक्या वेगाने तो
ती अमलातही आणणार होती. तिने आपल्या निरीत नेहमींच स्वसंरक्षणा-
साठीं लपवून ठेवीत असलेला जबिया एकदम डोळ्याचे पाते लवते न लवतें
इतक्या अवधीत सरकन् बाहेर काढून माणकोजीच्या छातीवर रोंखला.
माणकोजीचाही सताप अनावर झाला. आता पुतळा त्याच्या छातीत वार
करणार, तोंच त्यानें आपल्या डाव्या हाताने तिचा उजवा हात धरला, व
इतक्या जोरानें पिरगळला कीं, तिच्या हातातील खजीर गळून खाली पडला,
व तिला त्या वेदना सहन न होऊन तिने जोरानें किंचाळी फोडली.

त्या किंचाळीसरशी धाकट्या राणीच्या चितेशेजारीं बसलेली दुःखी राई
धावत पुढें आली व तिने माणकोजीच्या पायाला कडकडून चावा घेतला.
पण त्याच्या सुदैवाने तो चावा त्याच्या पोटातील जाऊन न भिडता त्याची
सुरवार मात्र फाटली. माणकोजीने प्रसगावधान राखून राईच्या पोटावर अशी
जोराची लाथ हाणली कीं ती बिचारी दळवळत केंकटत रेंतीत गडबडली.
लगेच पुतळेच्या हातातील खजीर जवळच पडला होता तो शिताफीने उचलून
घेऊन पुतळेला मारावयाला धावला. तोच इतका वेळ दुरून तो प्रकार लक्ष्य-
पूर्वक पहाणाऱ्या बैराग्यानें एकदम त्याच्यावर झडप घातली, व त्याच्या हाता-
तील सुरा हिसकावून घेऊन तो आवेशानें त्याच्याच छातीत खुपसून म्हाटलें,
“नामर्द! षंड! एका अनाथ स्त्रीवर हात टाकायला लाज नाही वाटत?
तिच्या दुःखावर अशा डागण्या देतोस काय? भोग आपल्या पापाचें फळ!”

कादंबरीमयपेशवाई

माणकोजी मरून खाली पडला पुतळा तो अकल्पित प्रकार पाहून घाबरून उठून जरा दूर उभी राहिली.

“बाई ! तू भिऊ नकोस. ह्या प्रेताला अग्नि देण्याचें काम मी करतो. तूं त्याची काही काळजी करू नकोस ” असें म्हणून त्या तरुण बैराग्यानें प्रतापरावाच्या प्रेताची चिता आपल्या हातांनीं रचिली, व तिला अग्नि दिला. पुतळा जवळच उभी राहून ते सर्व पाहत रडत होती.

चिता पेटती झाल्यावर त्या तरुण बैराग्याने पुतळेला विचारले, “ बाई ! तूं जर तुझ्यावरील सकटाची मला ओळख देऊ शकत असशील व तुला काही साध्य पाहिजे असेल, तर तुला मी माझी पाठची बहीण मानून शक्य तें साध्य तुला करीन. ”

पुतळेच्या मनात त्या बैराग्याविषयी विश्वास व आदर उत्पन्न झाला होता. तिनें त्याला पाठचा भाऊ मानून आपणावर ओढवलेल्या पतिनिधनाचा वृत्तान्त त्याला रडत कढत निवेदन केला

बैराग्यानें पुतळेची शोककथा शातपणे जरी ऐकून घेतली, तरी त्याचें अंतःकरण शोक, दुःख व त्वेष यांनीं आतल्या आंत अगदीं पिळवटून निघत होतें. त्यानें समदुःखी वृत्तीनें एक दीर्घ उसासा सोडून पुतळेला म्हटलें, “ बाई ! जगाची रहाटी ध्यानीं घेऊन तू हें खडतर दुःख सहन केलें पाहिजेस. हें तुला मी सागावयाला पाहिजे असे नाहीं. ज्यांनीं तुझा असा सत्यनाश केला, त्याचा असाच सत्यनाश झाल्याचें तू लौकरच पाहशील. आता तू सातान्यापर्यंत एकटी जाऊ शकशील का ? कीं मी तुझ्या सोबतीला येऊ ? ”

पुतळा कशी झाली तरी स्त्री ! तशा प्रसंगीही आपणाला एका तरुण बैराग्याबरोबर जाताना कोणी पाहिलें तर काय म्हणेल, या भयानें तिनें बैराग्याची सोबत साभार नाकारली, व ती पतीच्या चितेचें अखेरचें दर्शन घेऊन तशीच पिंपाण्यावर स्वार होऊन सातान्याच्या मार्गाकडे वळली.

“ उद्या चिता विझली कीं तुझ्या पतीच्या अस्थि व राख मी माझ्या हातांनीं कृष्णेत टाकीन. त्याची काळजी तू करू नकोस. ” असें पुतळेला आश्वासन देऊन तो तरुण बैरागीही तेथून दूर निघून गेला. जाताना त्यानें विव्धलत रेंतीत पडलेल्या राईला उचलून आपल्याबरोबर घेतलें. पण पुतळा तेव्हा घोड्यावर पाठमोरी असल्यानें तिनें तें पाहिलें नसावें.

प्रकरण ७ वें खुनावदल बक्षीस !

उद्यानात सुगंधी फुलाचा ताटवा फुललेला दिसला की पाहणाराचें मन मोहित होऊन जातें, त्या सुगंधानें घर्णेद्रिय तृप्त होऊन धन्य धन्य वाटतें. कस्तूरीच्या परिमल ची आवड कोणाला नाही व महति कोणाला वाटत नाही ? पण जगाची रीतच अशी आहे की सुगंधी पुष्पवेलीच्या बुध्याशीं किती सजीव—निर्जीव वस्तूना कुजून बळी द्यावे लागले असतील हें कोणी विचारात घेत नाही. ज्या कस्तूरीची एवढी महति, ती कस्तूरी सपादन करण्यासाठीं पारध्याच्या फासाना किती कस्तूरीमृगानी आपल्या प्राणाची आहुती दिली असेल, ही जाणीवही कोणाला नसते.

प्रतापराव व पुतळा यांचीही अशीच अवस्था होती. या रात्री—धाकट्या राणीची चिता पेटती झाली, प्रतापरावानें स्वामिकार्यासाठीं आपला बळी दिला, आणि पुतळेवर वैधव्याची आकाशची कुन्हाड कोसळून पडली असताही ती तीं सर्व दुःखे धैर्याने सहन करून आपल्या पतीचा अखेरचा महत्वाचा संदेश ध्यानीं वागवून चिटणिसाना त्या अनर्थाची खबर द्यावयाला निघाली, ज्या रात्रीं आपल्या प्रिय पतीच्या निधनामुळे शाहूमहाराजाना जगण्यापेक्षा मरण बरे वाटून ते राजधानींत न जाता मागच्याप्रमाणें वनवासवाडीलाच जन्माचे वनवासी होऊन राहिले, त्या रात्री राणी सकवारबाई रंगमहालातील देवघरात बसून देव नवसाला पावला म्हणून त्याचीं स्तुतिस्तोत्रें गात बसली होती. तिच्या समजुतीनें धाकटी राणी मृत्युवश झाली, आपण आपल्या हस्तकाकरवीं तिला विषप्रयोग करविला तो बेमालूम यशस्वी झाला, ही सारी देवाचीच कृपा होती; व ती देवकृपा तिला इतक्यात ओसरावयाला नको होती. त्या कृपेची परिपक्व फलश्रुति अजून तिच्या पदरीं पडावयाची होती.

पे.५

कादंबरीमय पेशवाई

विषवृक्षाचें रोप लावलें, त्यानें मूळ धरलें व त्याच्या पालवीला टवटवी आली, एथवरची मजल काय ती सकवारबाईनें त्या क्षणापावेतो गाठली होती. त्या रोपट्याचा वृक्ष व्हावयाचा होता, तो फुलाफलाच्या बाजाला यावयाचा होता, त्याच्या फाट्यातून सकवारबाईला पेशवे वगैरे प्रतिस्पर्ध्यांचे कारस्थानाच्या कुऱ्हाडीनें पाय तोडण्यामाठीं कुऱ्हाडीला दांडे मिळवावयाचे होते, असे जे जे काहीं व्हावयाचें ते सर्व पुढेच होते ! मात्र आपण लावला आहे हा अमृताचा वृक्ष नसून विषवृक्ष आहे, व याची फळे आपण अमृतफळे म्हणून सेवन केल्यावर त्या विषानेंच आपला समूळ नाश व्हावयाचा आहे, याची सकवारबाईला तेव्हा कल्पनाही नव्हती !

परंतु दुःखाप्रमाणेच आनदाचाही अतिरेक झाला, कीं माणसाच्या चित्त-वृत्ति अत्यंत उत्तेजित होतातच, व क्षोभेचा नाश होतो तसेच सकवारबाईचें झाले. सवतीच्या निधनामुळें तिला अलम मराठी साम्राज्याची कर्ती स्वामिनी होण्याचा—त्या महत्पदापावेतो चालून जाण्याचा मार्ग मोकळा झाला खरा; पण पुढचा प्रवास ? त्या प्रवासाची रूपरेखा ती आपल्या कल्पनाचक्षूंनी आखू लागली, तेव्हा पावलोपावली अडचणी डोकावू लागल्या पहिली अडचण पेशवे व त्याचे सहाय्यक चिटणीस वगैरे आपल्या विरोधकाची ! हे विरोधक आपल्या मार्गातील काटे होत असें सकवारबाईलाही वाटणारच. हे काटे मार्गातून कसे दूर करावयाचे ? बाकी, शाहू महाराजाच्या पश्चात् गादीचा वारस कोणी व्हावे हें ठरल्यासारखेंच होते. तो वारस अज्ञातवासात पानगावीं वास्तव्य करीत होता. परंतु सकवारबाई व तिचे हस्तक ही मडळी आपल्या मनात मारे माडे चुरीत होती कीं राजपुत्र ठार झाला, आपण कारस्थान करून त्याला ठार मारला !

असे महत्त्वाचे विचार मनात घोळत असतानाच मोठ्या रात्री सकवारबाईचा अमळ डोळा लागला. पण झोपेन्ही तिला तीच स्वप्ने पडत होती. ती मध्यरात्र उलटून गेल्यावर एकाएकीं दचकून जागी झाली व बाहेर येऊन घाबऱ्याघुबऱ्या दासीला हाक मारू लागली, “जिजा ! जिजा !”

जिजा नम्रतापूर्वक समोर येऊन उभी राहिली.

“महाराज आले का ?”

“नाहीं आईसाहेब !”

पेशवाईचा मध्यान्ह

“तू आतां असें कर. देवडीवर चौकीदार असेल, त्याला बोलावून आण पाहू !”

“आज्ञा बाईसाहेब !” असें म्हणून जिजा बाहेर जाते, तोंच महालाच्या दुसऱ्या दरवाजातच तिला चौकीदार भेटला.

“थोरल्या आईसाहेब जाग्या आहेत का ?” चौकीदारानें विचारलें.

“हो ! जाग्या आहेत. त्यांनीं तुलाच बोलवायला मला सांगितलें होतें ” असें म्हणून जिजा माग्यारी गेली, ती सकवारबाईची आज्ञा घेऊन पुन्हा बाहेर आली व चौकीदार आत गेला तो मुजरा करून उभा राहिला. तो काहींतरी बोलणार, तोंच सकवारबाई त्याला म्हणाली, “चौकीदार ! एक काम आहे. जगजीवनराव प्रतिनिधि अथवा यमाजी शिवदेव यापैकीं कुणाला तरी ताबडतोब बोलावून आण हें पाहा, यमाजी आले तरी काम भागल. ते नच भेटले तर मग प्रतिनिधीना बोलावून आण ”

“आज्ञा आईसाहेब ! पण बाहेर गमाजीराव आपली भेट घेण्यासाठीं आले आहेत ”

“त्याना आत पाठवून दे ” सकवारबाई किंचित् नाखुशीने म्हणाली.

चौकीदार निघून गेला. लगेच गमाजी व तुळाजी हे दोघे येऊन सकवारबाईसमोर उभे राहिले. सकवारबाईला एकदरीत गमाजीने तशा अवेळीं येणे आवडलें नाहीं. तशात तो तुळाजीसारख्या कवडी किंमतीच्या माणसाला बरोबर घेऊन आला, हें तर मुळींच आवडले नाहीं. “गमाजी, तू अशा भलत्याच वेळीं इकडे कोणीकडे ?” सकवारबाईनें मनातून चरफडत पण बाह्यात्कारी चेहऱ्यावर उसना हसरेपणा आणून विचारलें.

“सागतों. सर्व काहीं सागतों. पण आईसाहेब, प्रथम आपण एका गोष्टीचा बदोबस्त केला पाहिजे.” गमाजी जणू काय आपण आईसाहेबाच्या बरोबरीचे आहों अशा ऐटीनें म्हणाला.

“काय झालें ? कसला बदोबस्त केला पाहिजे मीं ?” सकवारबाईनें बुचकळ्यात पडल्यासारखा प्रश्न केला.

“आम्ही कोणत्याही प्रसर्गी आपल्या जिवाला जीव देणारीं माणसें असताना यःकश्चित् चौकीदारानें आम्हांला आपणाकडे येण्याला प्रतिवध करावा याचा अर्थ काय ? तो चौकीदार मला कोण समजतो ?”

कादंबरीमय पेशवाई

मनात राणी तेव्हा उलट असें म्हणत होती कीं चौकीदारानें अशा अवेळीं असल्या लुग्यासुग्या माणसाना आत सोडावे तरी का? राजवाडा म्हणजे धर्म-शाळा आहे की काय? पण गमाजीच्या तोडावर त्याची समजूत करणासाठीं तिला अगदी आपल्या मनाविरुद्ध बोलावें लागलें. ती म्हणाली, “ठीक आहे. मी त्याचा बदोबस्त करीन”

गमाजी राणीच्या तेवढ्या सहानुभूतीच्या शस्त्रांनीं फारच शोफारून गेला व म्हणाला, “आपणावर आमची भक्ति! आपणासाठीं आम्हीं ही राजकारणाची सुळावरची पोळी काढताना जिवाचे इतके आटापेट करतो पण असल्या हलकट नोकराशीं प्रसंग पडला की नाक मुठीत घेऊन वर्तावें लागतें.”

सकवारबाई पिडाटाळीच्या वृत्तीनें म्हणाली, “मी त्याचा बदोबस्त करीन म्हटलें ना? मी ते सारे करीन.”

“नुसत्या तेवढ्यावर भागावयाचे नाहीं आपले मनोदय सिद्धीला जाईतों मला दिवसा-रात्री-मध्यरात्री, पहाटे, आपण झोपी गेलेल्या अथवा आघोळ करीत असतानाही आपली भेट कोणाला न विचारता घेता आली पाहिजे. त्यासाठीं आपण आपली स्वाक्षरीची मुद्रिका अगोदर माझ्या स्वाधीन करा.” गमाजी म्हणाला.

सकवारबाईनें सतःच्या इच्छेविरुद्ध मुकाट्यानें आपल्या बोटातील मुद्रिका काढून गमाजीच्या स्वाधीन केली ती आपल्या बोटात घालता घालताना त्यानें एकवार मोठ्या दिमाखाने तुळाजीकडे पाहिल नंतर तो सकवारबाईकडे वळून म्हणाला, “धाकट्या राणीचा काटा अगदीं आपल्या इच्छेप्रमाणे बेमाळूम निघाला ना?”

सकवारबाईनें यावर काहीं उत्तर न देतां चमत्कारिकपणे नजर फिरवून तुळाजीकडे व तसेच गमाजीकडे पाहिलें.

गमाजी त्या नजरभरारीचा आशय ओळखून म्हणाला, “हा तुळाजी माझा उजवा हात-अगदीं माझा पेशवा आहे म्हणाना! याच्याच साह्यानें मला तें कारस्थान तडीला नेता आलें, व आज मी आपणाकडे याला घेऊन आलों आहे तो याची आजच्या रात्रीतील याहूनही थोर बहादुरी सागण्यासाठीं.”

“मग साग ना लौकर काय तें!” सकवारबाई चेहरा जरा टवटवीत व हंसरा करून तुळाजीकडे किंचित् आपुलकीचा एक नेत्रकटाक्ष फेंकून म्हणाली.

पेशवाईचा मध्यान्ह

“आपणासाठी एक भली मोठी शिकार साधण्याच्या कामी याचें आज मला कल्पनातीत साह्य झालें आहे.”

“काय झालें? काय झालें? नीट स्पष्ट साग तर खरें?” सकवारबाई वाढत्या उत्सुकतेनें म्हणाली.

“धाकट्या राणीसाहेबाच्या निधनामुळें महाराजाना स्मशानवैराग्य प्राप्त झालें आहे, आपणाला माहीत आहे ना?”

“महाराजाना स्मशानवैराग्य प्राप्त होत नाहीं केव्हां? अंबिकाबाई वारली तेव्हा तसेंच, विरूबाईला वारली तेव्हांही तेंच आणि आताही तेंच. राण्याची गोष्टच सोड. लक्ष्मी आणि सखू त्या दोन विजवट्या शिद्धिसिद्धि आहेत ना? त्यांच्या लेंकावळ्यापैकीं एखाद्याला राज्य द्यायची दुर्बुद्धि महाराजाना सुचणें-ही अशक्य नाही. मग नाटकशाळा राणी व्हायची आणि पट्टराणी तिच्या हुकमतींत वागायची. वास्तविक यापूर्वीच महाराजांनीं माझ्या माडीवर दत्तक द्यायचा आणि राज्याचा सर्व भार माझ्यावर सोपवून तिकडे खुशाल माहुलीला जाऊन हरि हरि म्हणत बसायचें...”

“तसेंच व्हावें अशी ईश्वराची इच्छा दिसते आहे. नाहीपेक्षा महाराजांनीं पेशव्याच्या हातीं राज्याचीं सर्व सूत्रे सोंपवून हरि हरि म्हणत बसण्यासाठीं पेशव्यांना तातडीने आज रातोरात चिटणिसामार्फत खलिता रवाना केल्याची वार्ता वेळींच ह्या गमाजीला मिळाली नसती.”

“काय, महाराज पेशव्याच्या हातीं राजवटीचा सर्व कारभार सोंपविणार?”

“हें पहा !” गमाजीनें आपल्या अगरख्याच्या खिशातून एक उघडा लखोटा काढून सकवारबाईसमोर ठेवून म्हटलें, “हातच्या काकणाला आरसा कशाला ?”

“काय आहे वाचा पाहूं !” सकवारबाई उद्गारली. पण तिची चर्या तेव्हा जर कोणी मुद्राशास्त्रज्ञानें न्याहाळून पाहिली असती, तर अखिल हिंदवी साम्राज्याच्या उलाढालींचे व हालचालींचे नकाशे त्याला तेव्हा तिच्या टीचभर चर्येवर उमटलेले दिसले असते.

गमाजीनें खलिता वाचून दाखविला. तो खुद्द चिटणिसांनीं नानासाहेब पेशव्यांना लिहिलेला होता. “धाकट्या राणीसाहेबाच्या निधनापासून महाराज अत्यंत उदास व सर्वसगपरित्यागी बनले आहेत. राजवटीच्या उलाढालींचा

का द य री म य पेश वा ई

त्यांना अगदी वीट आला आहे. राजवटीचा सर्व कारभार तुमच्या सुपूर्द करून आपण आपलें शेष आयुष्य हरिनामस्मरणात घालवावयाचें असा महाराजाचा निधार आहे. धाकट्या राणीसाहेबांच्या अवसानकालीं त्यांच्या साक्षीनें त्यांच्या मृत्युशय्येपाशीं महाराजाचा मानस तुम्हाला शांत झालाच आहे; व धाकट्या राणीसाहेबांनींही अखेरचा उपदेश तुम्हाला केला त्याचा आशय तोच होय. यास्तव तुम्हीं ताबडतोब तिकडील हातचीं सर्व कामें अर्धीमुर्धी असतील तशीं टाकून मारुतवेगाने इकडे यावं व राजवटीची धुरा उचलावी, अशी महाराजाची आज्ञा आहे थोरल्या महालाचीही व्यवस्था आपल्या डोळ्यादेखत नीट लागावी व कोणास च लट्या गडगज व वर्धिष्णु राजवटीत आगलवेपणानें बखेडे करण्यास अवसर मिळू नये, यास्तव ती सारी व्यवस्थाही महाराजाना आपल्या डोळ्यादेखत तुमच्या समतीनें बाधून टाकावयाची आहे. यास्तव बिलब न करणें. बिलब केल्यास स्वामिचरणीं अविश्वास व स्वामींची आज्ञा उल्लघन केल्याचें पाप लागून पस्तावा करण्याची पाळी येईल.” असा त्या खलित्याचा साराश होता.

“असैं ! ” सकवारसाई आपल्या दातांनीं ओंठ किंचित् चावून मनात म्हणाली, “एकूण महाराजदेखील माझ्या ठायीं इतका अविश्वास बाळगितात काय ? ठीक आहे.”

“असलीं प्रचंड भुयारें आपल्या पायाखालीं खोदलीं जात आहेत ! ” गमाजी गभीर वृत्तीनें म्हणाला

“तीं भुयारें खोदणारेच त्यात गाडले जातील. पण तुला ही खलित्याची खबर कशी मिळाली ? ”

“अशीं काहींतरी कारस्थानें खाशा मडळींत शिजत आहेत हें मला अंदाजानें माहीत असल्यानें थोड्या दिवसापूर्वीपासून मीं ह्या माझ्या तुळाजी हुज्याला चिटणिसाच्या पदरीं तबेल्यावर कामाला ठेवून दिला आहे. मुद्दाम याला मीं आटपाडीहून इकडे आणविला. एक महिना झाला. पूर्वी हा चिटणिसाकडे नोकरीला होताच. पण मध्यतरीं एका नाजुक भानगडीमुळें महिनाभर रुसून आटपाडीला जाऊन बसला होता. ”

“ती कोणची भानगड ? ”

“ती आईसाहेबांनीं ऐकण्याजोगी नाहीं.” तुळाजी ओशाळून म्हणाला.

पेशवाईचा मध्याह्न

“ पण ऐकूवे तर खरी ! ” राणी पुन्हा आग्रहपूर्वक म्हणाली.

“ काहीं आषुक माषुकांची भानगड आहे ” गमाजी हसन उत्तरला.

“ ऐकूदे काय ती ! ” राणी पुन्हा म्हणाली.

‘ आपली ती पुनळा दामी आहे ना, तिच्यावर ह्या उमया गळ्याचें प्रेम बसले आहे ती यला पाहजे आहे पण प्रतापराव तिच्या नवरा, त्याला याचा सशय आला, व हे जियलग दास्त एकमेकाचे साता जन्मांचे हाडवैरी बनले अशी ती भानगड आहे. त्यातले सागायचें तात्पर्य इतकेंच की, तुळाजीनें चिटणीस धाकट्या राणीचें सरण पेटवून मात्रारे आले तेव्हा कारभार्याच्या या सर्व वाटाघाटी ऐकल्या, व तबडतोब येऊन मला खबर दिली. मीं असें पाहिले की, आपल्या राजकारणाची घडी बसते न बसते तों ती विस्फटनासाठीं पेशव्यांनीं इकडे यावेच कशाला ? या सद्बुद्धीनें प्रेरित होऊन तो खलिता वेळींच पेशव्याच्या हातीं लागू द्यावयाचा नाही असें मीं योजिलें. माझ्या सागण्याप्रमाणें तुळाजीने चिटणिसाच्या पुढील हालचालींवर नजर ठेवली. चिटणिसांनीं प्रतापरावाच्या हातीं तो खलिता पेशव्याकडे रातोरात रवाना केल्याचें कळताच मी व तुळाजी आणखी दोघे मदतनीस घेऊन घोड्यावर स्वार होऊन प्रतापरावाचा पाठलाग करीत निघालों.... ”

“ प्रतापराव ? पुतळेचा नवरा प्रतापराव ? ”

“ होय. ”

“ अरे गुलामा ! ” राणी स्वतःशीं ‘ ठीक आहे, पाहून घेईन ’ अशा आशयाने मान तुकावून म्हणाली, “ बरें पुढे काय झाले ? ”

“ पुढें काय होणार ? प्रतापराव सुध्या बुद्धीनें थोडाच आम्हाला दाद देणार होता ! आम्हीं त्याला माहुलीपाशीं गाहून ठार केला व त्याच्या जवळचा हा खलिता हिसकावून घेतला. ”

“ फार छान कामगिरी केलीस. ”

“ पण आईसाहेब ! प्रतापराव आपल्या आवडत्या दासीचा दादला. त्याचा खून माझ्या हातून झाला, याबद्दल मला अभय पाहिजे. ” तुळाजी दोन्ही हात जोडून विनम्र भावाने म्हणाला.

“ तुला अभय आहे. इतकेंच काय पण ज्या पुतळेच्या लोभापायीं तूं हे साहस केलेंस, ती पुनळाही लौकरच मी तुला बक्षीस देणार आहे. पण

कादंबरीमय पेशवाई

त्यापूर्वी तुला एक कामगिरी मी सांगणार आहे. तू जरी चिटणिसांचा नोकर असलास तरी—”

राणीच्या तोडचें वाक्य पुरें होण्यापूर्वीच गमाजी मध्येच म्हणाला, “नाहीं आईसाहेब ! तो माझा नोकर आहे, तो माझा गुप्त हेर मी चिटणिसावर सोडला आहे. त्याच्या इमानदारीविषयी आपणाला जरादेखील शका नको.”

“मग ठीक आहे. तें हेरगिरीचें काम तू अगदीं कसोशीने करावें, व चिटणिसाच्या घरात जीं काय बारीकसारीकदेखील कारस्थाने चालतील तीं मला कळवावीं. तुला माझी केव्हाही भेट घेता येईल अशी व्यवस्था मी देवडीवर करून ठेवत्ये आणि आज ही अमोल कामगिरी तू केलीस, याबद्दल तुला हें घे बक्षीस.” असे म्हणून राणीने आपल्या हातातील सोन्याचा तोडा काढून तुळाजीला दिला.

तुळाजीने अत्यंत कृतज्ञताबुद्धीने त्या देणगीचा स्वीकार करून राणीला लवून त्रिवार मुजरा केला.

“पण या गोष्टींची कुठेंही वाच्यता करायची नाही, अशी माझ्या पायाना हात लावून शपथ घे.” राणी लगेच म्हणाली. आपल्या पापकर्माचें तिला मनातून भय वाटले असावें. पापाला वाचा केव्हा कशी फुटेल याचा काय भरवसा ?

तुळाजीबरोबरच गमाजीही राणीला पुन्हा उदयीक भेटण्याचें कबूल करून निरोप घेऊन बाहेर निघून गेला ते दोघे बाहेर जातात न जातात तोंच जगजीवन-राव प्रतिनिधि व यमाजी शिवदेव आल्याची वर्दी हुजऱ्याने येऊन दिली.

राणीने आज्ञा केली, “त्यांना आत पाठवून दे.”

प्रकरण ८ वें प्रतापरावाचें पिशाच्च

दररोज मोठ्या पहाटे प्रहरीं घोड्यावरून फेफटका करावयाला जावयाचें हा चिटणिसाचा रोजचा परिपाठ होता. शिवाय या चातुर्मासात तर रोज फिरावयाला जाताना कोटेश्वराचें दर्शन घ्यावयाचें असाही नेमधर्म त्यांनीं आरामिला होता त्या नियमानुसार आजही चिटणीस घोड्यावरून कोटेश्वराच्या दर्शनाला गेले. ते कोटेश्वराचें दर्शन घेऊन गुरुमुखी प्रदक्षिणा घालीत उजव्या बाजूच्या गायमुखापाशीं जातात तोंच देवालय्याच्या आवारातील विहिरीच्या मागाहून त्यांना कोणीतरी बोललेलें ऐकू आलें, “ आपल्या विश्वासू प्रतापरावाचा पुण्याच्या वाटेवर खून झाला आहे, व पेशव्यांना आपण दिलेला खलिता शत्रूच्या हातीं पडला आहे. सावध असा. ”

चिटणीस एकदम चमकून विहिरीच्या बाजूला पाहतात तों कोणी माणूस दिसेना. त्यांनीं चकित होऊन विचारलें, “ कोण म्हणतो मीं पेशव्यांना खलिता पाठविला आणि तो नेणाऱ्या प्रतापरावाचा खून झाला असें ? ”

त्यांना उत्तर मिळालें, “ मी प्रतापरावाचे पिशाच्च म्हणतों. ”

“ कोण तो पुढें ये आणि बोल. ” चिटणीस मनातून किंचित् घाबरून पण बाहेरून धिटाई दाखवून म्हणाले.

“ वेळ आली म्हणजे पुढें येईन. पण आपण माझ्या शस्त्राविषयीं विश्वास बाळगा. ”

“ पण तू प्रतापरावाचें पिशाच्च कशावरून ? ” चिटणिसांनीं प्रश्न केला.

त्यांना उत्तर मिळालें, “ प्रतापराव कधीं खोटे बोलत नसे, व त्याचें पिशाच्चही कधीं खोटे बोलणार नाही. माझ्या शस्त्रावर आपण विश्वास ठेवा. याचा आपणाला आणखी पडताळा पाहिजे असेल तर माहुलीला धाकट्या

कादंबरी मय पेशवाई

आईसाहेबांच्या चितेशेजारीं प्रतापरावाची चिता पेटतांना आपणाला दिसून येईल. याहून आणखी पडताळा पाटिजे अमेल तर त्या चितेजारीं महाराजाच्या माणकोजी हुज्ज्याचा मुद्दा पडलेलाही आपणाला दिसून येईल.”

चिटणीस दरडावणीच्या स्वरात पुन्हा म्हणाले, “अगोदर तू कोण तो बऱ्या बोलाने पुढे ये, नाहीपेक्षा प्राणाला मुकशील.”

त्यांना उत्तर मिळाले, “असल्या अविचारापासून काहीच फायदा होणार नाही, पक्षत्ताप मात्र पदरी पडेल.”

पुन्हा चिटणीस दरडावणीची भाषा सोडून नरमाईच्या भषेत म्हणाले, “तू पिशाच्च नाहीस हे निश्चिन तू आमचा कोणी हितकर्ता आहेस असेंच मी मानतो. तू जर आपली ओळख मला देशील, तर तू सांगितलेली बातमी खरी असल्यास—”

“ती खरी आहे, ती त्रिवार खरी आहे.”

“तर मग त्या अपराध्याचा शोध लावून त्याचे शासन करण्याच्या कामी तुम्हा आम्हाला चांगलाच उपयोग होईल.”

“माझ्या अपराध्याचे शासन करण्याला मी समर्थ आहे.”

“तुम्हें मी जन्माचे कोटकल्याण करीन.”

“माझे सारे कल्याण मी देवाच्या चरणीं वाहिले आहे. आता आपणाला अपराध्याचा तपास लावावयाचाच असेल तर सागतो, अपराधी माणूस हा आपल्या अस्तनीतील निखारा आहे आपण आपल्या अस्तन्या नीट शोधून पाहा. आता माझी वेळ भरली, मी जातो.” असे म्हणून ते पिशाच्च विहिरीच्या मागील बाजूने पळत निघून गेले. झाडाच्या सावलीत काळोखात ती कोणीतरी पिशाच्चरूपी छाया पळत गेली एवढेच चिटणिसाना दिसले. तेव्हा ते आपल्या मनात इतके गोंधळून गेले होते की, पुढे त्या पिशाच्चाचे काय झाले, ते कोठे गेले हे पहाण्याइतकेही भान त्यांना उरले नव्हते.

अमळशाने ते भानावर येऊन पहातात तो ते पिशाच्चही कोठे दिसेना ! तेव्हा मात्र पुन्हा त्यांना वाटले की ही खरोखरच पिशाच्चलीला तर नसेल !

इतके झाले तरी त्यांना प्रतापरावाच्या खुनाची वार्ता खरी वाटेना. पण माणकोजीच्या खुनाचा व दुसऱ्या चितेची वगैरे निर्वाळा पिशाच्चांना दिला होता, त्याचा पडताळा पाहावयाचे ठरवून ते पुढे फिरावयाला न जाता तसेच

पेश वा ई चा म ध्या म्ही

माघारे आपल्या वाढ्यांत गेदे, व तुळाजीला हांक मारून त्यांनी त्या एकंदर गोष्टीचा तपास करण्याची आज्ञा केली.

तुळाजीलाही अचवा वाटला की आपण इतक्या गुप्त रीतीने केलेल्या खुनाला इतक्या लोकर सूर्योदयापूर्वीच वाचा कशी फुटली? पण तो आश्चर्य-सागर मनातल्या मनान पिऊन त्याला तपास लावण्या-या निमित्ताने माहुली-पावेतों जाणं भागच होतें. प्रतापरावाच्या खुनाची एक बाब सोडली, तरी माणकोजीचा खून आणि प्रतापरावाची चिता हा काय प्रकार आहे, याचा तपास करण्यात त्याला फार कुतूहल वाटत होतें. आणि त्या सर्व कुतूहलाच्या जोडीला भयही वाटत होते की आपलें कृष्णकर्म उजेडात येतें की काय? खाई त्याला खवखवे या न्यायानें त्यानें निष्कारण विश्वासघातानें प्रतापरावाच्या पत्नीवर पापी दृष्टि ठेवून त्याचा खून केला असल्यानें चिटणिसांनीं प्रतापरावाच्या भुताची हकिकत सांगितली ती त्याला खरीच वाटत होती. इतकेंच काय पण प्रतापराव जर भूत झाला असेल तर तो आपल्या मान-गुटीला बसून आपणाला छळील की काय, ह्या भीतीनेंही त्याची अगदीं पांचावर धारण बसली होती तो रातोरात घोड्यावर स्वार होऊन माहुलीकडे निघाला, तेव्हा रस्त्यात कोठें वृक्षाची सावली दिसली की त्याला वाटावें, हें प्रतापरावाचें भूत तर आपला पाठलाग करीत नाहीं ना? पहाटेची वेळ असल्यानें वृक्षाच्या फादीवर पाखरें फडफडलीं तरी त्याला वाटावें, आपणावर सूड घेण्यासाठीं—आपली मानगूट पकडण्यासाठीं प्रतापरावाचे भूत ह्या झाडा-वर बसलेल नाहीं ना? अशी त्याच्या मनाची धागधूग तो माहुलीच्या अर्ध्या वाटेवर पोहोंचून पायाखालीं चागलें दिसू लागेतों एकमारखी चालली होती. जाताना त्यानें प्रथम प्रतापरावाचा जियें खून पाडला होता तिथें जाऊन पाहिले. तों तेथे त्याचें प्रेत नाहीं! कोल्ह्या दुःत्र्यानीं तें प्रेत फाडून खाहें म्हणावें तर त्याचा अवशेषही तेथे नाहीं! तेथून तो माहुलीच्या स्मशानात गेला. तों तेथें त्याला ध कळ्या राणीच्या शेजारी एक चिता पटताना दिसली, व जवळच माणकोजीचा मुडदाही दिमला.

ही विचित्र घटना काय अमावी याचा तेथे तपास करूनही काहीं शोध लागत नाहीं असें पाहून तुळाजी माघारा निघाला तो प्रथम थेट रगमहाला-कडे गेला. तेथे पुतळेल भेटून आपल्या पापाला वाचा फुटत आहे की

कादंबरीमय पेशवाई

काय याची चौकशी करण्याचा बेत त्याने केला. त्या रात्रीच पाहिजे तेव्हा राजवाड्यात थोरल्या राणीच्या महालांत प्रवेश करण्याची मोकळीक मिळाली असल्याने आत जाऊन पुतळेची भेट घेण्याला त्याला यातायात पडली नाही.

“आज सारी रात्र इथेच वस्तीला होतीस वाटते!” तुळाजीने पुतळेच्या पांढऱ्या फटफटीत कपाळाकडे पाहून मनातल्या मनात चूर होऊन काहीतरी प्रश्न विचारावयाचा म्हणून विचारला. त्याला शंका आली, प्रतापरावाच्या निधनाची वार्ता कानी आल्यामुळे तर हिने कुकु पुसले नाही ना? पण लगेच त्याने आपल्या मर्नीच्या दुसऱ्या तर्काने पहिला तर्क खोडून टाकला, “छे! हिला ती वार्ता खास कळली नमेल. ती कळली अमती तर ती एव्हा पुढे कशाला आली असती?”

पुतळा उत्तरली, “होय आज इथेच होत्ये धाकट्या राणीसाहेबांची तशी दशा झाल्यावर आम्हाला कुठचे घर आणि कुठचे काय? थोरल्या आईसाहेबाचाही रात्रभर डोळ्याला डोळा कसा तो लागला नाही.”

तुळाजीने त्यावरून तर्क केला, पुतळा रात्रभर घरी गेलीच नाही, तिला काही तो प्रकार माहीत नाही. तो आपलेपणाच्या भाषेत म्हणाला, “अग, पण तुझ्या कपाळाला कुकु नाही!”

“कुकू कपाळाला नाही? लावून येत्ये.” पुतळा आत जाता जाता म्हणाली, “बाकी कुकू असले काय आणि नमले काय, सारखेच.”

आता पुतळेंने पुन्हा कुकू लावून यावयाचे, व मागाहून तिला आपण विधवा झाल्याचे कळावयाचे, असा विस्मयजनक योगायोग जुळून येणे तुळाजीला इष्ट वाटले नाही. त्याने पाहिले, प्रतापरावाच्या मृत्यूची बातमी पुतळेला अजून कळली नसली तरी ती केव्हातरी कळणारच मग आपणच तिच्यात जरूर तेवढी मखलाशी करून का न सागा? काही झाले तरी एका म्यानात काही दोन सुन्या राहू शकत नाहीत, प्रतापराव हयात असेतो—पुतळेची तशी समजूत असेतो—ती मनलज्जेने नाही तरी जनलज्जेने तरी आपणाला वश होऊ शकणार नाही तिच्या आताच्या उद्धारावरून त्याला नवा धीर येऊ लागला होता की त्या नवरावायकोचे अलीकडे काहीतरी कारणावरून बिनसले असावे. कोठे व्रण दिसत की कावळ्याला ती पर्वणीच! आता पुतळेला वश करण्यासाठी दरम्यान जो कालावधि लोटावयाचा, तो

पेशवाईचा मध्यान्ह

शक्य तों वांचविण्याच्या इराद्याने त्याने पुतळेला हांक मारली, “पुतळे ! अगोदर हकडे ये.”

“काय ?” पुतळेंने जवळ येऊन विचारले.

“आता तू काय म्हणालीस ?”

“माझे कर्म म्हणाल्ये. त्याच्याशीं इतराना करायचें आहे ? माझ्या कर्माशीं कर्म घासून तुलाही माझ्याप्रमाणेंच दुःखी व्हायचें आहे का ?”

“होय; व्हायचें आहे. तुझ्यासारख्या लाखातल्या तरुणीसाठीं दुःखी होण्यातही सुखच आहे असें मी मानतो ” तुळाजी उत्तरला.

“सोडून द्या त्या गोष्टी. अशक्य जें आहे, त्याच्या शक्यतेविषयीं मनाला फोल आशेच्या काटेरी कुपणावरून फरफटत ओढण्यात अर्थ काय ?

तुळाजीला जास्त खात्रीलायक वाटलें कीं पुतळा आपणावर अनुरक्त आहे खास ! तो मनात हर्षून म्हणाला, “पुतळे ! तुझ्या आताच्या उद्गारांनीं माझ्या अतःकरणात भलतीच कालवाकालव उत्पन्न केली आहे.”

“ती कालवाकालव आजची का आहे ? ती नेहमींचीच आहे. पण पुढें काय ?”

“इतके दिवस तुझ्या अतःकरणाचे दालन माझ्यासाठीं खुले नव्हतें.”

“माझे अतःकरण म्हणजे काहीं सताड उघड्या दरवाजाची धर्मशाळा नाही. चौदा रत्नें जशीं समुद्राच्या उदरीं साठविलेलीं होती व तीं काढण्यासाठीं देवदानवाना कष्टाने समुद्रमथन करावे लागले, तशीच गोष्ट सभ्य व अब्रूदार स्त्रीच्या ग्रेमाची आहे.”

“हें मला इतके दिवस माहीत नव्हतें.”

“मग आजच बरें माहीत झालें ?”

“आज एका विचित्र योगायोगानें माहीत झाले.”

“कसला विचित्र योगायोग तो साग तर खरा !” सापाला पकडून पोतडीत घालण्यासाठीं व त्याचे मग दात पाडून त्याला स्वतःच्या इच्छामार्त्रेकरून दारोदार नाचविण्याकरिता गुलाम करण्यासाठीं गारोडी सापाच्या वारुळापाशीं जाऊन नागसूर वाजवितो, तसा हा प्रकार पुतळेंने आपण होऊन चालविला होता.

आता आपण अगदीं निर्भयपणें बोलावयाचेंच, पुतळेंचें मन काबीज करण्याची हीच वेळ आहे, असें समजून तुळाजी म्हणाला. “होय. अशीच

कादंबरी मय पेशवाई

एक वार्ता आणली आहे मी. पण ती शुभवार्ता आहे असे म्हणण्याला मात्र माझे मन धजत नाही. ”

“खऱ्या अतरीच्या जिऱ्याखेरीज इतका निर्भयपणा माणसाच्या अर्गी उत्पन्न होणारच नाही ” पुतळा आपल्या स्त्रीस्वभावाला शोभेसे किंचित् रुसल्यासारखे करून मानेला नाजूकसा हिसडा देऊन म्हणाली.

तुळाजीने मनात निर्धारपूर्वक म्हटले, बोलावेच आता. पण कसे बोलावे आणि काय बोलावे ? प्रतापरावाच्या खुनाची वार्ता तर पुतळेला सागायचीच; पण ती सागतानाही तिच्या मनात आपणाविषयी परमादर उत्पन्न झाला पाहिजे. प्रतापरावाचा खून करून आपण पुतळ्याच्या प्रेमाची बाजारपेठ काबीज करण्याचा जो घाट घातला, तो औदार्याच्या नटव्या देखाव्याने विशेष सुलभतेने पार पाडता येईल मेलेल्या म्हशीचे पाच शेर नव्हे पचवीस शेर दूध सांगायला काय हरकत ? प्रतापरावाच्या व आपल्या मैत्रीची मायावी थोरवी आता वर्णन केल्याने आपले काय बिघडणार आहे ? आपले संभाषण कोणी चोरून ऐकत उभी नाहीत ना हे न्याहाळून, व कोणी ऐकत नाही, आपणा-ला बोलावयाला पूर्ण एकान्ताची वेळ सापडली आहे, अशी पूर्ण शहानिशा करून घेऊन तुळाजी पुतळेला म्हणाला, “पुतळे ! ही तू मला सुतकात साखर खाऊ घालते आहेस. मी सध्या सुतकात आहे.”

“कोणाच्या ?”

“माझ्या जिवलग मित्राच्या. प्रतापरावाची काय हालहवाल आहे तुला माहीत आहे का ?”

“नाहीं. त्याची हालहवाल आताशा मला कळतच नाही.”

“म्हणजे ?”

“आम्ही आताशा नवराबायको नुसती नांवापुर्ती आहो. त्यांचे मन माझ्या ठायी नाही, व माझे मन त्याच्या ठायी नाही.”

“तुझे मन कुठे आहे तर मग ?”

“जाग्या माणसाला मी जागे कसे करू बरे ?”

“समजले !” तुळाजीच्या अतःकरणात गुदगुल्या होऊं लागल्या. तो हर्षभरित चित्ताने म्हणाला, “आणि त्याचे मन ?”

“सांगू का ? तुला वार्डट नाही ना वाटणार ?”

पेशवाईचा मध्यान्ह

“साग, नाही वाईट वाटणार.”

“माझ्या गळ्याची शपथ ?” पुतळेने लडिवाळपणाने आपल्या गळ्या-कडे हात नेऊन विचारलें.

“तुझ्या गळ्याची शपथ !” तुळाजीने तिच्या गळ्याला हात लावून सांगितलें. आपण पुतळेच्या गळ्यातला ताईत आहे याविषयी आता त्याला सशय घेण्याला जागाच कुठें राहिली ?

“त्याचे मन होते तुझ्या बायकोवर.” पुतळा बलेच तुळाजीला डिवचण्यासाठी खोटेच म्हणाली

तुळाजीच्या मस्तकावर जणू बीज कोसळली. तो काही काळ दोन्ही हातांनी आपलें मस्तक घट्ट धरून जागव्याजागी खुटासारखा उभा राहिला व लगेच म्हणाला, “तर मग परमेश्वरानें तुझ्या नवऱ्याला देहान्तशासन दिलें तें यथायोग्य केले.” तुळाजी भुवया चढवून त्रासून म्हणाला.

“म्हणजे !” पुतळेने अपरिचिताप्रमाणें अगावर गहारे आणून विचारलें.

“म्हणजे काय ? तुला मी आताच सांगितलें ना, कीं मी माझ्या मित्राच्या सुतकात आहे म्हणून ?”

“कोणत्या अपघातात ते वारले ? कीं त्यांना कुणी ठार मारलें ?”

“त्याला ठार मारले गेले. गेल्या रात्रीची गोष्ट. मी आमच्या धन्यांकडून काही निकडीच्या कामासाठी पुण्याला चाललों होतो. तों वाटेत माहुलीपाशी हा भयंकर प्रकार पाहिला. मी तेव्हा एकटा असल्यानें मला त्याचा बचाव करता आला नाही. पण ते लोक मी दुरून ओळखले. ते माझ्या सासुरवाडीचे शेजारी होते ते हें भयंकर कृत्य करून निघून गेल्यावर मी जवळ गेलों. प्रतापराव आता जरी माझा वैरी असला, तरी तो माझा एका काळचा मित्रच मित्राच्या जिवावर बेतल्यावर वैर आठवून त्याच्या दुःखावर डागण्या देण्याइतका उरफाट्या काळजाचा नीच माणूस मी नाही. मी जवळ जाऊन विचारपूस करता त्यानें आपणाला कोणी मारलें, का मारलें वगैरे कांहींच सांगितलें नाही. तो एवढेच म्हणाला, माझ्या कर्मानें मी मरतो आहे. मात्र तेव्हा त्यानें तुझा उल्लेख केला, तू जरी म्हणालीस कीं तो तुझ्याशीं नीट वागन नव्हता, तरी त्या अखेरच्या क्षणाला त्याला तुझी आठवण झाली व दया आली. किंवा ती त्याला अतकाळीं उपरति झाली

कादंबरीमय पेशवाइ

असेल, नाही कोणी म्हणावे ! त्याने तुझ्या प्रतिपाळाची सारी जबाबदारी मजवर सौंपविली आहे. तो मला आणखी असेही मोघम बोलला की, “तुळाजी, तुझ्या सुखात विष मी कालविले आहे. आणि एका परीने पुतळेलाही मी दुःखी केले आहे. तिचे तुझ्यावर व तुझे तिच्यावर मनापासून प्रेम आहे हे मी पूर्वीच ओळखून चुकलो होतो. तो प्रकार मला फार तापदायक झाला हे जरी खरे, तरी पण आयुष्याच्या ह्या अखेरच्या क्षणाला त्या सर्व पाप-तापाचा आपोआपच शेवट होत आहे. आता तू पुतळेच्या इच्छेप्रमाणे तिला ससारात आधार देऊन सुखी करावे व स्वतः सुखी व्हावे !” अशी इच्छा प्रतापरावाने मरत्या घडीला दर्शविली, व मीही त्याला तसे वचन दिले आहे. ”

इतक्यात दुसऱ्या एका कुळविणीने येऊन राणी पुतळेचा शोध करीत असल्याचे सांगितले

“ आल्हे मी ” पुतळा म्हणाली.

कुळवीण निघून गेली.

“ बरे, पुढे काय झाले ? ” पुतळेन विचारले.

“ पुढे काय ? मी प्रतापरावाला त्याच्या अखेरच्या इच्छेप्रमाणे वागण्याचे वचन दिले व त्याने माझ्या माडीवर डोके टेकून प्राण सोडला. माहुलीला जाऊन रातोरात त्याच्या प्रेताच्या दहनाची व्यवस्था मीच केली ! ”

तोंच पूर्वीचीच कुळवीण येऊन पुन्हा हाका मारू लागली.

“ आल्हे, आल्हे. ” पुतळा घाईघाईने आत जाता जाता म्हणाली,
“ आपण भेटू पुन्हा केव्हातरी हे वातावरण अमळ निवळल्यावर. ”

प्रकरण ९. वें

रंगमहालांतील खलवत

“ दोघेही एकदम आला ? ” राणीने प्रतिनिधि व मुतालिक या दोघानाही एकदम आलेले पाहून विचारले.

“ पुढील परिस्थितीचा विचार करीत आम्ही आमच्या वाड्यात बसलों होतो. प्रथम हुजुन्या मुतालिकाकडे गेला, व ते तेथे नाहीत असे कळल्यावर आमच्याकडे आला निरोप ऐकला तेव्हा म्हटले, ज्याअर्थी इतक्या रात्री आपले बोलावणे आले आहे, त्याअर्थी दोघांनीही जाणे चागले. ” प्रतिनिधि म्हणाले

“ दोघेही आला तेही एका अर्थी चागलेच झाले. पुढच्या परिस्थितीचा विचार तुमच्या डोक्यात घोळतच आहे म्हणता, मग सागा, काय विचार ठरला ? ”

“ आमचा विचार हाच ठरला की देवालयात देवी आहे, त्या देवीने जसा कौल द्यावा, तसे आम्ही वर्तवे. ” प्रतिनिधि म्हणाले.

यमाजी शिवदेव मध्येच म्हणाला, “ एकदरीत परिस्थिति अशी दिवसेंदिवस घोटाळ्याची निर्माण होत आहे की, आपण तापल्या तव्यावर पोळी भाजून घेतली तरच गत्यतर. नाहीपेशा आपला एकही मनोरथ सिद्धीला जावयाचा नाही. मघाच मला कळले की श्रीमत पेशवे आम्हा कोणाला न कळत धाकट्या आईसाहेबाच्या अवसानापूर्वी थोडा वेळ त्याची व महाराजाची भेट घेऊन गेले, व तेव्हा त्या तिघांच्या एकमेकाशी काही आणाशपथा झाल्या असेही ऐकतो. ”

“ मीही ते आताच ऐकले. ” राणी म्हणाली.

“ मलादेखील ते पूर्वी माहीत नव्हते चार सहा महिन्यांपूर्वी ज्या पेशव्याना महाराजांनी पेशवाईपदावरून काढून टाकले होते, त्याच पेशव्याशी पे.६

कादंबरीमय पेशवाई

आज महाराज आम्हां इतर कारभाऱ्यांच्या अपरोक्ष हितगुजें करू शकतात, यावरून पेशवे आणि त्याचा कैवारी पक्ष यांनी राजवटीत आपल्या मनाप्रमाणें आपला तळिराम गार करण्यासाठीं किती खोल कारस्थान रचिलें असावें याची साधारण कल्पना करता येते. ” प्रतिनिधि म्हणाले.

“ मी असें ऐकत्ये कीं राजवटीच्या भावी व्यवस्थेविषयींचा खल त्या बैठकीत धाकटी राणी आणि महाराज यांनी पेशव्याशीं केला. ” राणी म्हणाली.

“ एकूण आपल्या कानींदेखील ही वार्ता आली तर ? ” प्रतिनिधि म्हणाले.

“ तर ! आणि चिटणीसदेखील या बाबतीत पेशव्यांना सामील आहेत म्हणे ! ” राणी म्हणाली.

यमाजी म्हणाला, “ चिटणीस हे एक बिन् बुडाचें भाडें आहे. गंगा गये गंगादास व जमना गये जमनादास म्हणतात, तशी त्याची अवस्था आहे. त्यांना स्वतःचें असें मन व दूरदृष्टि मुळीच नाही. चिटणीस छत्रपतींच्या गादीचे पिढीजाद एकनिष्ठ सेवक खरे. पण महाराजाचा खड्या कुत्रा काय कमी एकनिष्ठ सेवक होता ? चिटणीशी कसब खडेंघाशीं पाहून ध्यावें. शख कितीही योग्यतेचा झाला तरी देवाच्या देव्हान्यात देवाच्या पायदळीं बसण्याचीच त्याची योग्यता. त्यांना देवाच्या पचायतनात जागा मिळाली कीं राजवटीत जिकडे तिकडे शखध्वनीच व्हावयाचा. पिढीजाद खडेंघाशींमुळे चिटणिसांना मोत्याच्या दाण्याप्रमाणें सुंदर अक्षर काढता येईल. पण राजकारणातील बुद्धिवळाचे डाव खडेंघाशींच्या कसबावर खेळता येत नसतात. ”

“ ते सर्व खरे. ” प्रतिनिधि पोक्तपणे म्हणाले, “ पण तो शख आज देवाच्या पचायतनात जाऊन बसला आहे ना ? आणि त्यामुळे तुमच्या-आमच्यासारख्या इतर देवांना निर्मात्यात कुजत पडण्याची पाळी आली आहे. ही मात्र पेशव्यांची शहामत खरी. ”

“ यात शहामत कसली ? कवडीमोलाच्या मालाला मोहोरेचें मोल देणें हें काहीं औदार्य नव्हे, हा गाजरपारखीपणा आहे. . . ”

यमाजी मध्येच म्हणाला, “ नाही आईसाहेब, हा गाजरपारखीपणा नसून हा हरसाल धूर्तपणा आहे. प्रतिस्पर्ध्यावर कर्त्री प्रेम करू नये, त्याची मान-मान्यता वाढेल अशी कोणती गोष्टही जाहीरपणें करू नये. पण सर्रास उपेक्षा

पेशवाईचा मध्यान्ह

हा प्रतिस्पर्ध्याला नामोहरम करण्याचा मार्ग खास नव्हे. पेशवे जर गाजर-पारखी असते, तर आपण सर्वजण त्यांना पेशवाईपदावरून उठवून लावण्याचा इतका आटोकाट प्रयत्न करीत असता त्याचा टिकाव मुळीच लागला नसता. इतक्या लहान वयात इतकी सारी अनुसंधाने राखून यशस्वितेने राजकारणाचे बुद्धिबळाचे डाव खेळत राहणे हे कोणा साध्यासुध्या गाजर-पारख्याला तर शक्य नाहीच, पण किंचित् कच्च्या दिलाचा मुत्सदीही अशा आणीबाणीच्या वेळी पुरा पडणार नाही.”

“हे पेशव्याविषयीचें नवेंच भय तुम्ही माझ्या मनात उत्पन्न करीत आहा. त्याच्या मानभावी पराक्रमाने तुमचेदेखील डोळे दिपून गेले असे मी समजावे काय ?” राणीने गंभीर वृत्तीने विचारले. यमाजीच्या आताच्या उद्गारावरून तिच्या मनोमय वातावरणात निराशेचे कोरडे मेष दाटू लागले.

“असे नाही. माझ्याविषयी काय अथवा राणीविषयी काय, अशी शका देखील आपल्या मनात यावयाला नको. पण आपणाला सूचना देणे अवश्य वाटले म्हणून दिली.”

“पेशवा हा नाग आहे, व तो भोळ्या शकराने आपल्या कठी धारण केला आहे. त्याला मारताना शकराच्या मानेला धक्का लागणार नाही इतकी खबरदारी बाळगणे हेच महाकर्म कठीण आहे.” प्रतिनिधि म्हणाले.

“पण नागच तो, केव्हातरी आपल्या जातीवर जायचाच ! तो केव्हातरी शकराच्या मानेला डसायचाच. मी काय म्हणतये त्याचा तुम्हा दोघाना नीट उमज पडला का ?”

“उमज पडला. पण—” एवढे बोलून प्रतिनिधि अडखळले.

असे अडखळला का ? तो नाग आज शकराचा कठ सोडून दूरच्या रानी चरायला गेला आहे, त्याला तिकडच्या तिकडे ठेंचण्याची काहीतरी युक्ति शोधून काढा. तो पुन्हा माधारा येऊन शकराच्या गळ्याला विळखा घालून बसला की आज नखानी होणारें काम पुढे कुन्हाडी लावूनही व्हायचे नाही.”

राणीचे उद्गार ऐकून प्रतिनिधि व यमाजी काही न बोलता एकमेकांच्या तोंडाकडे टकमक पाहू लागले.

“इतका विचार कसला करता ? पुरुषासारखे पुरुष होऊन इतका विचार-इतकी चिंता ?” राणीने प्रश्न केला.

कादंबरीमय पेशवाई

“विचार आणखी कसला नाही, पण आईसाहेब, असली अवघड योजना ठरविणे जितके सोपे आहे, तितकें ती अमलात आणणे सोपे नाही. इथे प्रसंग विरेळ्याशी नसून जातिवत नागाशी आहे.”

यमाजीने आपल्या धन्याचा पाठपुरावा केला, “आणि तोही एकवार डिवचून जखमी केलेल्या नागाशी आहे. पेशव्याना पेशवाईपदावरून ढळ-विण्याचें कारस्थान आपण केले होते, त्याचा पेशव्याना खास विसर पडला नसेल आपण त्याच्या पाडावाचे बेत जसे करीत असतो, तसेच तेही आपल्या पाडावाचे बेत खास करीत असले पाहिजेत पूर्वीइतके ते बेसावध कधीच नसतील, आपणाविषयी त्यांनी पक्का डाव मनात धरला असेल. अशा स्थितीत त्याच्याशी पुन्हा दावेदारी माडावयाची—त्यांना दुखवावयाचे तर त्याचा अगोदरच चांगला विचार करावयाला हवा. नाहीपेक्षा हातून सुटलेला तीर सावजाला लागणारही नाही आणि माधारा घेता येणारही नाही.”

“बरे, ते आपण मागाहून पाहू. तूर्त आपले बेत सिद्धीला जाण्यासाठी पेशव्याना पायबंद लावणें अवश्य आहे हे तरी खरें ना ?” राणीने किंचित् नम्रें घेऊन विचारलें.

“हो ! पायबंद तर लागलेच पाहिजेत. हें आपण यापूर्वीही अनेक वेळा बोलून मुकुर केले आहे ” प्रतिनिधि उद्गारले.

“यापूर्वीची वेळ निराळी होती, व आताची निराळी आहे. पेशव्याच्या पूर्वपुण्याचीने त्यांना सध्या राजकारणात हरएक बाबतीत यश येत आहे. निजामसाख्या प्रचळ शत्रूलाही ते खडे चारू शकले . ”

“त्यात काय एवढे मोठेसे ?” प्रतिनिधीना पेशव्याची कोणीही प्रशंसा केलेली सहन होत नसे. तसा मुद्दा कोठेही उपस्थित झाला की तो जागच्या जागी ग्योडून काढण्यात ते कमालीची तत्परता दाखवीत. ते म्हणाले, “मी जर पेशवा असतो, त्याच्याइतकी सत्ता जर माझ्या हाती असती, साधनाची अनुकूलता असती व महाराजाची त्याच्यावर आहे इतकी कृपा माझ्यावर असती, तर मी अशा दहा निजामाना एकट्यानें लोळविलें असतें. पण महाराजांनीं आमची अवस्था पेशव्याच्या नादानें पल्ल तोडलेल्या गरुडासारखी करून ठेवली आहे आई जेवू घालीना आणि बाप भिकेला घाडीना त्यातली आमची दशा आहे.”

पेशवाईचा मध्यान्ह

सकवारबाई प्रतिनिधींचा वकूब पुरा ओळखून होती. पण खरें बोलल्याने स्वारी बिघडावयाची, या भीतीने तिने मोठ्या चतुराईने तो मुद्दा गाळून म्हटले, “महाराज पेशव्याचे पूर्वजन्मीचे देणेकरी आहेत.”

“हें मात्र अगदी सोळा आणे बोलला कसायला गाय धारजिणी म्हणतात त्यातला हा साग मामला आहे” प्रतिनिधि प्रसन्न चित्ताने म्हणाले.

“आणि जसजसे पेशवे विजयी होत आहेत तसतसे त्याचें सामर्थ्य व त्याची लोकप्रियता वाढत असून ते महाराजाच्या विश्वासाला व प्रीतीला अधिकाधिक प्राप्त होत आहेत. म्हणजे पर्यायाने आपली बाजू दिवसेंदिवस दुबळी होत चालली आहे. जनतेचा ज्याच्यावर विश्वास तोच अखेर साधणार हें तर खरें ना ?” राणीने विचारले.

“खरें. पण आपल्याहीमागे जनता नाही असें नाही.” यमाजी म्हणाला.

“राजवटीचे कर्ते कारभारी हे जततेचे खरे डोळे व पंचप्राणही होत”

“ते पंचप्राण बहुधा आपल्याच मुठीत आहेत. फत्तेसिंगवावा ध्या, रघूजी बाबा भोसले ध्या, पेशव्याचे आस बाबूजी नाईक ध्या, दाभाडे ध्या, गायकवाड ध्या, सुमत ध्या, हे आज महाराजाच्या भयाने पेशव्याशी किंचित् नमत्या नूगने वागत असले तरी त्याचा खरा ओढा आपणाकडेच आहे.” प्रतिनिधि म्हणाले.

“पण तो ओढाही महाराजाच्या विचित्र वर्तनामुळे दिवसेंदिवस कमी होण्याचा संभव आहे. तुमची एक गोष्ट निराळी, तुम्ही पिढ्यान्पिढ्या पेशव्याना विरोध करणारापैकी आहा. पण सारेच कारभारी कुठे तुमच्यासारखे पेशव्याविरुद्ध वीरकृष्ण हाती बाधून सामन्याला उभे आहेत ? ‘रामाय स्वस्ति, रावणाय स्वस्ति’ असें म्हणून कार्यभागावर नजर ठेवून वागणारेच फार !”

“आईसाहेब म्हणतात ते अक्षरशः खरें आहे आता यातून मार्ग कसा काढावयाचा हीच काय ती अडचण आहे.” यमाजी म्हणाला.

“ती अडचण तुम्हाला मोठी वाटते तितकी मला वाटत नाही. असे पाहा, वणवा झाला तरी ठिणगीचाच पेटतो. ती ठिणगीच मुळात सावधान चित्ताने विश्ववून टाकल्यावर वणवा भडकेल कशाला व तो विश्ववण्याचे सकट पडेल कशाला ?

का दं ब री म य पेश वा ई

“आपण चतुर, राजकार्यधुरधर, आपल्या पाठीला डोळे आहेत. आपणच काय तें सागा. आम्ही आपल्या आज्ञेप्रमाणे वर्तवयाला तयार आहो.” प्रतिनिधि हात जोडून उद्गारले. पण मनातून त्यांनीही परस्पर सन्याशाच्या हातून विंचू मारण्याची युक्ति लढविळी होती. पेशव्याना नामोहरम करण्याच्या कामी यश मिळालें तर ते त्याचे, व अपयश मिळालें तर त्याला थोरल्या आईसाहेब धनी ! ”

चिटणिसांनी पेशव्याना पाठवू केलेल्या खलित्याचा वृत्तात यांना सागावा कीं न सागावा याचा राणी इतका वेळ आपल्या मनाशीं विचार करित होती. अखेर तिने तें रहस्य प्रतिनिधि व यमाजी यांना उलगडून दाखविण्याचे ठरवून म्हटले, “ आता आपल्याला पहिली उपाययोजना ही केली पाहिजे कीं महाराज वनवासवाडीतून राजवाड्यात माझ्या देखरेखीखाली येऊन राहिले पाहिजेत. ”

“ मला वाटते, आपलीं कारस्थाने यथास्थित पार पाडण्यासाठीं महाराज थोडे दूर असलेलेच बरे. ” प्रतिनिधि म्हणाले

“ नाहीं महाराज राजवाड्यात माझ्या देखरेखीखालीच असले पाहिजेत म्हणजे आमच्या प्रतिपक्षाचे पाय लगडे पडतील त्यांना उठल्या बसल्या महाराजांच्या कानाशीं लागून खलबते करता येणार नाहींत आपले कालच चुकलें. महाराजांना आपण वनवासवाडीला राहावयाला मोकळीक द्यायला नको होती अवधी एका रात्रीची फुरसत मिळाली, पण तेवढ्यात चिटणिसांनीं महाराजांचे कान फुकून साऱ्या मराठी साम्राज्याचे उदक पेशव्याच्या हातावर सोडण्याचा केवढा मोठा घाट घातला ! त्याचें हें पहा प्रत्यतर ! ” असें म्हणून राणीनें आपल्या जवळचा खलिता प्रतिनिधीच्या हातीं दिला.

प्रतिनिधि व यमाजी ह्या दोघांनीं तो खलिता वाचून तोडात बोटें घातलीं.

“ मी इतका वेळ काय बोलल्यें तें तुम्हाला आता तरी पटलें ना ? ” राणीनें विचारलें

“ पटलें. निर्विवाद पटलें ” प्रतिनिधि व यमाजी एकदम उत्तरले.

“ यावर एकच तोडगा—मीं सांगितला तो. यापुढे आपला दत्तकाचा बेत सिद्धीला जाईतो महाराज आणि ही मडळी यांना एकत्र विचार करण्याची सधीच देता कामा नये. मग पेशवे नव्हे त्याचा परमेश्वर आला तरीदेखील

पेशवाईचा मध्यान्ह

मी त्यांना महाराजांशीं गुप्त खलबतें करण्याची सधी देणार नाहीं. हें घरचें राजकारण मी साभाळत्यें, आणि दत्तकाचे बाहेरचें राजकारण तुम्ही साभाळा. ”

“ तें काम आम्ही करतो. मात्र आमच्या जोडीला आपलाही आग्रह महाराजाना पाहिजे. दत्तकाचा प्रश्नही आपण समाधानकारक सोडवू शकू. पण त्या बाबतींत महाराजाचें मानस काय आहे ? ” प्रतिनिधींनीं विचारलें

“ तूर्त महाराजाना स्वतंत्र मानस असे कौणत्याच बाबतींत काहींच उरलेले नाहीं. ती एक नुसती दुधारी तरवार आहे असें समजा. ज्याच्या हातीं ती सापडेल व ज्याला ती चालविता येईल, त्याची फत्ते. त्याच्या मनाचा अत जरी लागत नाही, तरी मीं एखादी योजना सुचविली तर ती धुडकावून लावण्याचें सामर्थ्य त्याच्या अर्गीं नाहीं हें खास. ”

“ मग आपला दत्तकाच्या बाबतींतील नक्की विचारही एकदा सागून ठेवा. म्हणजे त्या अनुरोधानें उद्योग करण्याला बरें पडेल. नागपूरकर रघूजीबाबाचा मुलगा तर आपणाला नापसत आहे. ”

“ तो नापसत होता. पण आता तो तितकासा नापसत नाही. कारण धाकटी राणी गेल्यामुळें राजघराण्यातील फूट आपोआपच मिटली. आता मुधोजी भोंसल्याला दत्तक घेतल्यावर तो कसा झाला तरी आमच्याच तंत्रानें वागणार. महाराजाचा प्रश्नच सोडून द्या. पेशवे व रघूजीबाबा यांचे विशेष सूत नसल्याने ते व नवा छत्रपति पेशव्याच्या तंत्राने वागतील हें शक्यच नाही. उलट या निमित्ताने रघूजीबाबांशीं आमचे दृढतर संबंध आल्याने हाड्या-वर्णाला गजकर्ण या न्यायानें परस्पर पेशव्यावर घालायला त्याचा चांगलाच उपयोग होईल, व परस्पर काट्यानें काटा निघेल ”

“ ठीक आहे तर. मुधोजीबाबा वांई प्रातीं आहेत, त्याच्याशीं सधान सुरू करतो. ”

“ त्याला महाराजांनीं भेटलीला बोलावलें आहे असें सागून इकडेच बोलावून घ्या ना ! मग मी त्याची नीट समजूत काढत्ये. पण त्यापूर्वीं महाराज मात्र राजवाड्यात येऊन माझ्या स्वाधीन झालेच पाहिजेत. गडावर थोरल्या सासूबाईसाहेबांचा बंदोबस्त मी करत्ये. ”

“ त्याची काळजी नको. दोन दिवसात राजवाड्यात महाराज आलेच असें समजा, पायांपाशीं धरणेंच धरून बसल्यावर थोडेच लाथाडतात ! ”

का दं ब री म य पेश वा ई

याप्रमाणें विचारविनिमय ठरून प्रतिनिधि व यमाजी राजवाड्याबाहेर पडले. ते आपल्या गोटात जाऊन पोहोचतात तों पहाट झाली होती. रात्र भर सृष्टीवर धुडगूस घालणारी वनचरेही दिवाभीताप्रमाणें उगवत्या अरुणापासून तोंड लपविण्यासाठी स्वस्थानीं चाललीं होती. प्रतिनिधि व यमाजी हे दोघेदेखील तसेच तोंड लपवीत माघारे चालले होते. त्यांचे मन त्यांना खात होतें, आपणाला कोणी पाहील काय? आपण अपरात्री थोरल्या राणीला भेटावयाला गेलों होतों असा सशय कोणाला येईल काय? महाराजाच्या कार्नी ही वार्ता जाईल काय? महाराज जाब विचारतील काय? नष्टकर्म्या पातकी माणसाकडून त्याच्या स्वतःसाठी त्याच्या मनोमय रौरव नर्क परमेश्वर निर्माण करतो, व रौरवात त्यांना वास करावयाला लावतो स्वतः माणसानें स्वतःचे अन्याय ओळखून त्याच्या आठवणीनें लाजणे, तोड लपवणे, हा रौरवच नव्हे तर काय?

उजाडतें न उजाडते एवढ्या बेताला प्रतिनिधि आपल्या गोटात जाऊन पोहोचले. लगेच त्यांनीं प्रातर्विधि आटोपून स्नानसध्या केली, त्या दिवशीं देवपूजाही मुद्दाम स्वतःच केली एखादी महत्त्वाची गोष्ट करावयाची झाली कीं त्या दिवशीं स्वतः शुचिर्भूतपणे व श्रद्धापूर्वक कळकळीनें पोंडशो-पचारी देवपूजा करावयाची, हा त्याचा नेहमींचाच परिपाठ होता. त्याप्रमाणें त्या दिवशीं त्यांनीं केलें. अनिष्ट ग्रहनिवारणार्थ ब्राह्मणाला बोलावून दानही केलें. यमाजीचीही स्नानसध्या त्या दिवशीं धन्याकडेच आटोपली. सध्या आटोपल्यावर त्या मालक-नोकराचा देवघरातून रात्री राजवाड्यात ठरलेल्या गोष्टीविषयीच काथ्याकूट चालला होता. यमाजी सूचक प्रश्न विचारित होता व प्रतिनिधि त्या प्रश्नांना उत्तरें देत होते. मधून मधून त्यांनीं एखादी पृच्छा करावी व यमाजीने तिचें उत्तर द्यावें. इतकी लक्ष्यपूर्वक सकल्पित कृष्णकारस्थानची उभारणी चालली असतानाही मुखाने मात्र सध्या-पूजा-मंत्रादि हरिनामाचा अखड गजर चालला होता! इतकेच काय पण राणी ही बायकोमाणूस असल्यानें ती राजवटीची सर्वाधिकारी झाल्यावरही राजकारणात फारसें लक्ष घालू शकणार नाही हें गृहित धरून आपण मग राणीच्या नावावर राजकारणात धूडगूस कसा घालावयाचा, याची रूपरेखाही देवघरातच पूजापचारतीच्या वेळीं आखली जात होती!

पेशवाईचा मध्यान्ह

पूजाअर्चा वगैरे आटोपल्यावर प्रतिनिधींनी उपाध्यायाला बोलावून आणून त्या दिवशीं कार्य करण्याला शुभमुहूर्त कोणता तो विचारून घेतला. उपाध्यायानें अपरान्हकाळीं शुभमुहूर्त आहे असे सांगितल्यावरून दुपारचे जेवण आटोपून दोन्ही स्वान्या मदाराजावर मोहिनीमंत्र घालण्यासाठीं वनवासवाडीकडे निघाल्या.

प्रकरण १० चे

दुष्टान्याची कमाल

धाकट्या राणीच्या निधनाला बरेच दिवस लोटल्यावर एके दिवशी सायं-काळीं चार घटका दिवसाच्या सुमागला राणी सकवारबाई एकटीच रंग-महालाच्या मागील गच्चीत सचितपणे विचार करीत बसली असताना एका हुजऱ्याने येऊन वर्दी दिली, “आईसाहेब ! महाराजाची स्वारी वनवास-वाडीहून वाड्यात यावयाला निघाली आहे.”

हुजऱ्याची अपेक्षा होती की इतकी शुभवार्ता आपण आईसाहेबाच्या कानावर घातली, ती आईसाहेब सोन्याचे कान करून ऐकतील व आपणाला चागलें बक्षीस देतील पण बक्षीस तर बाजूलाच राहिले, राणीने समाधानाचा फुकाचा शब्ददेखील उच्चारला नाही उलट रागीट मुद्रा करून ती तोंड फिरवून बसली.

हुजऱ्या हिरमुसऱ्या वृत्तीने निघून गेला, व पुतळा पुढे येऊन म्हणाली, “आईसाहेब ! चार भितींच्या बगल्यात आपणाला महाराजाची स्वारी पाह्यला जायचे का ? तयारी करू का ?”

“काय पाह्यला जायचे त्यात ? की महाराजाची स्वारी आजवर कधी पाहिली नाहीस, की महाराज मारे दिल्लीच्या बादशहाचे तख्त जिंकून त्यावर स्वतःला भारतसम्राट या नावाने राज्याभिषेक करून घेऊन माघारे राजधानीत येत आहेत, की काय म्हणून जाऊन पाह्यचें ?” राणीने मागे वळून पुतळे-कडे पाहत चिडखोर वृत्तीने विचारले

“तसें नव्हे आईसाहेब ! पण महाराज आज फार दिवसांनी माघारे राजधानीत येत आहेत त्याची प्रकृतीही आताशा चार दिवस अमळ बरी आहे असें ऐकतो आता महाराजाचे पाय रंगमहालाला लगतात की नाहीं नकळे असें आपणच परवा तीनतीनदा म्हणाला होता. तें आपलें भाग्य

पेशवा इंचा मध्यान्ह

गेर, आपली पूर्वपुण्यायी थोर, म्हणून हा सोन्याचा दिवस आम्हां सर्वांना देसतो आहे. तेव्हा म्हटलें—”

पुतळेचे पुरतेपर्णी ऐकून न घेतां मध्येच राणी पूर्ववत् चिडखोरपणानें हणाली, “ हा सोन्याचा दिवस नाही, हा लोखंडाचा—शेणामेणाचा दिवस आहे हा ! महाराजांच्या राजवटीत पेशव्याचा कोंबडा आरवल्याखेरीज सूर्य उगवत नाही, हे हडसून खडसून सागणारा हा दिवस आहे. पेशव्याच्या त्तेचा मराठशाहीच्या गळ्याला लागलेला फास मराठशाहीच्या अतापावेतों गुटणें शक्य नाही, असलें अमगळ भविष्य हा दिवस बोलून दाखवीत आहे. शिवे आम्हा सर्वांच्या मुळावर जन्मलेले असून ते आमची आमच्या दौलती-म्ह समूळ वाताहात करणार, याची साक्ष हा दिवस देत आहे. पण पेशव्यांना हणावें, काहीं हरकत नाही. ही सकवार तुमच्यासह तुमच्या कोंबड्याला तमीनदोस्त करून त्या मालमसाल्यातून स्वतःच्या एकतत्री राजवटीची टोले-रंग हवेली हा हा म्हणता उठवील, तरच नावाची सकवार शिकऱ्यांची लेकरे आहे ही, भोंसले छत्रपति अगदीं लगतचे सोयरे असतानाही स्वतःच्या पाठच्या हिणीच्या कपाळाचें कुकुर पुसूनदेखील स्वतःच्या अपमानाची भरपाई करण्या-साठी छत्रपती सभाजीमहाराजासारख्या कर्दनकाळ छत्रपतींशीं जिद्दीने हाडवैर राखणाऱ्या पीळदार शिकऱ्यांची ही लेकरे आहे. शिकऱ्यांनीं छत्रपतींना त्राहि-उगवान करून सोडले, तिथे त्या शिकऱ्यांची लेकरे मी छत्रपतींच्या मुखड्या-भोंवार लाळघोटेपणाने घोगावणाऱ्या पेशव्यासारख्या घुगुरऱ्याचा थोडाच नेभाव लागू देईन ! ”

“ आईसाहेबाचे मन आज फारच अस्वस्थ झालेलें दिसतें ! ” पुतळा वेस्मयपूर्वक तोंडात बोटें घालून म्हणाली, “ माझ्या हातून तर काहीं कसुर ाडली नाही ना ? ”

“ अग ! जीव अस्वस्थ झाला नाही, जळतो आहे. आतल्या आत ाळतो आहे माझा जीव, माझ्या सर्वांगाची होळी पेटली आहे. आज तीन ाहिने मीं, प्रतिनिधि, मुतालिक वगैरे मडळीनें महाराजापाशीं त्यांनीं रग-हालात राखला यावें म्हणून कशा अष्टौप्रहर दाताच्या कण्या केल्या. पण ाना त्यांनीं पायातल्या पायपोसाइतकीही किंमत दिली नाही. इतराचे राहो रतें, पण मी तर पट्टराणी ना ? डोळ्यादेखत एकीमागून एक इतक्या राण्या

का दं व री म य पेश वा ई

उलथल्या आणि देवानें मला एकटीलाच मागे शिल्लक ठेवलें. त्या माझ्या विनवणीची ही किंमत काय ? ”

धाकट्या राणीच्या निधनाला उणे पुरे तीन महिने लोटले होते राणी सकवारबाईने त्याच दिवशीं रात्रीच्या वेळी प्रतिनिधि यमाजी याना हाताशीं घेऊन महाराजाना वनवासवाडीहून माघार रगमहालात आणण्याचें ठरविले होते. त्याप्रमाणें प्रतिनिधींनीं प्रयत्न केला, खुद्द राणीनेही आपल्या प्रयत्नाची शिकस्त केली, पण महाराजांनीं कोणालाच जुमानले नाहीं. फार काय, त्यातल्या त्यात पेशव्याच्या खालोखाल चिटणीस महाराजाच्या मर्जीतले, त्यांना राणीने मुद्दाम बोलावून घेऊन महाराजाचें मन वळविण्याला सांगितलें. पण त्याचीही तिथे काहीं डाळ शिजली नाहीं. आणि तेच महाराज आज पेशवे साताऱ्यात येताच त्यांच्या विनतीला मान देऊन राजवाड्यात माघारे यावयाला राजी झाले ! एवढ्यातल्या एवढ्यात राणीचा हा दुसरा डाव हुकला तिचा इरादा पेशवे व महाराज याची यापुढें यावज्जीव भेटही होऊ नये असा होता. पण पेशवे आले, भेट झाली, व महाराजांनी पेशव्याशीं एकान्तात राजकारणा-विषयी खलबतेंही केली. ह्या भेटीचे वर्तमान त्याच दिवशीं सकाळीं राणीच्या कार्नी आले असल्यानें आपल्या दुधाच्या हड्ड्यात हा मिठाचा खडा पडला असे समजून ती हिंपुटी झाली होती. तेव्हापासून पेशव्यांना पायबद्द लावण्याचे-आपल्या मार्गातून पेशव्यांचा काटा अजिबात दूर करण्याचे अनेक आसुरी इलाज राणीच्या मस्तकात येमान घालीत होते. ह्या पेशव्यांना खाऊ कीं गिळू असें तिला होऊन गेले होतें तोच पेशव्यांच्या सागण्यावरून महाराज राजवाड्यात येणार, हा पेशव्यांनीं महाराजावर-नव्हे, आपणावर अभूतपूर्व विजय मिळविलेला पाहून तिच्यासारख्या मानी स्त्रीच्या सर्वांगाला आग कशी लागणार नाहीं !

परंतु पुतळेचा खरा स्वभाव राणीला काय माहीत ! दंश करण्यासाठीं दबा धरून बसलेली नागीण अवेळीं आपली ओळख थोडीच देईल ! पुतळें-नें मूळपासून-ह्या राणीने धाकट्या राणीच्या पदरून तिला बळजबरीनें आपल्या पायापाशीं ओढून आणलें तेव्हापासून चिड्डून राणीच्या पूर्णनाशाचा पणच केला होता. पुढेही योगायोगानुसार अशा भयंकर गोष्टी राणीच्या हातून सतत घडत राहिल्या कीं ज्यामुळें अलम् मराठी दुनियेत तिचे बदनाम झालें

पेशवाईचा मध्यान्ह

व पुतळेलाही बिथरावयाला नवीं नवीं कारणे मिळालीं. त्या प्रत्येक प्रसर्गी पुतळेच्या मनाला राणीच्या द्वेषाचा पीळ अधिकाधिक पडत गेला, व आता तर पुतळा केवळ राणीचें वाटोळे करण्यासाठीच जिवंत राहिली होती. सर्व स्वाची होळी करून त्याची राख कपाळाला फासून एकट्या राणीचा सर्वनाश करण्यासाठी टपून बसलेली ज्वलज्वाल तक्षकीण ती ! तिला घेतल्या सोगाची बतावणी करण्याला मुळीच अवघड गेले नाही तिने राणीच्या नोंडावर स्वर्गवासी धाकट्या राणीची वेळीं अवेळी निदा करावी, पेशव्यांना शिव्या घ्याव्या, प्रतिनिधि वगैरे मडळीचीं स्तुतिस्तोत्रे गावी, इतकेच काय पण राणीच्या इच्छेखातर तिनें प्रतापरावाचे वर्षश्राद्ध झाल्यावर तुळाजीशीं पाट लावण्याचें ही कबूल केलें होतें ह्या सर्व कारवाईमुळें पुतळा आता राणीच्या सभोवार अगदीं गुलदस्तातल्या उलाढाली करणाऱ्या चारदोन दासदासीत प्रमुख गणली जाऊ लागली होती

पुतळेच्या स्वभावातील एक विशेष हा की ती एखाद्याचा दावा धरून सूड घेण्यात जरी नागिणीपेक्षा नागीण होती, तरी आपल्या वैऱ्याला अस्वलाप्रमाणे गुदगुल्या कर करून हसवून हसवून ऐनवेळीं चावा घेऊन ठार मारण्याची तिला भारी हौस ! तुळाजीवर तिने फेकलेले मोहिनीअस्त्र अशाच मासल्याचे होते तिने त्या पहिल्या दिवशीं बोलता बोलता गगाविषयी—तुळाजीच्या बायकोविषयी तुळाजीच्या मनात भलताच भयंकर विकल्प भरवून दिला, यात तिचा हेतु पहिल्या सपाट्याला तुळाजीचे गृहसौख्य नष्ट करून त्याला राखेत बसविण्याचा होता तिला माहीत होते की ज्याअर्थी आपला पति मृत्युमुखी पडला आहे, त्याअर्थी गगाच्या बाबतीत स्वतःवरील आरोपाची नाशाबिती करण्याला तो काहीं पुढे येत नाही आणि जोंवर तो सशय दूर झाला नाही, तोंवर गगाने आपण निर्दोषी असल्याचे कितीही घसा फोडून सांगितले तरी ते तुळाजीला खरं कसे वाटणार ? तरी बरं कीं गंगा तेव्हां नुक्तीच माहेरी गेली होती ती जर का साताऱ्यात असती, तर तिची तेव्हाच शभर वर्षे भरलीं असती. त्यानंतर तुळाजीने तिला माहेरी आणावयाची, पण बोलून चालून त्याच्या दृष्टीने ती बाटलेली स्त्री ! तशात स्वरूपसुंदर पुतळा वर्षाच्या आत त्याला लाभणारच होती त्याच्या मते ती त्याला लाभलेलीच होती, व तिने जरी लौकिकासाठीं मयत पतीच्या वर्षश्राद्धाची अट घातली

कादंबरीमय पेशवाइ

होती, तरी त्यापूर्वीच आपण तिला आपल्या प्रेमपाशात जखडून टाकून ससार थाडून सुखी होऊ अशी उमेद त्याला वाटत होती.

दरम्यान प्रतापरावाच्या भुताने मात्र बराच धुमाकूळ माजविला होता. त्याने पहिल्या प्रथम चिटणिसाना पेशव्याकडे पाठविण्यात आलेल्या खलि-त्याच्या बाबतीत सावध केले, दोनतीन वेळा तुळाजीला एकट्याला एकातात गाठून त्याचाही जीव घेण्याची धमकी दिली, असे त्याचे खेळ मधून मधून एकसारखे चाललेच होते पण त्याचा तपास मात्र कोणालाच लागेना. तुळाजीने पुतळेला तो प्रकार वेळोवेळी कळविलाही होता. त्या प्रत्येक वेळी आपणाला यातली काहीच खबर नसल्याबद्दल पुतळेने सागावे. नाही म्हणायला एकदा तुळाजीने जेव्हा दीड महिन्यापूर्वी पुतळेला आपणाशी लौकर पाट लावण्याविषयी आग्रह चालविला, तेव्हा एके रात्री त्या पिशाचाने पुतळेला एकटीला गाठून 'माझे वर्षश्राद्ध होईतो जर पाट लावशील तर तुला आणि तुझ्या दादल्यालाही खाऊन टाकीन' असे भय वातले होते. ते पुतळेच्या तोंडून ऐकल्यापासूनच तुळाजीने एक वर्षपावेतो पाटाचा बेत लाबणीवर टाकला होता.

ह्या सान्या सावळ्यागोधळात तोंडपुजेपणात निष्णात व प्रसर्गी कोणतेही कृष्णकृत्य करण्याला उरफाट्या काळजाने सिद्ध अशा लोकाची मारे चगळ चालली होती. सातारची गादी बुडाली किंवा तरली, राज्याचा वारस मुधोजी भोसला झाला की राजाराम गुराखी झाला, की महाराजाच्या येसाजी-कुसाजी या लेकावळ्यांपैकी कोणी झाला, तरी त्याची त्या स्वार्थसाधु व कोत्या बुद्धीच्या लोकाना कसली पर्वा ?

पुतळा राणीची ही त्रेधा पाहून मनातून फार हर्षभरित झाली होती. कारण, महाराज इतके दिवस राजवाड्यात येऊन राणीच्या बदिवासात पडले नाहीत, पेशव्याना चिटणिसाचा सर्व वृत्तान्ताचा दुसरा खलिता रवाना होऊन ते आले, वगैरे घटनाना पुतळा-नाहींतरी तिच्या नवऱ्याचे पिशाच कारण होतें, व त्या पिशाच्चाला पुतळा पूर्णपणे ओळखीत होती. चिटणिसानीं तरी प्रथम त्या पिशाच्यावर अश्रद्धा दाखविली, पण त्याने सांगितलेले सारे ठोकताळे त्यांना पटताच त्याचा त्याच्यावर विश्वास बसला, व ते पिशाच वारवार भेटून हितोपदेश देऊ लागलेले पाहून चिटणिसांना त्या

पेशवा इचा मध्यान्ह

अनाहूत पिशाच्चसिद्धीविषयी मोठा धीग व अभिमानही वाटू लागला होता. त्या पिशाच्चाविषयी थोडक्यात सागावयाचें म्हणजे ती एक जबरदस्त दुर्दमनीय गुप्त दिव्यशक्तीच साताऱ्यात निर्माण झाली होती. तुळाजीने त्या पिशाच्चाला गाडण्यासाठी कैक कोयाडी केली, कैक मात्रिकाचे पाय धरून त्यांनी सांगितले ते उपाय करून पाहिले, पण व्यर्थ ! मात्रिकानी त्या पिशाच्चाला कैकदा गाडून बाटलीत कोडले, लिंबात कोडून नदीत सोडले, नारळात त्याला पकडून तो नारळ नरसोबाच्या वाडीला कृष्णेंत नेऊन सोडविला, तरी त्याच्या लीला काही केल्या थावेनात. आपल्या पतीचा जिवंतपणी फारसा प्रभाव पडला नाही तरी मरणोत्तर तरी त्याचे सर्वत्र एवढें प्रस्थ माजलेले पाहून कोणत्या स्त्रीला धन्यता वाटणार नाही ?

पण ती सारी धन्यता मनातली मनात गुडाळून ठेवून पुतळा राणीच्या दुःखात भागीदारीण होऊन म्हणाली, “इतके मनाला लावून कशाला ध्यावें आईसाहेब ? देवाच्या दयेने सर्व काही आपल्या मनाजोगें होईल.”

“पुढें माझ्या मनाजोगे होईल तेव्हा होईल. पण आज तर प्रत्येक गोष्ट माझ्या मनाविरुद्ध होते आहे ना ?” राणी उदासवाण्या नजरेने पुतळेकडे पाहत उद्गारली.

“म्हणून काय झाले ? सदामर्काला वारा एकाच दिशेने वाहतो असें योडेच आहे ?” पुतळा उद्गारली

राणी पुतळेच्या त्या उद्गाराकडे दुर्लक्ष करून म्हणाली, “तुला एक कामगिरी मी सांगितली तर तू ती पार पाडशील का ?”

“माझ्यावस्तु झाली तर मी पार पाडीन आईसाहेब !”

“तू जर ती कामगिरी फत्ते केलीस, तर मी तुला माझ्या राजवटीत एका महालाची मामलेदारीण बनवून सोडीन. माझे राज्य झाल्यावर मी सर्व पुरुषांची नाकें कापण्यासाठी मुद्दाम तुला एवढ्या मोठ्या अधिकाराच्या जागी नेमणार आहे.”

“पण कोणती कामगिरी ती मला कळूदे तर खरी !”

“तू सुंदर आहेस, तरुण आहेस, चतुरही आहेस. तू पेशव्यांना आपल्या प्रेमपाशांत गुरफटून घ्यावेस, आणि त्यांना दग्याने ठार मारावेस. एवढे काम तू केलें पाहिजेस.”

कादंबरीमय पेशवाई

पुतळेला नाहीही म्हणवेना व होयही म्हणवेना. होय म्हणणे तर तिला शक्यच नव्हतें. परपुरुषाने पापी दृष्टीने आपणाकडे नुसतें पाहिले तर त्याचे डोळे फोडणारी कैदाशीण ती ! ती असल्या पापाचरणांला कशी राजी होणार ? खुद्द राणीने तिची थोड्या दिवसापूर्वी अवहेलना व अमर्यादा केल्यामुळें तिने आपल्या अधिकारात तिला देहान्त प्रायश्चित्त अगोदरच फर्माविले होते. त्यापेक्षा कठोर प्रायश्चित्तच राणीच्या आताच्या वाचाळतेबद्दल देण्याला तिच्यापाशीं शिल्लक नव्हते. अर्थात् ह्या पेचातून स्वसंरक्षण कसें करावें एवढा एकच विचार तूर्तच्या क्षणी तिच्यासमोर होता. तिच्या मनात तेव्हा पुष्कळ आले कीं शीलाची विटवना करण्याला सुचविणाऱ्या राणीची कठोर शद्धानीं खाशी कानउघाडणी करावी. पण स्वतःच्या सकलित कार्याचा घत मात्र त्यामुळें होईल हे तिला वेळींच सुचले व तो विचार तिने आवरता घेतला.

सुदैवानें तिला तेव्हा प्रसंगोचित युक्तिवाद आठवला. तुळाजीशीं पाटलावण्याबद्दल राणीनेच तिला यापूर्वी दोन वेळा सुचविलें होते, व तिने त्याला मोघम मान्यताही दिली होती. त्याला अनुलक्षून ती म्हणाली, “आईसाहेब ! आपणाला सुखी करण्यासाठी मीं हेंच काय, आणखीही आपण सागाळ तें केलें असतें. पण आपण जाणताच कीं मी आता तुळाजीची अकेल आहे. त्याला जर हा प्रकार कळला, तर तो मला बाधक होऊन आपणालाही बाधक होईल म्हणून म्हटलें,—”

मात्रा बरोबर लागू पडली. तुळाजीही हे साहस करू शकेल अशी राणीची खात्री होतीच. ती म्हणाली, “बरे—बरे. मी तुझ्या ससारमुखात विष कालवूं इच्छित नाहीं तू असे कर, अशीच्या अशी जाऊन तुळाजीला मी रातोरात भेटायला सांगितलें आहे असे साग. आणि हे पाहा, त्याला कुठें भेटायला सागशील ? ”

“कुठें भेटायला सागू ? ”

पुन्हा राणीला वाटले, असल्या गोष्टी पट्कणीं होणे इष्ट नाहीं. न जाणो, डाव सिद्धीला जाण्यापूर्वीच पुतळा कुठें बोलली तर ! तिच्या तोंडाला पानें पुसण्यासाठी ती म्हणाली, “नकोच पण तो विचार बरा नव्हे. तुळाजीला भेटायला साग. पण चार दिवसांनीं केव्हातरी भेट म्हणावें. त्याला मी दुसरे काम सांगणार आहे. ”

पेशवाईचा मध्यान्ह

“जशी आशा आईसाहेब !”

“आणि अग ए, इकडे पाहा, आतां मी तुझ्यापाशी बोलल्यें तें कुणा-पाशीदेखील बोलायचें नाहीं बरें का ? तुळाजीपाशीं देखील बोलायचें नाहीं.”

“नाहीं आईसाहेब ! मी कशी बोलें ?” असें म्हणून पुतळा बाहेर निघून गेली.

इकडे राणीच्या अंतरंगांत कसल्या विचारांचा कोलाहल माजला आहे हें राजवाड्यांतील इतर दासदासींना काय माहीत ! महाराज अशा एखाद्या महस्वाच्या प्रसर्गी राजवाड्यांत प्रवेश करू लागले कीं राजस्त्रियांनीं त्यांना पंचारत्या घेऊन सामोरें जावयाचें, या नेहमींच्या परिपाठाप्रमाणें पंचारतीची सारी तयारी दासींनीं केली. हें सर्व होईतों सूर्य अस्ताला गेला. राणीनें सहज गच्चीच्या टोकाला जाऊन तेथून खालीं पसरलेल्या नगराकडे पाहिलें तों सान्या नगरभर उत्साहाचा महासागर दुथडी भरून उचंबळतांना तिला दिसला. सकाळपावेतों स्मशानवत् उदास दिसणारी राजधानी इतक्यांत एकाएकीं नंदनवनसारखी कशी बहरली ? धाकट्या राणीचें सुतक वास्तविक तेराव्या दिवशीं सर्व सपलें. पण महाराज राजधानींत नसल्यानें राजधानी आज उणे-पुरे तीन महिने सुतकी दिसत होती. कोठें आनंद नाहीं कीं उत्साह नाहीं. त्याच राजधानीचें स्वरूप निमिषार्धांत इतकें पालटून कोणीं टाकलें ? राणी आपल्या मनाशीं तोच तोच प्रश्न पुन्हा पुन्हा विचारी.

महाराजांनीं ? छे ! शरिरानें, मनानें व परिस्थितीनेंही दुबळे बनलेल्या महाराजाना हें कसें साधणार ?

राणी सकवारबाईनें ?—त्याचें नकारार्थी उत्तर राणी केव्हांच आपल्या मनाशीं देऊन चुकली होती.

ही राजवटीच्या कारभार्यांची पुण्यायी फळाला आली काय ? मग ती इतके दिवस आर्दीतल्या आंब्यासारखी कां कुजत पडली होती ?

मग कोणाची ही करामत ? कोणाची ही कारवाई ? कोणाची ही बहादुरी ? कोणाची ही पुण्यायी ? पेशव्यांची काय ?

“थू ! आग लागो त्या राजधानीला, राजवटीला आणि पेशव्यांच्या झोरवीला !” सर्भीवारच्या उत्साहाला पेशवे कारण होत हें ओळखून राणीनें पे.७

का दं ब री म य पे श चा ई

तिरस्कारानें थुकून पाय आपटून तिकडे पाठ फिरविली, व तशीच ती पाय आपटीत आपल्या महालात आली.

तोंच जिजा सौभाग्यालकारांनीं भरलेलें तबक हार्ती घेऊन राणीपार्शी आली व नम्र पण आनदी वृत्तीनें म्हणाली, “ आईसाहेब ! महाराजांची स्वारी अगदीं जवळ आली. आपण त्यांना सामोरे जाण्याची लौकर तयारी करायला हवी.

आधींच राणीच्या क्रोधाची आग भडकली होती, तिच्यांत हा तेलाचा शिडकाव झाला. तिनें त्या सौभाग्यालकारावर लाथ मारून जिजाची निर्भर्त्सना केली, “ चल इथून काळें करून चालती हो.”

आपला अपमान झाला म्हणून नव्हे, तर राणीने सौभाग्यशृंगार लाथाडून राजलक्ष्मीची अवहेलना केली, हा अपशकून जिजाचे काळीज कापीत गेला.

प्रकरण ११ वें

पुनरागमन

महाराजांची स्वारी रंगमहालांत येऊन पोहोचली, तेव्हां दिवे लागले होते. राणीसाहेबांचें मन अप्रसन्न असताही दासदासी—जनानीं महाराजांच्या शुभागमनाप्रीत्यर्थ राजवाडा चागलाच शृंगारला होता, व राजस्त्रिया आणि दासी यांनीं सामोरें जाऊन महाराजाना ओंवाळणीही केली. ताराबाई आईसाहेब सहसा कधीं गडावरील आपल्या राजवाड्यातून बाहेर पडावयाच्या नाहींत. कारण एक तर त्या नजरकैदी, व दुसरें, केव्हा कोण कसा अपमान करील याचा काय भरवसा? पण आज महाराज आपला वैताग सोडून पुन्हा राजवाड्यात आलेले ऐकून त्यादेखील मुद्दाम भुयाराच्या मार्गानें महाराजाचा समाचार घेण्यासाठीं राजवाड्यात आल्या.

ताराबाई आईसाहेब भेटीला आल्या तेव्हां महाराज देवघरात जाऊन देवाचें दर्शन घेत होते. राण्यांची व इतर खाशा स्त्रियांची राजवाड्यात बसण्याची जी जागा, त्या दालनात ताराबाई थाबली होती, व तीही दासींनीं सन्मानपूर्वक तेथें नेऊन बसविलें म्हणून. नाहींपेक्षां राजवाड्यांतील देवघर कुठें, महाराजाचा रंगमहाल कुठें व राण्यांचे महाल कुठें, हें तिला मुळींच माहीत नव्हतें. माहीत कसें असणार? शाहूमहाराज दिल्लीच्या बादशहाच्या कैदेतून मुक्त झाल्या दिवसापासून तिनें त्याच्याशीं भाऊबदकी माजविली होती. नंतर महाराजांनीं तिचा पाडाव केला, तिला सातान्यांत गडावर कैदेत ठेवलें, आणि मग स्वतःला ऐषआरामात राहण्यासाठीं हा प्रशस्त रंगमहाल राजवाडा बांधला. ज्या राजधानींत ताराबाईं महाराजामहाराजांच्या पश्चात् आपल्या वेड्या पुत्राला नामधारी छत्रपति बनवून कैक वर्षे राज्य केलें, जिच्या हुकमतीचा तेव्हा मराठशाहीतील सर्व सरदार दरकदारांना विलक्षण दरारा वाटत होता, जिनें शाहूमहाराजांशींही निधळ्या छातीनें टक्कर देण्याला कमी

का दं ब री म य पेश वा ई

केले नाही, इतकेंच काय पण महाराज छत्रपति झाले व आपल्या हातांतील अमोघ राजसत्ता गेली म्हणून तिनें मुळमुळ रडत अथवा बोटे मोडीत न बसता स्वतःच्या हिमतीवर कोल्हापूरला नवे राज्य स्थापन करून त्या राजकारणरूपी शस्त्राच्या एका घावासरशीं मराठाशाहीचीं दोन शकले केलीं, त्या मानी स्त्रीला अखेर साताऱ्याप्रमाणेच कोल्हापूरच्याही राज्याला मुकून आता आपलें राहिलेलें आयुष्य महाराजाच्या—पुतण्याच्या नजरकैदेत कठावे लागत होतें ! तिच्या साऱ्या आशा व महत्वाकांक्षा सभोवार मरून पडून सारा देश हें त्याचें स्मशान बनले होतें, व महाराजांनीं रगमहाल बांधला हें तिच्या मते तिच्या त्या मृत आशा—आकांक्षाचे थडगे होतें. त्या थडग्यात तिने आजवर कधींच पाऊल ठेवलें नव्हते. इतकी तिला शाहूमहाराजाची सख्त नजरकैद होती असें नव्हे. उलट महाराजांनीं अनेक महत्त्वाच्या प्रसंगीं तिला गौरवपूर्वक रंगमहालात बोलावले होतें. परंतु तिनें त्या प्रत्येक वेळीं आपण होऊन नकार दिला होता तरीही महाराज तें काहीही मनावर न घेता वारवार तिच्या भेटीला गडावर जात, व त्यांनीं गडावर तिची व्यवस्थाही राणीपदाला शोभेशी करून दिली होती. त्यांनीं पहिले काही दिवस, ती आपल्या स्वभावानुरूप राजकारणात भलतीच ढवळाढवळ करील या भयाने तिच्यावर अमळ कडीं नजर ठेवली होती हें खरें, पण पुढे पुढें तो कडेंपणाही कमी कमी होऊन अलीकडे तर महाराज राजकारणाच्या हरएक महत्त्वाच्या बाबतींत तिची सल्ला घ्यावयाला चुकत नसत. इतका महाराजांनीं आपला पीळ सोडला, पण ताराबाईनें सोडला नव्हता. इतका पीळदार ताराबाईचा स्वभाव. पण तीही तो पीळ आपण होऊन सोडून आज महाराजांच्या समाचारासाठीं रगमहालांत आली होती.

ताराबाई आल्याची वर्दी महाराजाबरोबरच्या कारभारी मडळीपैकीं पेशव्यांना प्रथम मिळाली, व लगेच त्यांनीं महाराजांच्या कानात सांगितलें, “ताराबाई आईसाहेब आल्या आहेत.”

महाराज देवघरातून हातात नारळ घेऊन तसेच उठले, व ताराबाई बसली होती त्या महालात गेले. तेथे जातांच त्यांनीं नारळ ताराबाईच्या हातीं देऊन तिच्या पायावर मस्तक ठेवलें. तेव्हां तपानुतपें ताटातूट झालेल्या मायलेकराची भेट झाल्यावर त्यांना जसें आनदाचें भरतें येतें, तसें त्या दोघांनाही आनदाचें भरतें आलें. महाराजांच्या नेत्रांतून घळघळ वाहणाऱ्या

पेशवाईचा मध्यान्ह

आनंदाश्रूंनी ताराबाईंचीं म्हातारीं पावलें भिजून निघालीं, व त्यांच्या मस्तकावर ताराबाईंच्या नेत्रातून वाहणाऱ्या आनदाश्रूंच्या गगायमुनाचा अभिषेक झाला.

महाराजही म्हातारे, व ताराबाईं तर सत्तरी उलटून जराजर्जर झालेली. पण तिनें महाराजाना लेंकरू समजून आपल्या हृदयाशीं घट्ट धरिले व महाराजांनींही लेंकराप्रमाणें तिच्या वक्षस्थलावर मस्तक टेंकून विश्रांति घेण्यात धन्यता मानली.

तो अभूतपूर्व देखावा पाहून पेशवे, सुमत, चिटणीस वगैरे सर्वोनाच पराकाष्ठेचा सतोष वाटला. कोल्हापूर दरबारचा वकील खासेराव महाराजांच्या उदासीन वृत्तीचा फायदा घेऊन साताऱ्याची गादी कोल्हापूरच्या गादीत सामील करून घेण्यासाठीं म्हणून अलीकडे कैक दिवस साताऱ्यात येऊन तळ देऊन बसला होता. तो तो देखावा पाहून आपल्या कारभार्यांच्या कानात हळूच म्हणाला, “गगामाताजी जरी कैलासात उगम पावली, तरी तिनें समृद्ध केले मात्र हिमालयाच्या पायथ्याखालच्या भूप्रदेशाला.”

पेशव्याचे कान सर्पासारखे तिखट व लक्ष चौरस. त्यांनीं ते खासेरावाचे उद्गार ओझरते ऐकले मात्र, व लगेच त्याच्या कानाशीं लागून हळूच म्हटलें, “कारण भोळ्या शकराने तिच्या प्रचंड वेगवान् प्रवाहाचा आघात आपल्या मस्तकावर सहन केला, म्हणून गगामाताजी इथें स्थिरावली.”

पेशव्याच्या ह्या वक्रोक्तीनें खासेरावाचें तोंड बद केलें. ते पुढे काहीं बोलले नाहींत, व म्हणून पेशवेही गप्प राहिले. ‘चोराचीं पावलें चोरानें ओळखलीं’ असे खासेराव आपल्या मनात मात्र म्हणाला असेल. त्याच्या म्हणण्याचा आशय असा कीं ताराबाईंनें महाराजाशीं स्पर्धा करता करता त्यांचीं बोटे त्यांच्या डोळ्यात घालण्यासाठीं कोल्हापूरचा सवता सुभा स्थापन केला, आणि आता पाहावे तों ती पुन्हा प्रसन्न सातारकर महाराजानाच ! त्याला वरवरच्या देखाव्यावरून जें अनुमान करता आलें तें त्यानें केले. त्याला शाहूमहाराजांच्या अतःकरणाची काय ओळख ! आणि ताराबाईंच्या अतःकरणाची तरी काय ओळख ! त्याला शरदृक्कृत कोकिळेचें गायन ऐकावयाला हवें होतें, जाखदीच्या झाडाला गुलाबाचीं फुलें फुलविण्याची अपेक्षा तो करीत होता ! साताऱ्यात आल्यापासून त्याने ताराबाईंशीं अनुसंधान बाधण्याचे काहीं

कादंबरी मय पेशवाई

थोडे थोडेके प्रयत्न केले नव्हते. पण त्या प्रयत्नाना पाठबळ तर ताराबाईंने दिलें नाहींच; परंतु नुसती खासरावाची भेट घेण्याचेंही कोणत्या ना कोणत्या सबबीवर आजवर ती एकसारखे टाळीत आली होती.

काहीं वेळ ती मायेचीं मायलेकरें तशींच एकमेकांच्या हृदयाशीं हृदय भिडवून आईनें लेकराला घट्ट पोटाशीं धरले होते, व महाराज त्या मानलेल्या आईच्या वक्षस्थलावर मस्तक टेकून घळघळा आसवें टाळीत होते. ताराबाईलाही मनातून वाटत होते कीं आपण ह्या उदारात्म्याशीं इतके दिवस वृथा दावेदारी केली, व भलत्या अहमहमिकेला बळी पडून राजवटीचे ओरबाडे काढले, ते सारे अन्याय आज ह्या महात्म्याच्या भेटींत परिमार्जित होत आहेत, तें सारें पाप आज धुवून निघत आहे.

तो गंभीर देखावा पाहून तेथल्या सर्व मंडळींत सर्वांत जास्त जर कोणाला आनंद झाला असेल तर तो नानासाहेब पेशव्यांना. त्यांनीं त्या आनंदाच्या भरात ताराबाई व महाराज ह्या दोघानाही सर्वांसमक्ष साष्टांग नमस्कार घालून उद्गारकाढले, “ मासाहेब ! महाराज ! पुढलिकाच्या भेटीला परब्रह्म आल्याचे दाखले आजवर साधुसत्ताच्या रसाळ चरित्रात मी ऐकत आलों. पण त्या परब्रह्माचा खरा दर्शनलाभ असा मला आज झाला. पुढलिकासारखा पुण्यात्मा मी नसताना—मी एक सामान्य व्यवहारी पुरुष असून स्वतः पत्करलेल्या राजससाराची यथाशक्ति सागता करण्यासाठीं ह्या परब्रह्माशीं अनेक वेळां लौकिक दृष्ट्या माझी विपरीत वागणूक घडलेली असतानाही मला आज ह्या परब्रह्माचें दर्शन होत आहे. माझ्या थोर पूर्वजाची पुण्यायी त्याच्या हयातींत जी फळाला आली नाहीं, ती आज माझ्या फळाला आली ! मी आज धन्य झालों. ”

ताराबाईनें स्मितवदनवर्क पेशव्यांच्या मस्तकावर आपला वरदहस्त ठेवून त्यांना आशिर्वाद दिला, “ नाना ! त्या झाल्या गेल्या सर्व गोष्टी तू विसरून जा आणि मीही विसरून जायें. इतके दिवस तुझ्या अतःकरणाची ओळख मला पटली नव्हती; तुझ्या पूर्वजाविषयीही माझ्या मनात असाच जबरदस्त विकल्प होता. पण इतक्या वर्षांच्या अनुभवानें तो दूर झाला आहे. माझ्या म्हातारपणातील ह्या पाढऱ्या केसानीं मला आजवरच्या सर्व राजकीय घडा-मोडींचें खरें अंतरंग नीट पटवून दिले आहे, तूं जी हिंदुपदपादशाहीच्या

पेशवाईचा मध्यान्ह

मजबूत उभारणीची परमश्रेष्ठ महत्त्वाकांक्षा आपल्या अंतःकरणांत धरली आहेस, ती माझ्या म्हातारीच्या आशीर्वादानें यथास्थित पूर्ण होईल; व बाळ ! तूं त्रिभुवनविजयी जगज्जेता होशील.”

ताराबाईच्या मुखावाटे ती शुभवाणि निघालेली ऐकून तेथील अनेकांच्या मनावर अनेक परींचा परिणाम झाला. पेशवे, महाराज, चिटणीस, अमात्य वगैरेना ती शुभवाणीशी वाटली, तर प्रतिनिधि, यमाजी, खासेराव याना शापवाणीशी भासली. सूर्योदय झाला तरी पृथ्वीच्या एका गोलार्धावर प्रकाश व दुसऱ्या गोलार्धावर काळोख असतोच. तशी काळोखी प्रतिनिधि वगैरे मडळीच्या तोंडाला फासली गेलेली पेशव्याना तेव्हा स्पष्टपणें दिसून आली. रुक्मिणीस्वयंवरात श्रीकृष्णाला रुक्मिणीनें माळ घालताच इतर राजामहाराजात ज्याप्रमाणे ‘हा कृष्ण—हा गवळ्याचा पोर भीमकाच्या राजकन्येचें पाणिग्रहण करणारा कोण ?’ असा कोलाहल माजला होता, तसा कोलाहल त्या प्रसर्गी पेशव्याच्या प्रतिस्पर्ध्यांच्या मनात त्या क्षणीं माजून राहिला. ताराबाई बोलली, ती सभोवारच्या मडळीचें अतरंग न ओळखता बोलली, हें ध्यानीं आणून—विशेषतः ती खासेरावाला ओळखीत नसावी हें ओळखून त्यानीं त्या अप्रिय विषयाला तेथेच खड पाडण्याच्या हेतूनें कलाटणी दिली. ते सहज पण एकाएकीं ताराबाईला म्हणाले, “कोल्हापूरकराचे वकील खासेराव इथें हजर आहेत, त्यांच्याकडे मासाहेबानीं भुलीमुळें कृपादृष्टि वळविली नसावी.”

ताराबाईच्या एथवरच्या उद्गारामुळें खासेरावाच्या चर्येवर नानापरींच्या शंकाकुशकाचीं जळमटें दाटलीं होती, तीं एका मुद्राभिनयासरशीं दूर करून व चर्येवर लटक्या आनंदाची रंगसफेती चढवून तो पुढें झाला, व त्यानें ताराबाईला अभिवादन केलें.

खासेराव हा अगदीं तरुण नाहीं तरी प्रौढ वयाचा, ताराबाईच्या पुढच्या पिढीतील मराठा शिपायी गडी होता. त्यानें ताराबाईची राजवट पाहिली नसल्यानें त्याची ताराबाईला ओळख असणें शक्यच नव्हतें. बरें, तो कोल्हापूरकराचा वकील म्हणून सातान्यात आल्यावर त्यानें ताराबाईची भेट घेण्याची शिकस्त केली, तरीही ताराबाईनें त्याची भेट घेतली नव्हती. त्यामुळेंच ती त्याला ओळखू शकली नाहीं. मात्र ती त्याला प्रत्यक्ष ओळखीत नसली तरी फार वर्षांपूर्वी, खासेराव विनमिश्रीचा तरणा बाड असताना त्याला कोल्हापूर-

कादंबरी मय पेशवाई

च्या संभाजीराजांची राणी जिजाबाई हिनें राजपुत्र राजाराम याचा वध करण्याच्या कामगिरीवर दुसऱ्या अनेक मारेकऱ्याबरोबर त्याचीही योजना केली असल्याचें ताराबाईनें ऐकलें-होतें. तेव्हापासून आजवरच्या सत्तावीस वर्षांत राजपुत्राला ठार मारण्यासाठीं झालेल्या सर्व घडामोडी ताराबाईला एकदम आठवल्या, व तिनें काहींशा चमत्कारिक तीक्ष्ण दृष्टीनें एकच नेत्रकटाक्ष खासेरावाकडे फेंकला. परंतु बाण कोठून सुटला हें त्या बाणाला बळी पडणाऱ्या जीवाला तो बाण मर्मस्थानीं घुसेपावेतो व कधीं कधीं घुसल्यानंतरही कळत नाहीं, त्याप्रमाणें खासेरावाला त्या नेत्रकटाक्षाचा अर्थ कळला नाहीं.

“तुम्हीच खासेराव काय ?” ताराबाईनें प्रश्न केला.

“होय मासाहेब !” खासेराव दोन्ही हात जोडून नम्रपणें उत्तरला, “मासाहेबांची एकदां भेट व्हावी अशी फार इच्छा होती पण ती आजवर सफल झाली नाहीं. ती भेट आज झाली, मी धन्य झालों. मासाहेबाची आमच्या सरकारावरही कृपादृष्टि असावी.”

पण ताराबाईनें खासेरावाच्या डावपेंची भाषेचा मारा हंसत हंसत परताविला ! ती म्हणाली, “संभाजी काय आणि शाहू काय, दोघेही माझींच लेंकरें. डोळे दोन असले तरी ते एकाच माणसाचे. मी कोल्हापूर आणि सातारा ह्या दोन डोळ्यांनीं आजच्या मराठी अंमलाकडे पाहत असत्यें, आणि तिचें अभिष्ट चिंतीत असत्यें. सातार्याची गादी मूळची माझ्या सासरच्या पूर्वजांची म्हणून मला जितकी वंदनीय आहे, तितकीच कोल्हापूरची नवी राजवट मीं जन्माला घातलेली म्हणून मला आवडती आहे. ह्या दोन डोळ्यांपैकीं डोणत्याही डोळ्यानें मीं समाधानाची गोष्ट पाहिली तरी मला समाधान होतें, व कोणत्याही डोळ्यात कुसळ गेलें कीं मला वेदना होतात. माणसाला देवानें दोन हात दिले आहेत ते पराक्रम करण्यासाठीं. ते दिसायला अलग अलगसे दिसले तरी त्यांची हालचाल करणारें शरीर-मन-आत्मा एकच होय. संभाजीला तुम्ही माझा आशीर्वाद सांगा.”

एवढें ताराबाई बोलली; पण ती न बोलण्यापूर्वीं सारें लोक जितके बुचकळ्यात पडले नव्हते, तितके तें बोलणें ऐकून पडले. मासाहेबाचा ओढा सातारकराकडे आहे कीं कोल्हापूरकराकडे आहे, याचा त्या बोलण्यावरून बोणाला अंदाज तर कांहीं करता आला नाहींच; पण ह्या भाकरीला तोंड

पेशवाईचा मध्यान्ह

कुठे आहे हे मात्र कोणालाच कळेना. जो तो आपापल्या जागीं गोंधळून स्तब्ध उभा राहिला.

“मी इथे असल्या मुदतीत मासाहेबाचें पुण्यदर्शन मला वारवार घडावें अशी मासाहेबाच्या चरणीं ह्या दासाची प्रार्थना आहे.” खासेरावानें जोडल्या हातानीं प्रार्थना केली.

“अवश्य. मला कधीं कधीं भेटत जा. म्हणजे तिकडच्या सर्वांचा कुशल समाचार मला कळेल तरी.” ताराबाई म्हणाली.

महाराज वृत्तीचे जितके उदार तितकेच भोळे. त्यानीं पाहिलें, आपला अंतकाल समीप आला. मरताना भाऊबदकीचें जोखड मानेवर घेऊन परलोकीं कशाला जावें? त्यापेक्षा कोल्हापूरकराचे वकील इथे आहेत, मासाहेबही तीन तपानंतर सर्वांशीं वडीलपणाच्या प्रेमळ नात्यानें वागू लागल्या आहेत. त्यांच्या साक्षीनें आपली आणि कोल्हापूरकराची दिलजमाई करून टाकावी. ते म्हणाले, “मासाहेब ! तुम्हीच सातारा आणि कोल्हापूर यामधील आजवरची तेढ आपल्या उपदेशाच्या शब्दांनीं मिटवून टाका, म्हणजे माझ्या हयातीत आमच्यात उत्पन्न झालेल्या भाऊबदकीचा गोड शेवट माझ्या हयातीतच झालेला पाहून मला सुखानें डोळे मिटता येतील.”

“याचा अर्थ काय?” ताराबाई किंचित् खिन्न होऊन म्हणाली, “मुलाचें मरण पाह्यला मी चाडाळीण जिवंत राहू काय? ईश्वरानें तुला उदड आयुष्य द्यावें, आणि तुझ्या हातानें मला मूठमाती मिळावी.” असें म्हणून ताराबाईनें महाराजाच्या मस्तकावर पुन्हा वरदहस्त ठेवला व आशीर्वाद दिला.

पेशव्यानीं ताराबाईच्या उद्गारातील आशय आणखी विशद केला, “महाराजाना आधींच आराम वाटत नाहीं, त्यात आणखी प्रवासाची दगदग झालेली. राजकारणाच्या वाटाघाटी याच वेळीं केल्यानें शिणवटा जास्त वाढावयाचा. त्यासाठीं महाराजांनीं रात्रभर शातपणें विश्रांति घ्यावी हें चागलें.”

प्रतिनिधि व यमाजी यानी पेशव्याकडे रोंखून पाहिले. त्यांना वाटलें, आपणापासून राजकारणाच्या वाटाघाटी गुप्त राखण्यासाठीं पेशव्यानीं मुद्दाम ही शकल लढविली असावी. खासेरावानेंही पेशव्याकडे रोंखून पाहिलें. त्याला वाटलें, पेशव्यानीं पेशवाईचीं वस्त्रें शाहूमहाराजाकडून मिळण्याच्या सुमाराला

कादंबरीमय पेशवाई

छत्रपति संभाजी महाराजांशीं मित्रत्वाचा गुप्त तह केला आहे, व शाहू-महाराजाच्या जीविताचा आता फारसा भरवसा नसल्याने त्या गुप्त तहाला मूर्त स्वरूप येण्याची वेळ हीच आहे. त्या बाबतीत पेशव्यांना आपल्या मार्फत संभाजीमहाराजांशीं काही महत्त्वाच्या गुप्त वाटाघाटी करावयाच्या असल्या.

राजवाड्याबाहेर व राजवाड्याच्या आवारात महाराजाच्या दर्शनासाठी सामान्य नागरिकांची व शेटसावकार वगैरे बुद्रुक लोकांची मारे गर्दी उसळली होती. त्या सर्वांना एकवार महालाच्या गच्चीतून दर्शन देण्यासाठी महाराज गच्चीकडे गेले. पेशवे वगैरे सर्व कारभारी मडळी महाराजाचा निरोप घेऊन स्वस्थानीं गमन करती झाली. इतक्या वेळात राणीसाठी कोणालाही फारसे चुकल्यासारखे वाटले नाही, तिची आठवणही कोणी केली नाही.

पण ताराबाईने गडावर जाते वेळीं राणीची आठवण केली. ती जवळच्या दासीला म्हणाली, “काय ग ! थोरली सूनवाई आली नाही ती ? ती इथेच आहे ना ? की माहेरी बिहेरी गेली आहे ?”

दासी जवळच जिजा उभी होती तिच्या तोंडाकडे पाहू लागली. जिजाने खाली मान घातली.

“का ? काय झाले ?” ताराबाईने पुन्हा प्रश्न केला.

“थोरल्या आईसाहेब आज थोड्या आजारी आहेत.” जिजा उत्तरली.

“आजारी आहे ? तेव्हाच. नाहीतर ती माझ्या समाचारला यायला चुकावयाची नाही. चल पाहू तिच्या महालाकडे मला घेऊन !” ताराबाई म्हणाली.

जिजा मुकाट्याने ताराबाईला घेऊन राणीच्या महालाकडे गेली. महालापाशीं जाताच ती ताराबाईला म्हणाली, “मासाहेबांनी जरा इथे थांबावे. मी आत जाऊन थोरल्या आईसाहेब जाग्या आहेतशा पाहून येत्ये.”

“जागी नसली तर तिला जागी कर. म्हणावे मी आल्यां आहे.” ताराबाई म्हणाली.

जिजा पुढे निघून गेली. तिच्यापुढे प्रतिनिधि महालाकडेच चाललेले ताराबाईलाही ओझरते दिसले. जिजाने तर त्यांना स्पष्टच पाहिले. तरीही ती महालापावेतो गेली. पुतळा तेव्हा महालाच्या दरवाजावर उभी होती. प्रतिनिधि तिला न विचारतांच आत गेले. थोड्या वेळापूर्वी तिनेच जातांना

पेशवाईचा मध्यान्ह

भेटून जाण्याविषयीचा राणीचा तांतडीचा निरोप त्यांना येऊन सांगितला होता. मग प्रतिनिधि महालात जाण्यासाठी पुन्हा परवानगी कशाला विचारतील !

तरीही जिजानें पुतळेपाशीं जाऊन हळूच तिच्या कानाशीं लागून सांगितलें, “मासाहेब थोरल्या आईसाहेबांच्या भेटीला आल्या आहेत ”

पुतळा आत गेली, व लगेच बाहेर येऊन म्हणाली, “त्याचे डोकें आज फारच दुखत असल्याने त्या झोंपी गेल्या आहेत. कोणीही आलें—महाराज आले तरीही उठवू नकोस असें त्यांनीं मला सांगून ठेवले आहे.

पुतळा जें काय बोलली तें एवढेंच ! मनातले उरले सुरले भाव तिनें आपल्या मुद्रेनें जिजाला सांगितले.

जिजानें बाहेर जाऊन ताराबाईला पुतळें पढविलेली पोपटपची पाठ म्हणून दाखविली.

ताराबाईनें ‘ बरें आहे ’ एवढें म्हणून मुकाट्यानें आपल्या महालाचा रस्ता सुधारला. तिच्या ‘ बरें आहे ’ या उद्गाराचे काटे जिजाबाईही अतः-
करणाला बोंचले. पण करते काय ?

प्रकरण १२ वे तुळाजीला भुतानें घेरलें

“पुतळे ! जरा माझ्या विन्हाडीं येतेस का ?”

“कशाला ?”

“काहीं तुझ्यापाशीं बोलायचें आहे.”

“मग इथेंच बोल ना ?”

“ती अशी चवाठ्यावर बोलण्याजोगी गोष्ट नाही. मघाशीं तूं मला विचारीत होतीस ना, तें तुला सागायचें आहे.”

“तू चल पुढें, मी येत्यें मागाहून.”

महाराज रंगमहालात राहावयाला वनवासवाडींतून माघारे आल्यापासून चौथ्या दिवशींच्या पहाटेची गोष्ट. तुळाजी राणीला भेटून राजवाड्याबाहेर पडला तो प्रथम पुतळेचा शोध करीत तिच्या मागोमाग गेला. पुतळा झरी-जवळच्या सोप्यात जागतच बसली होती.

वाचकाना ह्या रंगमहालातील झरीची तिच्या नुसत्या नावावरून मुळींच कल्पना यावयाची नाही. आज रंगमहालाच्या जागी उभा असलेला रंगमहालाचा भग्नावशेष पाहून प्रेक्षकाचें मन उदास होते, व त्या अवशेषाजवळच्या टेकडीवर अजिमतारा गड आज कैक वर्षांपासून अथवा कैक शतकांपासून जगाचे उन्हाळे पावसाळे पाहत आणि विचित्र दैवगतीचे आघात सोशील उन्हात तापत, पावसात भिजत व थडीत कुडकुडत उभा आहे, त्या टेकडीच्या पायथ्याशीं ती जिवत पाण्याची झरी एकनिष्ठपणें वाहत अस-छेली पाहून पाहणाराच्या उदासीनतेत भर पडते. अजिमतारा गड बाधला जाण्यापूर्वीही ती टेकडी त्या ठिकाणीं होती, आणि ती झरीही त्या टेकडीच्या पायथ्यातून झुळझुळ वाहत होती. ती झरी रंगमहाल राजवाडा वैभव-

पे श वा ई चा म ध्या न्ह

संपन्न होता तेव्हां राजवाड्याच्या आवारांत समाविष्ट करून घेण्यांत आली होती. त्या झरीच्या सोप्यात पुतळा बसली असताना तुळाजी तिच्यापार्शी जाऊन तिच्याशी बोलू लागला.

थोड्या वेळापूर्वी तुळाजीला पुतळेनेच राणीच्या सागण्यावरून राजमहालांत बोलावून आणले होतें, तेव्हाच तिने त्याच्यापार्शी राणीबरोबर रोज चाललेल्या वाटाघाटीविषयी विचारणा केली होती. तेव्हा तुळाजीने तिला उडवाउडवीचें उत्तर दिले होते.

तुळाजी पुढें निघून गेला, व अमळशानें पुतळा त्याच्या मागोमाग गेली. बाजीराव पेटेंत कोटेश्वरापार्शी तुळाजीचें घर होतें, व पुतळाही मूळपासून त्याच्या शेजारींच राहत होती. प्रतापराव ठार मारला गेल्या दिवसापासून पुतळेला राजवाड्यात राणीपार्शी कायम राहता आलें असतें. तिला घरांत एक म्हातारी आजेसासू होती, व त्या नावराबायकोंनीं मुकुंदा या नावाचा एक अनाथ मुलगा पाळलेला होता. यावेळीं मुकुंदा पाच वर्षांचा होता. तो पुतळा व प्रतापराव यानाच आपले आईबाप मानीत असे. त्या मुलाला म्हातारीचाही लळा होता, व तो तिच्यापार्शीही राहू शकला असता. अथवा त्याचें सगोपन पुतळेला राजवाड्यात राणीच्या तैनातींत राहूनही करता आलें असतें. राणीने तिला तसा आग्रहही केला होता. पण तिला तें मानवलें नाहीं. तें न मानवण्याचें खरें कारण काय असेल तें तिचें ती जाणे. पण राणीने विचारता तिला तिने कारण सांगितले तें असें कीं, “आपला पति आपल्या स्वप्नात आला, व वर्षभर आपण त्या घरात राहणार, तिथेंच माझे वर्षश्राद्ध उरकून म्हातारीची योग्य ती व्यवस्था लावून मग तू तुझ्या सुखाचा योग्य तो मार्ग स्वीकार, यात चूक केलीस तर मी तुझा गळा दाबून प्राण घेईन, असें त्यानें मला सांगितलें.” त्याबरोबर पुतळा असेंही सांगे कीं, हा अनाथ जीव आपण पदरीं आणला आहे, त्याला जरा जाणतेपणाचे पख फुटून तो आपलें दाणापाणी मिळविण्याला समर्थ होईतो त्याच्या सत्तेच्या घरात त्याची निगा राखली गेली पाहिजे असेंही प्रतापरावाच्या भुताचें सांगणें आहे. आणि प्रतापरावाच्या भुताचें आपसांतल्या जवळजवळच्या मडळींत मोठेंच प्रस्थ माजून राहिल्यामुळें जें जें त्या पिशाचानें सांगावें, तें तें कोणाला पटलें अथवा न पटलें तरी तें न मानण्याची कोणाचीही छाती नव्हती.

का दं बरी मय पेश वाई

तुळाजी पुढें गेला तो पुतळेच्या दरवाजांत तिची वाट पाहत उभा राहिला. तोंच पुतळा तिथें येऊन पोहोंचली.

“कशाला मला बोलावलेस ?” पुतळेंने प्रश्न केला.

“एक काम तूं कर.”

“काय करू ?”

“आमच्या सरकारांना जाऊन कळव की तुळाजी आजारी आहे, तो दोन दिवस नोकरीवर येणार नाही.”

“तू आजारी आहेस ?”

“असे सरकाराना कळवायचें.”

“पण खरोखरच तूं आजारी आहेस का ?”

“नाहीं ग ! पण मला एका महत्त्वाच्या कामासाठीं परगांवीं जायचें आहे. त्या गोष्टीचा कुठेही बोभाटा होता कामा नये. आणि आमच्या सरकाराना तर ती मुळींच कळता कामा नये.”

“कोणती ती गोष्ट ?”

“माझी परीक्षा पाहते आहेस होय ?”

“शपथेला मोकळे राह्यचें असलें तर नको सांगू मला.”

“नाहीं. नाही. कोणापार्शीं ती गोष्ट बोलायची नाही अशी थोरल्या आईसाहेबांनीं मला शपथ घातली आहे.”

“मग नको सांगूं बापडा !”

“पण मी शेजेच्या बायकोशीं देखील बोलायचा नाही अशी शपथ कुठें घेतली आहे ? मनुष्य आईबापापासून एखादी महत्त्वाची गोष्ट लपवून ठेवील, मुलांपासूनही ती वेळीं लपवून ठेवील. पण बायकोपार्शीं—देवाधर्माच्या साक्षीनें उभ्या जन्माची भागीदारीण झालेल्या बायकोपार्शीं—तो काय व कसें लपवून ठेवील ? आणि तें कां म्हणून ? माझा तर असा स्वभाव आहे कीं एकदां प्रेम म्हटलें कीं प्रेम ! विश्वास म्हटला कीं विश्वास ! तुझ्यावर माझा विश्वास आहे, तुझ्या मांडीवर मस्तक ठेवून मी निर्धास्तपणें झोंपी जाईन. मग तूं घुरी घेऊन माझी गर्दन कापलीस तरी मला त्याचें कांहीं वाटावयाचें नाही.”

“गर्दन कापल्यावर काय वाटायचें ?”

“नाहीं आपलें सांगितलें. बरें; तेंच काम करणार ना ?”

पेश वा ई चा म ध्या न्ह

पुतळेने पुन्हा पूर्वपदावर येऊन विचारलें. तुळाजी मुद्याची माहिती तेवढी सांगण्याला नाकारतो आहे हें तेव्हांच तिच्या ध्यानीं आलें. त्यानें इतका वेळ प्रेमाच्या व विश्वासाच्या लोणकट्या थापा मारल्या, त्या तिला पूर्णपणें कळत होत्या. ओढाळ जनावराप्रमाणे परदार व परधन याकडे आधाशी-पणानें धाव घेणारें द्विपाद जनावर तें, त्याच्या ठायीं प्रेम व विश्वास संभवनीय देखील नाहीं, हें तिला कोणीं नव्यानें शिकवावयाला नको होतें. बोलूनचालून ती हाडवैन्याला डसण्यासाठीं दबा धरून बसलेली नागीण होती. तो त्या नागीणीच्या सोनेरी कान्तीला भुलून पागल बनला तर त्याला तिचा काय इलाज ? त्याच्या प्रेमाच्या अघळपघळ बोलावर तिचा विश्वास बसला नाहींच; उलट ते बोल ऐकताना कोणीं तरी आपल्या कार्नी काटे खुपशीत असल्याचा भास तिला झाला. राजहसी अनाथ झाली म्हणून काय डोमकावळ्याला बरील ? सिंहीण अन्नासाठीं तडफडू लागली म्हणून काय गवत खाईल ? ती आपल्या पणातील सूडाचा निर्धार खरा होण्यासाठीं तुळाजीला नुसता झुलवीत होती. राणीवरही सूड घेण्याचा तिचा निर्धार व त्याबरोबर शक्य तों मराठ-शाहीची सेवा करण्याची तिची पवित्र इच्छा असल्यानें केवळ त्या त्रिविध ध्येयावर नजर ठेवून ती वागत होती. तुळाजी आपण होऊन प्रेमानें तिला थोडीच माहिती देणार होता ! तो नाना परींच्या थापा मारून तिला आपली मिथी बनविण्याची सारी यातायात करित होता. त्याला पुतळेचें अतःकरण कोठें माहीत होतें ?

अशा हृदयहीन माणसाला वश करावयाचा तर त्याला तसेंच काहींतरी प्रलोभन दाखविण्याखेरीज गत्यतर नाहीं, हें जाणून पुतळा तुळाजीशीं प्रेमाच्या लटक्या हावभावानीं वागत होती. ह्या झाल्या पुतळेच्या मनांतल्या गोष्टी. त्या तिनें मनांतच ठेवल्या, व जरा पुढें जाऊन तुळाजीचा हात आपल्या हातीं घेऊन लडिवाळपणानें म्हटलें, “पण तू राणीसाहेबापाशीं कशाला गेला होतास, आणि दोन दिवसांत कसलें महत्वाचें काम करणार आहेस तें सांगितलें नाहींस !”

“हें पाहा, कुठें बोलायचें नाहीं. नागपूरकर रघूजीबाबा भोंसल्यांचे लेक भुघोजीबाबा सध्यां देऊर येथें आहेत ना, त्यांना दत्तक घेण्याचा थोरल्या आईसाहेबांचा निश्चय कायम झाला आहे. त्यांना प्रतिनिधि व मुतालिक

कनद बरी मय पेश वाई

यांचीही पूर्ण संमति आहे. त्यांना महाराजांच्या भेटीच्या मिषाने इकडे बोलावण्यासाठी मी चाललो आहे.”

“आणि धाकटे राजाराम महाराज जिवंत आहेत ते ?”

“ते जिवंत कुठे आहेत ? आमच्या गमाजीरावांनी थोरल्या आईसाहेबांच्या सागण्यावरून मागल्याच वर्षी त्याचा बळी घेतला नाही का ?”

“असं !” पुतळा क्षणभर विचार करून म्हणाली. अज्ञातवासी राज-पुत्राला ठार मारण्यासाठी थोरल्या राणीने मागील वर्षी रचिलेले कारस्थान तिला पूर्ण माहीत होतं, व राजपुत्र मारला गेला नसून जिवंत आहे हेही ती जाणत होती. पण ते ती तुळाजीपाशी कशाला बोलून दाखवील ! तिने त्याच्या होला हो दिली. तिने त्याला विचारलं, “महाराजांच्या देखत हा बेत ठरला का ?”

“महाराजांना कोण पुसतो ?” तुळाजी म्हणाला, “मी काही महाराजांशी थोरल्या आईसाहेबाना खलबत करताना ऐकले नाही. पण काल प्रतिनिधि, सरकार, मुतालिक व थोरल्या आईसाहेब आणि सुमतांचे व्याही देवजी मेघःश्याम कोणी आहेत ते, यांचे खलबत मी व गमाजीराब दोघेही जवळ उभे असताना झालेले ऐकले, त्यावरून मला वाटतं की थोरल्या आईसाहेब अशा कितीतरी महाराजांना बासनांत गुंडाळून ठेवतील. बाकी, आपणाला त्या थोरामोठ्यांच्या गोष्टींशी काय करायचं आहे म्हणा ! थोरल्या आईसाहेबांच्या मनाप्रमाणे नवे दत्तक राजे त्यांच्या माडीवर बसावे, असे मला वाटण्याचं कारण इतकंच की त्या नव्या राजवटीत आमची पोळी चांगली पिकेल. तू थोरल्या आईसाहेबाची आवडती दासी आहेस, आणि मीही आता त्यांच्या विश्वासाला पात्र होऊं लागलो आहे. नव्या राजांचे त्यांच्या मांडोवर ज्या दिवशी दत्तविधान होईल त्या दिवशी त्या महाराजांना सांगून मला सरदारकी देवविणार आहेत.”

“देवविणार आहेत ! त्या सान्या भविष्यकाळांतील गोष्टी आहेत. आज भरा आणि उद्यां धर्म करा त्यांतलीच अवस्था.”

“तें सारें खरें ग ! पण आपण मेऱ्याखेरीज स्वर्ग दिसत नाही म्हणतात तें काही खोटें नाही. ही सरदारकी थोरल्या आईसाहेब मला काही अगदी फुकाची देणार नाहीत.”

पेशवाईचा मध्यान्ह

“तर ?”

“आणखी एक कामगिरी त्या मला सांगणार आहेत.”

“ती कोणती ?”

“ती फारच महत्त्वाची आहे.”

“माझ्यापेक्षाही त्या कामगिरीचे अधिक महत्त्व वाटने तुला ?”

“नाहीं तुझ्यापेक्षा कसले महत्त्व ? तुझ्यावरून मी सारी पृथ्वी ओवाळून टाकीन श्रीमंत पेशवे सरकाराचा काटा आपल्या वाटेतून काढून टाकण्याचा त्याचा फार मानस आहे ”

“ते तर त्या माझ्यापार्शीदेखील बोलल्या होत्या.” आपणाला हवा तो विषय निघाला असे पाहून पुतळा तुळाजीला आणखी खुलविण्याचा मनोमन निश्चय करून म्हणाली, “मला त्या सागत होत्या कीं मीं श्रीमंत सरकाराच्या पदरीं दासी म्हणून राहून हें काम करावे. पण मी म्हटले,—आणि खरेच, तूच साग, श्रीमतासारख्या रंगेल मालकाच्या पदरीं दासी म्हणून माझ्या-सारख्या स्त्रीने राह्यचे, म्हणजे माझे तरुणपण आणि माझे रूप हीं माझे वैरी होणार नाहींत काय ?”

“मग काय, तू महाराज सरकाराची जशी विरुवाई होती, तशी श्रीमता-ची विरुवाईच शोभली असतीस कीं ” मग तू मला थोडेच विचारलें असतेस ? खरेच, मग मला तू विचारले असतेस का ?”

“मग मीं काय केले असतें, याच्या सुखामुखी वाटाघाटी आता करून काय करायच्या आहेत ? म्हणे आकाश कोसळून पडले असते, तर तें समुद्रात बुडाले असते की समुद्रावर तरले असते ! असले विचित्र प्रश्न हे बघ, तू मला विचारू नकोस.”

“बरें मग थोरल्या आईसाहेबाना तूं काय सांगितलेंस ?”

“ते तुला कळत नाही का ? वैभवासाठी वचनाने मिळविलेल्या जोडी-दाराशी बेइमानी करण्याइतकी ही पुतळा जगातून उठली आहे का ?”

“त्यानीं मला हें काहींच सांगितले नाहीं. फक्त ती कामगिरी करशील का असे मला विचारलें, आणि त्यासाठी त्यानीं मला आपल्या पदरीं सरदारकी देऊ केली ”

“मग, सरदार व्हायचें आहे कीं नाहीं ?”

कादंबरीमय पेशवाई

“ होणार तर ? जरूर सरदार होणार. लढाईत वीराप्रमाणे तरवार गाजवून सरदारकी मिळविण्यापेक्षा श्रीमतासारख्या एखाद्या खाशाचा अधारात कसायासारखा खून करून सरदारकी मिळविणें मला तरी फारच सोपे वाटते.”

“ मग केव्हाचा बेत ठरला ? ”

“ अजून नक्की बेत ठरला नाही थोरल्या आईसाहेबाच्या ह्या विचाराशीं मुतालिक बापलेकांचे अगदीं एकमत आहे. पण पतप्रतिनिधि सरकार आणि सुमतांचे व्याही यांना तो विचार तितकासा पसंत नाही म्हणून आईसाहेबांनीं तूर्त तो विचार तेवढ्यावरच अर्धवट ठेवला आहे तरीपण गमाजीगवांनीं मला खासगी सांगून ठेवले आहे कीं तो मोका आज ना उद्या नक्की येणार. त्यातही आणखी एक गुतागुत आहे ”

“ ती कोणती आणखी ? ”

“ श्रीमत पेशवे थोरल्या आईसाहेबाच्या डोळ्यांत जतके सलतात, तितकेच माझे सध्याचे धनी चिटणीस सरकार, यमाजीगव आणि गमाजीगव यांच्या डोळ्यांत सलतात. त्यांना वाटते की चिटणिसाचा काटा सर्वांच्या अगोदर आपल्या मार्गातून दूर व्हावा ”

“ पण मी तर पाहत्ये की अलीकडे आठ पधरा दिवस थोरल्या आईसाहेब आणि चिटणीस सरकार यांचे चांगलेच रहस्य जुळले आहे ”

“ होय. आणि म्हणूनच ते मुतालिक बापलेकांच्या डोळ्यांत फार सलतात. त्यांना वाटते, थोरल्या आईसाहेबांचे आम्ही एवढे सद्गुणार असताना हे नवीन शेंडेनक्षत्र कशाला मध्येच उगवले ? ”

“ अस्से ! एकूण पुष्कळच भानगडी आहेत म्हणायच्या तर ! ”

“ असेनात का ? आपणाला त्याच्याशीं काय करायचें आहे ? केली चाकरी पावला मुशाहिरा एवढ्याशीं आमचे काम ”

तुळाजी मुद्दामच एका शद्वाला एकवीस शद्व वाढवून बोलत होता. पुतळेचे मनही जास्त प्रसन्न व्हावे, म्हणून तो मुद्दाम रेगाळत उभा होता. बोलता बोलता त्याने इळुहळू सरकत सरकत पुतळेच्या जवळ जवळ जाण्याचा प्रयत्न केला. पण त्याने एक पाऊल पुढे सरकविलें कीं पुतळेंने एक पाऊल दूर सरकावे. असे होत होत चांगली पहाट झाली. कोबडा आरवला. पुतळेच्या घरांतून म्हाताऱ्या आजीचा खोकण्याचा आवाज ऐकू येऊ लागला.

पे श वा ई चा म ध्या न्ह

त्या आवाजाने असो अथवा झोप पुरी झाल्यामुळे असो, मुकुदा एकदम जागा होऊन रडू लागला. तुळाजीच्या पागलपणातून आपण सहीसलामत कसे बाहेर पडावे हा पुतळेला जो प्रश्न पडला होता, तो तिच्या पोष्यपुत्र बालवीराने लीलेने असा सोडविला.

मुकुदाला समजावण्यासाठी पुतळा आपल्या घरात निघून गेली. आपल्या मनातील हेतु आज तरी पुतळेपाशी बोलून दाखविता येत नाही असे पाहून तुळाजी हिरमुष्टी होऊन देऊरला जाण्याच्या उद्योगाला लागला. मात्र जाताना त्याने पुतळेला पुन्हा एकवार बाहेर हाक मारून चिटणिसाकडे आपण आजारी असल्याची खबर पोंचविण्याची सूचना दिली, व तिने ती मान्य केली.

तुळाजी तेथून अमळ दूर गेला, तो त्याच्या मागोमाग कोणी तरी व्यक्ती माजराच्या पावलांनी चालत चालत पुतळेच्या घराच्या वळचणीतून बाहेर पडली व काही अंतरावरून त्याचा पाठलाग करू लागली. तुळाजीच्या तें ध्यानीं आले नाही तो आणखी थोडा पुढे गेला तों उजव्या हाताकडील बाजिरावाच्या विहिरीच्या आवारातून एक आंब्याएवढा दगड येऊन धपकन् त्याच्या पाठीत बसला, व त्या माराबरोबरच त्याला कोणाचेसे शब्द ऐकू आले, “ हरामखोरा ! आता अगलगत कोणाशी करीत होतास ! पुतळा ह्या प्रतापरावाची पत्नी आहे, हें तू विसरलास काय ? पुन्हा कधी असले हलकटपणाचे चाळे करशील तर याद राख, परवा तुला ठार मारायचा तो उद्याच मारीन. मला एकटा गाठून माझा खून करणें तुला गोड वाटलें नाही काय ? आता प्राणाच्या मोलाने त्या पापाचे फळ भोगण्याला कचरशील तर खबरदार ! जीते रहो बेवकूफ. अगर तुम अदमी हो तो जान के वास्ते डरो मत. अभी जान तुमकू देनाही पडेगा, याद रखो ! ”

पण तुळाजी घाबरून सभोंवार पहातो तों कुठें कोण आहे !

प्रकरण १३ वें चिटणीस मांत्रिक बनले !

तुळाजी आजारी असल्याची खबर पुतळेने आपल्या शेजाऱ्यामार्फत त्याच दिवशी चिटणिसाच्या वाड्यात कळविली.

तो दिवस गेला, व दुसऱ्या दिवशी पहाटेला चिटणीस आपल्या नित्य नियमाप्रमाणे पण आज पार्यीच कोटेश्वराच्या दर्शनाला आले. ते देवदर्शन घेऊन गोमुखी प्रदक्षिणा घालीत उजव्या बाजूच्या गोमुखापार्शी येतात, तोच त्यांना उजव्या बाजूला देवालयाच्या आगणात असलेल्या त्रिहिरीच्या आडून कोणाचासा स्वर ऐकू आला, “चिटणीस ! राणीने तुमचा राजकारणाचा सारा सामला फिसकटवण्याचा घाट घातल्या आहे. प्रतिनिधि, मुतालिक, ही मंडळी तिला सामील आहे मुघोजी भोंसल्याला दत्तक घेण्याचा त्या कपूचा निर्धार कायम झाला असून त्याला आज आमत्रणही गेले आहे तो महा-राजाच्या भेटीच्या निमित्ताने राजधानीत इतक्यातच येईल. राणीच्या मायावी बोलांना भुलून तू फसू नकोस. पेशव्याच्या जिवाला राणी अपाय करू पाहते. तुझ्यावरही प्राणसकट ओढवण्याचा सभव आहे. निकटच्या सेवका-पासून सावध रहा.”

हा गूढ सदेश जरी निराळा असला, तरी सदेशवाहकाचा चिटणिसाना चांगलाच परिचय झाला होता. प्रतापरावाच्या पिशाच्चाने आज त्यांना दिली ही चौथी पाचवी तरी भेट असावी. प्रत्येक वेळी त्या पिशाच्चाने काही नवा सदेश चिटणिसाना सांगावा, व त्याचा त्यांना हातोहात पडताळा यावा. त्यामुळे आज ते घाबरले अथवा भ्याले नाहीत. मात्र त्यांना आतां कळलेल्या बाबतीत थोडा जास्त खुलासा पाहिजे होता, म्हणून ते त्या पिशाच्चाला म्हणाले, “राणी कोणत्या हस्तकाना हाताशी धरून हीं कारस्थाने खेळत आहे तेवढे मला सांगील का ?”

पेशवाईचा मध्यान्ह

यावर “उजव्या डोक्यानी नीट मार्ग पाहून विचारानें चाल म्हणजे सर्वां काहीं कळेऊ” एवढेंच उत्तर मिळालें, व चादण्याच्या प्रकाशात देवा-लयाच्या आवारानून सावली चालत गेलेली त्यांना दिसली. त्या सावलीची मूर्ति मात्र त्यांना वृक्षाखालच्या काळोखात दिसली नाहीं, व त्यांनींही तितकें लक्ष्यपूर्वक पाहिलें नाहीं.

तो भयानक सदेश ऐकून चिटणीसाच्या छातींत क्षणभर धडकी भरल्या-सारखा झाली ह्या घटनाचा पडताळा पाहावयाचा तरी कसा? बरे, त्यावर विश्वास न ठेवावा, तर आजवर पिशाच्चांनें सांगितलेल्या सान्या गोष्टी ततोत त्यांच्या प्रचीतीला उतरलेल्या !

या बाबतींत आता प्रथम पेशव्याचा विचार घ्यावयाचा, असा विचार करून चिटणीस तनेच मोठ्ठ्या हवेंत फिरावयाला जाण्याचा बेत रहित करून पेशव्यांना भेटण्यासाठीं आदालतीच्या वाड्याकडे निघाले. जाताना त्यांच्या डोक्यात राहून राहून विचार घोलन होता कीं गणी अलीकडे प्रत्येक बाबतींत आपणें मत घेते आणि तीं दत्तकाची बाब तेवढी निराळीच कशी तिच्या ध्यानीं आली ? तिनें त्या विषयीं आपणापाशीं आजवर चकारशब्द देखील उच्चारला नाहीं हें कसें काय ? कीं आपणाला चोरून तिला हा आपला बेत तडीला न्यावयाचा आहे ? या बाबतींत पेशव्यांना तरी काहीं माहिती असली तर विचारून ताबडतोब योग्य उपाययोजना करण्याचा त्यांचा इरादा होता.

चिटणीस आदालतीच्या वाड्यात जाऊन पोहोंचले, तों पेशवे सदरेवरच आपल्या निरनिगाळ्या हेराकडून बातम्या ऐकत बसले होते. ते त्याचे महत्वा-चे खासगी काम चाललेले पाहून चिटणीस मागच्या पायीं मार्गे परतले. इतक्यात पेशव्याची त्याच्याकडे नजर गेली. त्यांनीं हाक मारली, “बाबा ! माघारे का चालला ? या ना !”

“आपली कामगिरी आटोपू द्या. तोंवर मी गणपतीचें दर्शन घेऊन येतो ” असें म्हणून चिटणीस बाहेर निघाले.

“जाऊ नका बाबा ! अगादर इकडे या कसे ? कसला गणपति व कसली सरस्वति घेऊन बसला ? तूर्त आपण एवढ्या मोठ्या चक्रव्यूहात सांपडलो आहों कीं यातून पार पडेपावेतो आपणाला देवदर्शन काय पण

का दं बरी म य पेश वा ई

स्नानसंध्याही करीत बसायला फुरसत नाही. अगोदर इकडे या. आपण संध्या करीत आहो हे गोब्राह्मणप्रतिपालनाचे पुण्यकार्यच आहे. संध्या देवदानवाचें युद्ध जुंपण्याची वेळ आली आहे ह्या युद्धात आपण देवाचे देवपण अबाधित राखण्यासाठी तळहातावर शीर घेऊन झगडणे हीच खरी देवसेवा आहे.. ” असें बोलत बोलत पेशवे सदरेवरील आपल्या उच्चासनावरून उठून चिटणिसामागोमाग फाटकापावेतो चालत गेले त्यानीं चिटणिसाचा हात आपल्या हातीं घेऊन त्यांना माघारें आणलें. सदरेवर जमलेल्या सर्व हेराकडून मिळणाऱ्या बातम्याची पुरधऱ्यांना नोंद करून घ्यावयाला सागून ते चिटणिसाना म्हणाले, “चला जरा आत चला. आपणाशीं काहीं महत्त्वाच्या गोष्टी बोलावयाच्या आहेत.’ मींच आता आपणाकडे येणार होतो, तो आपणच आला, फार चागलें झालें. ”

“मीही आपणाकडे तशाच काहीं महत्त्वाच्या कामासाठी आलो होतो.” चिटणीस म्हणाले.

दोघेही आत बैठकखान्यात जाऊन लोडाशीं टेकून बसतात न बसतात, तोंच पुरघरे आत आले व पेशव्यांना म्हणाले, “मग कऱ्हाडचा पचाक्षरी बोलवावयाचा काय ? ”

“कशाला पाहिजे पचाक्षरी ? कोणाला भूत पिशाच्चाबाधा वगैरे झाली आहे की काय ? ” चिटणिसानीं मध्येच विचारले

“होय हो ! आमच्या दोन हेराना पिशाच्चानें आज पधरा दिवस झाले, चागलेंच पछाडलें आहे. तो थोरल्या आईसाहेबाच्या पुतळा नावाच्या दासीचा दादला धाकट्या आईसाहेब वारल्या त्या दिवशीं ठार मारला गेला, त्याचें पिशाच्च त्या बिचाऱ्याच्या मागें लागलें आहे. काल रात्रौ त्या बिचाऱ्याचीं घरेच पेटलीं. खरें, आपणही मागें एकदा त्या पिशाच्चाची कोटेश्वरी भेट झाल्याचें बोललां होतां. ”

“होय, बोललों होतो. नें मला एकदाच का अनेकदा भेटलें. आजही भेटलें. तेंच जर पिशाच्च असेल, तर श्रीमंताना माझी अशी विनंति आहे की त्याला गाडण्याचे इतके श्रम घेण्याचें कारण नाही. ”

“तें पिशाच्च तर फारच त्रास देतें म्हणे ! ”

“कुणाला ? आपणाला नाही ना त्याचा त्रास होत ? ”

पेशवाईचा मध्यान्ह

“आम्हाला नाही झाला म्हणून ? आमच्या लोकाना तर तें छळतें ना ? ”

“ त्याचा बदोबस्त आपणाला अन्य उपायानी करता येईल. ” चिटणीस पुरधन्याकडे वळून म्हणाले, “ तुम्ही आता जा श्रीमताच्या व आमच्या विचारें त्या पिशाच्चाची खबरदारी काय घ्यावयाची ती ठरवून मग श्रीमत सागतील त्याप्रमाणें करा ”

पुरधरे जावयाला निघाले त्यांना चिटणीस पुन्हा हाक मारून म्हणाले, “ आणि हें पहा आवाजीपत ! ज्या कोणाला पिशाचाने झपाटलें आहे, त्याना सदरेवर थोपवून घ्या ”

पुरधरे गेल्यावर पेशवे चिटणिसाना म्हणाले, “ आपणाला ह्या भानगडींतील बरीच माहिती दिसते ”

“ होय थोडीशी माहिती आहे खरी ” असे म्हणून चिटणिसानी त्या पिशाच्चाची कोटेश्वराच्या देवालयात गाठ पडल्यापासून आज पहाटे— पावेतोची हकिकत पशव्याना निवेदन केली, व शेवटा सांगितलें, “ या बाबतीत आपणापशी शहानिशा करून घेण्यासाठीच मी आज आपणाकडे सुद्धा म इतक्या स्काळी आलो आहे आता बोला ”

“ मोठेच आश्चर्य आहे ! ह्या पिशाच्चाविषयी आपले मत काय आहे ? ”

“ मला तर अे वाटतें की प्रतापरावाच्या खुनाची वित्तवातमी ज्याला आहे व जो कोणी थोरल्या आईसाहेबाच्या पक्षचा वैरी आहे, त्याने त्या मडळीवर सूड घेण्याचा विडा उचलला असावा पिशाच्चाकडून इतक्या पद्धतशीरपणे ह्या वित्तवातम्या मिळणेच शक्य नाही. आता आपल्या हेराच्या मागे ते पिशाच्च हात धुवून लागले आहे म्हणता, हें मात्र आश्चर्य आहे खरें. ”

“ तो मनुष्य कोण असावा याचा तपास लावण्याचा आपण काहीं प्रयत्न केला का ? ”

“ नाही. तसा प्रयात्न करणें इष्टही नाही त्यामुळें आपल्याच जिवार एखादा भयकर प्रसंग गुदरावयाचा ! प्रसंग गुदरला नाही तरी आपणाला आपला एक निःसीम हितकर्ता गमावून बसावे लागणार हें निश्चित. तसें होता उपयोगी नाही आता प्रश्न राहिला आपले जे दोषे सेवक त्या पिशाच्चाकडून झपाटले गेले आहेत त्याचा. ”

कादंबरीमय पेशवाई

“ होय. ” पेशवे स्वतःशी विचार करता करता एकदम म्हणाले, “ तें राहूया. आपणाला आता अगोदर विचार करावयाचा थोरल्या आई-साहेबांनी आरंभिलेल्या दत्तकावावतच्या भानगडीचा मला वाटतें, महागजाना आपण एकवार समक्ष भेटीत ह्या सर्व गोष्टींचा कायमचा खुशमा विचारून घ्यावा म्हणजे काही मळमळ मागे शिल्लक उरावयाला नको ”

“ महाराजापेशाही मला वाटते, आपण तागाबाई आईसाहेबानाच विश्वासात घेऊन त्यांच्याकडून ह्या गोष्टीचा निर्णय लावून घ्यावा. ”

“ ही योजनाही काही वाईट नाही. अलीकडे त्याची वृत्ति पूर्वीपेक्षा पुष्कळच निवळलेली दिसते, वाडपडिलाच्या राजवटीची स्वरी कळकळ त्यांना उत्तन्न झालेली दिसते. परवा महाराज रंगमहालात राहावयाला आले त्या दिवशींच्या भेटींतील त्याचें एकदर वर्तन आपल्या ध्यानीं आलेच असेल ”

“ त्यावरून बरी आठवण झाली. ” चिटणीस कमरेपासून गुढग्याला शेळ्याचा वेढा घेत म्हणाले, “ कोल्हापूरकराचा वकील नेमका याच वेळीं इथे तळ देऊन राहिला आहे, त्याचा उद्देश काय बरे असावा ? ”

“ त्याचा उद्देश उघड आहे अगदी उघड्या भाषेत बोलतो मी, महाराज निवर्ततात केव्हा आणि त्याचे पिड आपल्या भक्ष्यस्थानी पडतात केव्हा अशी तो कोल्हापुरी कावळा वाट पाहत बसला आहे कोल्हापूर व सातारा ह्या दोन्ही गाद्या एक व्हाव्या असा कोल्हापूरकराचा मानस स्पष्ट दिसतो. ”

“ तोच मानस प्रथमपासून आपलाही आहे ” चिटणीस आस्थेने पेशव्याकडे तोंड फिरवून म्हणाले, व उत्सुकतेने त्याच्या उत्तराची अपेक्षा करू लागले.

“ गोष्ट खरी आपण मी पेशवाईचीं वस्त्रे धारण करण्यापूर्वी कोल्हापूरकर सभाजी महाराजांशी ज्या आणा भाका घेतल्या त्यांना अनुसरून— ”

“ आणाभाकाच का बरें ? मी तर ऐकले आहे की आपला कोल्हापूरकराशी तसा गुप्त करारनामाही झाला होता. ” असे म्हणून चिटणीस जरा सदिग्ध वृत्तीने पेशव्याकडे पाहू लागले.

“ होय करारनामाही झाला होता, व त्या करारनाम्याच्या वार्तेनेच थोड्या दिवसापूर्वीपावेतो माझ्याविषयींच्या गैरसमजाचा पुष्कळच सावळा-गोंधळही माजविला होता. मध्यतरी मला पेशवाईपदावरून दूर करण्यासाठीं आमचे ऋणानुबधी वैरी बाबूजी नाईक आणि महाराजाचे दोन्ही महाल

पेशवाईचा मध्यान्ह

याच्याकडून त्या किंवदतीच्या भाडवलावरच जगद्व्याळ उदद्व्याप माडण्यांत आला होता तो कगरनामा करण्यातील माझ्या हेतूचा खुलासा आजवर मला निरनिराळ्या माणमापाशीं निरनिराळ्या प्रकारें करावाही लागला आहे. परंतु त्या करारनाम्याचा खरा हेतु असा होता कीं, एका मराठशाहीचीं तीं दोन शकटे पुन्हा पूर्णत्वाकडे एकत्र साधलीं जावीं, आणि आज जीं दोन ठिकाणची शक्ति मज्जेत सुभ साम्राज्यात आणि इरईठा पडून एकमेकांविरुद्ध भलत्या सल्ल्या गोष्टी करण्यात निष्कारण व्यतीत होत आहे, ती हिंदुपदपादशाहीच्या ऊर्जिताकारणे लागावी. ”

“ ही एकी शक्य आहे असें आपणाला वाटतें का ? ”

“ आता वाटत नाहीं, पण तेव्हा मात्र वाटत होतें. असें पाहा, दोघेही निपुत्रिकच, वशवृद्धीसाठीं दोघानाही दत्तक घेण्याची पाळी त्या निमित्तानें परक्या दोन घराण्यांचे हात मराठशाहीत घुमावयाचे व डाव्या हाताने उजवा हात तोडून पहावयाचे, मग शत्रूचा फावून त्याने आमचे दोन्ही हात तोडून टाकून लुटी पागळी झालेल्या हिंदुपदपादशाहीची शिकार आपल्या घशात टाकावयाची ! हा अनर्थ सातारा व कोल्हापूर ह्या दोन्ही गाद्या गुण्या—गोविंदाने एक झाल्यावर टळणे अशक्य नव्हते. ”

‘ मग आताच तो आपला विचार पालटण्याचे कारण ? ’

“ कारण आजवरचा अनुभव ! ”

“ मी विचरलेल्या प्रश्नामुळे ही आपली अमर्यादा करतो आहे असें नाहीना वाटत आपणाला श्रीमंत ? ” चिटणिसानीं मध्येच विचारलें. “ कारण, आजच मी कधींच आपणापाशां ह्या गोष्टीची इतक्या उघडपणें चर्चा केली नाही. ”

“ पण आपण मला वेळोवेळीं अमोल साह्य केले आहे. महाराजागर्शी वेळोवेळीं माझा कैवार घेऊन आपणच माझे रक्षण केले आहे. आपणासारख्या कळकळीच्या हितकर्त्यानें मला काहींही विचारलें तरी त्याचा मला कदापि राग येणार नाही. ”

“ मी वेळोवेळीं आपणाला साह्य केले खरे, सध्या करतो आहे व पुढेंही करीन. पण ते साह्य मी आपणाला करीत नसून मी राजवटीची एकनिष्ठेनें सेवा करण्याचा माझ्या पूर्वजांनीं घालून दिलेला कित्ता गिरवीत आहे. जितक्या

कादंबरीमय पेशवाई

मनमोकळेपणाने आपण माझ्याशी आज बोलत आहा, तितक्याच मनमोकळेपणाने मीही आपणाला माझे हृद्गत सागतो, आपल्या सौजन्यावर व राजनिष्ठेवर माझा भरवसा नाही असे जरी नाही, तरी त्या सौजन्यावर विसवून मी आपला हरएक बाबीत पाटपुरावा चालविलेला नाही. तर आपण एक महापराक्रमी चतुरस्त्र राजकारणधुरधर पुरुष, आपल्या तोडीचा कर्ता माणूस राजवटीचे तारू दरम्यानचे सर्व अपघात टाळून सुखरूपपणे किनाऱ्याला वल्हवीत नेईल असा दुसरा कोणी माझ्या आढळात नाही म्हणून मी आपली बाजू हरघडी साभाळीत आलो. मी महाराजानाही वेळोवेळी हेच सागत आलो की, पेशव्याच्य. मनात स्वार्थ व सर्वसत्ताधारी होण्याची महत्त्वाकांक्ष, असो अथवा नसो. ते जर आज कोणत्याही कारणाने बिथरले व नाराज होऊन पेशवाईकारभारातून मोकळे झाले, तर स्वस्थ बसतील असे नाही. पराक्रमी पुरुष कर्माळा हात लावून स्वस्थ का म्हणून बसेल ? तो परिस्थितीच्या आहारी जाणार नाही, तर आपणाला अनुकूल अशी नवी परिस्थिति निर्माण करील. प्रधानमंडळातील बहुतेकांचा व रघूजीबाबा भोसले, फत्तेसिंग बाबा, दाभाडे, गायकवाड, पवार, आणि काही प्रमाणात शिंदे होळकर वगैरे मातबर सरदारांचादेखील विरोध अमताना जो नरश्रेष्ठ आपले आसन त्या सर्वांच्या नाकावर टिचून अढळ राखावे इतकेच काय पण दशदिशाना दिग्विजय संपादन करून साऱ्या हिंदुस्थानात हिंदुपदपादशाहीचा अपूर्व दरारा बसवितो, तो त्याला पेशवाईपद सोडावे लागले म्हणून तो घरात माझ्या मारीत स्वस्थ बसेल हे शक्य तरी कसे आहे ? तो स्वतःच्या सामर्थ्याच्या जोरावर नवे साम्राज्यही स्थापन करावयाला चुकणार नाही. ब्रह्मदेवाच्या बरोबरीने तो स्वता साठी नवी सृष्टि निर्माण करील. त्याला टक्कर देण्याला भग राजवटीतला कोणता मोहरा दड थोपटून पुढे येईल ? आम्हा चिटणिसाचे घराणे छत्रपतींची सेवा करून जगण्यासाठी व त्या एकनिष्ठ सेवेपार्या मरण्यासाठीच जन्माला आले आहे. स्वामिकार्यासाठी निःसीम भक्तीने स्वतःचे बलिदान हसत खेळत करणारे असे एकनिष्ठ मराठशाहीत फारच थोडे सापडतील.”

‘ हे आपण बोलावयाला नको, देवच बोलला आहे. त्याच्या नुसत्या नामस्मरणमात्रे आमची जन्मजन्मातरीची पातके धुवून निघावी, इतकी चिटणिसाच्या स्वामिनिष्ठेची पुण्यायी थोर आहे.”

पेशवाईचा मध्यान्ह

“ही आपण माझी वृथा स्तुति चालविली आहे. त्या स्तुतीला मी पात्र नाही” चिटणीस नम्रतापूर्वक उद्गारले.

“तो पाहा उगवता सूर्यनारायण. त्या सूर्यनारायणाला साक्ष ठेवून मी बोलतो आहे, माझ्या बोलण्यात लवलेश कृतृमता अथवा तोंडपुजेपणा असेल तर त्याची शपथ !” पेशवे पूर्वेकडे नुक्ताच क्षितिजावर येणाऱ्या, व ज्या बैठकखान्यात त्या दोघाचा हा विचारविनिमय चालला होता त्या बैठक-खान्याच्या खिडकीतून आपली सोनेरी किरणे आत फेकणाऱ्या सूर्याला अनन्य-भावाने दोन्ही हात जोडून उद्गारले, “असे आहे, एक सूर्य जसा साऱ्या जगाला तेज देतो, तसाच एखाददुसऱ्या पुण्यवान पुरुषाच्या पुण्यायीवरच अशा मोठमोठ्या राजवटीचा व समाजाचा योगक्षेम चालत असतो. ती माणसे आपल्या उघड्या डोळ्यांना नेहमी दिसत नाहीत. म्हणजे ती आपण होऊन पुढे पुढे करीत नाहीत. त्यांना प्रसिद्धीची अथवा मानमरातबाची हाव नसते अशा कोटीपैकी—ज्याच्या पुण्यायीवर आज ही राजवट आबादी आबाद चालली आहे अशा पुण्यात्म्यांपैकी आपण एक आहा, अशी माझी मूळपासून खात्री आहे. म्हणूनच राजकारणाचे ओघ ओळखण्याची आपली दृष्टि व माझी दृष्टि यात किंचित् फरक आहे हे ध्यानीं आणून देखील आपणाशी मी जितक्या भावड्या भावाने आजवर वागत आलो, तितक्या भावड्या भावाने दुसऱ्या कोणाशी—मला पितृस्थानी सदैव पूज्य असणाऱ्या महाराजाशी देखील वागत आलो नाही.—” चिटणीस अशा काही अर्थ-पूर्ण दृष्टीने पेशव्याकडे पाहू लागले की, तुमच्या भाषेत जितका लाघवीपणा व रसाळपणा आहे तितका प्रामाणिकपणा नाही.’ असा त्या दृष्टीतील मूक अर्थ धूर्त पेशव्यानीं तेव्हाच ओळखला, व त्याच क्षणीं त्याचेही निराकरण केले, “आपला माझ्या बोलण्यावर सहजासहजी विश्वास न बसणे सभवनीय आहे. आपणाला वाटेले, प्रत्यक्ष मायबापापेशाही थोर अशा महाराजाशी देखील जितकी निष्ठा असावी, तितकी न ठेवणारा हा पेशवा राजनिष्ठ कसा ? पण मी आपणाला खरेच सागतो, माणसाची व्यक्तीवरील निष्ठा अगर प्रेम निराळें, आणि त्या व्यक्तीचे माणसाने मार्गदर्शकत्व मान्य करणे निराळें. महाराजावर माझे किती गाढ प्रेम आहे हे मी माझ्या तोंडांनी काय वर्णन करून सांगू ? पण ती खासगी बाब झाली, आणि राजकारण

कादंबरीमय पेशवाई

व लोकसंग्रह ही बाब सार्वजनिक हिताहिताची आहे. महाराजाना मनाच्या लवचिकपणामुळे सार्वजनिक बाबीत व राजकारणाने जितक्या न्यायनिष्ठ तेने वास्तविक बागावयाला पाहिजे तितके बागणे शक्य होत नाही, याचा अनुभव माझ्याप्रमाणे आपणालाही अनेक वेळा आला असेल. किंहुना हें ध्यानी आणूनच आपण आजवर अनेक वेळा महाराजाची दिशाभूल त्याचे मन न दुखविता दूर करित आला उदाहरणेच द्याय्याची तर निजामाच्या व दिल्लीच्या बादशाहतीच्या बाबतीत महाराजाचे धोरण किती नरमाईचें आहे, राजवाड्यात धाकट्या मोठ्या महालाकडून प्रत्यही उत्पन्न केल्या जाणाऱ्या बखेड्यात ते कसे हतबुद्ध होऊन जातात, श्रीपतराव प्रतिनिधींचा कमकुवतपणा पूर्णपणे ध्यानी असून व बबूजी नाशकाची क्लृप्तप्रियता पूर्णपणे अनुभवाला आली असून त्यांना वेळीच जरब बसविणे महाराजाना कसे शक्य झाले नाही, नागपूरकर भोसले, पत्तेसिंगवावा, वगैरे सरदार स्वार्थलुप होऊन राजवटीची घडी बिघडवीत असल्याचें उघड उघड दिसत असताही महाराज त्याच्यामोर कसे मूग गिळून स्वस्थ बसतात, ह्या सर्व गोष्टी माझ्याप्रमाणेच आपणालाही समत न होणाऱ्या व कोणाही विचारी कार्यकर्त्याला स्वतंत्रपणे विचार करावयाला लावून कार्यक्षम बनविणाऱ्या आहेत. हे महाराजाचे दोष ध्यानी न घेता व वेळोवेळी त्याची अडचण टाळून मार्ग न काढता जेव्हा तेव्हा महाराजाची आशा अगर इच्छा अक्षरशः प्रमाण मानून कारभार करू लागले, तर कारभाराचे बारा वाजण्याला कितीसा उशी ? आणि असाच राजा बोले दळ हाले या मासल्याचा राज्यकारभार करावयाचा तर तेथे स्वतंत्र बुद्धीच्या व कर्तृगामीच्या राजकारणधुरधराची आवश्यकताच काय ? हा ! एवढे मात्र खरे की आम्ही महाराजाचे म्हणजे राजवटीचे एकनिष्ठ व जबाबदार सेवक आम्ही आपणभाव विसरून महाराजाची व राजवटीची सेवा केली पाहिजे पण ती सेवा करताना आम्ही आपली बुद्धिदेखील महाराजाच्या पायापाशी गहाण टाकून भागेल काय ? आणि महाराजांनी तरी एवढ्याचसाठी आमच्यावर राजकाजाची ही एवढी मोठी जगडव्याळ जबाबदागी टाकली आहे काय ? ती काम करण्याला केवळ साग-काम्या व शरिराप्रमाणेच मनाने व बुद्धीनेही महाराजाच्या आणि त्याच्या प्रिय पात्राच्या ताटाखालील माजरे बनून राहणाऱ्या जोडुकुमी माणसाचा

पेशवाईचा मध्यान्ह

दुष्काळ थोडाच आहे ? महाराजाच्या व माझ्या नात्याचें मर्म माझ्या अल्प बुद्धीला पटतें ते मी आपणाला एका वाक्यात सागतों, परमादरणीय, परम-वदनीय अशा वडीलघाऱ्या माणसाविषयी मनात नि.सीम आपुलकी बाळगून खासगी व्यवहारात लेकराच्या भावनेनें त्याच्याशीं वागणे निराळें, आणि सार्वजनिक जबाबदारीच्या कार्यांत ऐकावे जनाचे आणि करावे मनाचें या-प्रमाणे सर्वांच्या हितोपदेशाचा समन्वय करून स्वतःच्या सदसद्विकेकबुद्धीला प्रमाण ठेवून वागणे निराळें. ”

सूर्योदय झाला व सूर्याचे कोंवळे किरण सरोवरातील कमलकलिकावर आपल्या प्रकाशाची पखरण घालू लागले म्हणजे त्या कळ्या जशा हळू हळू उमळू लागतात, तसे पेशव्यांनीं आपल्या विद्वत्तापूर्ण व विवेचक वाणीनें प्रकाश पाडताच त्या प्रकाशात चिटणिसाचे मुलकमल देखील हळु हळू विकसन पावू लागलें ते हसतमुखाने पेशव्यांना म्हणाले, “ एवढ्याचसाठीं मी माझी होती नव्हती पुण्याची आजवर महाराजापार्शी खर्च करून आपल्या-विषयी त्याच्या मनात प्रेम, आदर व विश्वास उत्पन्न करीत आलो. माझ्या मनात आपणाविषयी आजवर असणारा सदेह मी आज स्पष्टपणें बोलून दाखविला, ही मला परमेश्वरानें सद्बुद्धीच दिली म्हणावयाची. त्यामुळें माझ्या अप्रबुद्धाच्या सर्व शकाचें निरसन करण्याची सधी आपणाला मिळाली . ”

“ तरीपण आपली मुख्य शक्ती अजून तशीच अनिर्णित राहिली आहे—” असे म्हणून पेशवे चिटणिसाचे कोल्हापूरकराशी केलेल्या कराराबाबत शका-निरसन करणार, तोंच पुरंदरे पुन्हा आत येऊन म्हणाले, “ त्या दोन माणसाना तूर्त जावयाला सागावयाचे का ? ”

“ कोणत्या दोन माणसाना ? ” पेशव्यांनीं विचारले.

“ पिशाच्चाने पछाडलेल्या ? ” चिटणिसांनीं प्रश्न केला.

“ होय. ” पुरंदरे उत्तरले, “ त्याची तक्रार वेळींच दूर झालेली बरी. ”

“ पिशाच्चबाधा दूर करण्याचा एक मंत्र आम्हालाही माहीत आहे. त्या दोघाना आमच्यासमोर आणा तर खरें ! पाहू द्या. ” चिटणीस म्हणाले, पेशवे काहीं न बोलता हसऱ्या चेहऱ्याने त्याच्याकडे पाहू लागले. अमळशानें म्हणाले, “ आपण केव्हापासून मांत्रिक झालात ? ”

का द ब री म य पेश वा ई

“ह्या पिशाच्चाचा सुळसुळाट सुरू झाल्यापासून. वाकड्या मेढीला वांकडी दर खणण्याखेरीज गत्यतर नसतें. चला आपण सदरेवरच जाऊ. हा तमाशा आत नको. ”

बोलत बोलत पेशवे व चिटणीस सदरेवर जाऊन पाहतात तो तेथें कोणी नाहीं !

“हैं काय ? ते लोक कुठें गेले ? ” चिटणिसानीं विचारलें.

“ते म्हणाले कीं आपण कोठे आपल्या यातनाची वाच्यता केल्यास पिशाच्च आपणाला जिवे मारील, म्हणून भीतीनें ते निघून गेले. ” पुरदरे म्हणाले.

“असैं काय ? मात्रिकाचें नाव ऐकूनच तीं पिशाच्चे पळालेलीं दिसतात. आताच्या आता शिपाई पाठवून त्या दोघानाही घेऊन या. त्या पिशाच्चाना मोकळे सोडणें उपयोगाचे नाहीं. ” चिटणिसानीं कडव्या वृत्तीनें आज्ञा केली. पेशव्यानीं त्याच आज्ञेची पुनरावृत्ति केली. ताबडतोब शिपायी त्या दोघा हेराना पकडून आणण्यासाठीं रवाना झाले. सभोवारच्या सर्वाना चिंता पडली, हा प्रकार आहे तरी काय ?

प्रकरण १४ वें राणी खवळली !

“ पिशाचं देवगणाच्या माणसाला पाहून भिऊन पळतात असें म्हणतात. आपला देवगण आहे का ? ” पेशव्यांनीं चिटणिसाना हसत हसत पण आश्चर्यपूर्वक म्हटले.

नाहीं, माझा राक्षसगण आहे म्हणूनच तीं पिशाचं पळालीं ” चिटणिसानी हसत हसत उत्तर दिले “ हीं पिशाचं आपण म्हणता त्या मामुली वर्गीतील नाहीत हीं देवाना वाकुल्या दाखवून त्यांच्याशीं दगलबाजपणा करणारीं व राक्षसाना धारजिणी असावी देवाच्या साऱ्या हालचाली चोरून ओळखून घेण्यासाठींच याची दानवाकडून आपणासारख्या देवमाणसाच्या पदरीं योजना झाली असावी. ”

इतक्यात शिपायी त्या दोघा हेराना पकडून धेऊन आले. वास्तविक ते दोघेही आता बदीवान होते पण ते खाशाची आज्ञा मोडून आपल्याच मताने निघून गेले व माघारे काहीं केल्या येईनात, त्यावरून सभोवारच्या बहुतेक शिपाईग्याद्याना व दासदासींना वाटले कीं याच्या अगात पिशाच-संचार झाला असावा ते सर्वजण भिऊन दूरदूर उभे राहिले. त्या हेराना पकडण्याला गेलेले शिपायी जरी सशस्त्र होते, तरी त्याचीही तशीच कल्पना झाल्यामुळे त्या दोघाना कैद करण्याचे त्यांच्या अगदीं जिवावर आलें होतें. पण करतात काय ! ते पडले हुकुमाचे बंदे !

चिटणिसानी दुरूनच त्या दोघा हेराना येताना पाहिलें, त्याबरोबर त्यांच्या मुखावाटे उद्गार निघाले, “ अरे गुलामानो ! ”

“ आपण त्या दोघाना ओळखलें ! ” पेशव्यांनीं विचारलें.

“ हो ! चागलें ओळखलें. यांची पिशाचबाधा मी खात्रीनें दूर करू शकेन. तें साध्या पचाक्षण्याचें काम नव्हे. ” चिटणीस उत्तरले.

पेशवाईचा मध्यान्ह

“ मग हे लोक दगलबाज आहेत काय ? ”

“ आता आपणाला सारें कळेलच ” असे म्हणून चिटणिसानीं त्या दोन हेरांपैकीं एकाला हाक मारली, “ कसे काय चाफाजी ! पाठीवरच आसुडाचे कोरडे साफ बरे झाले वाटते ? ”

चिटणिसाचे शत्रू कार्नी पडताच चाफाजीची चर्या एकदम काळी ठिकर पडली. पेशवे व सभोवारचे सर्व लोक त्या दोघांच्या चेहऱ्याकडे न्याहाळून पाहू लागले. परंतु चिटणिसाच्या म्हणण्याचा अर्थ पेशवे व पुरधरे याखेरीज इतरांच्या ध्यानीं आला नाहीं. त्यांना वाटलें, पूर्वी कधी चाफाजीला पिशाच्च-बाधा झालेली व कोणा मात्रिकाने आसुडाच्या फटक्याखाली त्याची पाठ फोडून ती बाधा दूर केलेली असावी. पुरधरे व पेशवे मात्र ओळखून चुकले कीं चाफाजीचा दगलबाज स्वभाव चिटणिसाच्या पूर्ण परिचयाचा असावा. एरव्हीं त्यानीं त्याला नेमका प्रश्न विचारला नाहीं.

“ आणि नान्या, तू रे त्या पिशाच्चाला कुठे भेटलास ? शेजारच्या पाजाऱ्याच्या घरात चोऱ्या करण्याची सोय उरली नाहीं आणि शेजारच्या बायकांचीं पायतणें खाऊन खाऊन गाल सुजले, म्हणून हा नवा रोजगार पत्करलास होय ? ”

चिटणिसानीं नारोजीलाही ओळखलें, तेव्हा शिपायी व इतर लोक आप-सात कुजबुजू लागले, “ हाही गडी चिटणीस सरकाराचा वाहिमी दिसतो. ”

तोंच चाफाजी व नारोजी ह्या दोघानीं उन्मत्तासारख्या अशा किचाळ्या फोडल्या कीं त्या ऐकून सर्व मडळीच्या कानाना दादरे बसले. सर्वांना वाटले कीं या दोघांच्याही अर्गीं भुताचा सचार झाला. पेशवेसुद्धा एकाएकी चकित झाल्यासारखे झाले.

पण चिटणीस मात्र मुळींच डगमगले नाहींत. ते नारोजी व चाफाजी याचा थैथयाट पाहून बेफिकीरपणे हसून म्हणाले, “ हें पिशाच्च आज फारच पिसाळलेलें दिसतें. एकाच वेळीं एकाच स्थळीं दोन माणसानादेखील ते धेरू शकले, यावरून तें सामान्य भूत नाहीं हे तर उघडच आहे ” त्यांनी सभोवाराच्या शिपायाना सांगितले, “ पहाता काय ? चागलीं मजबूत दोरखडे घेऊन त्यांनीं ह्या दोघानाही समोरच्या आव्याच्या झाडाना बाधून घाला. मुळींच गय करू नका. ”

पेशवाईचा मध्यान्ह

शिपायानीं तमें केले लगेच चिटणिसानीं कातडी वादीचा आसुड हातीं घेतला, व “मी आता याची मुते उतरतो पाहा तर खरी!” असें म्हणून प्रथम चाफाजीची पाठ चाबकाखाली फोडून काढण्याला सुरुवात केली. चागले पाच पचवीस आसुड फाडफाड खाल्ल्यावर चाफाजी शुद्धीवर आला, व दोन्ही हात जोडून चिटणिसापारीं जीवदान मागू लागला.

“तुझे भूत उतरलें?” चिटणिसानीं आणखी एक कोरडा चाफाजीच्या पाठीवर उडवून विचारले.

“उतरलें!”

“तर! तें उतरायचेंच! आसुड तसाच मंतरलेला आहे.” असें म्हणत चिटणीस नारोजीकडे वळतात, तोच तो आपण होऊनच शुद्धीवर आल्यासारखें बोलू लागला.

“चाफाजीच्या पाठीच्या चामड्या लोळू लागलेल्या पाहून तुझ्या मान-गुटीला बसलेले भूत शहाणपणाने पळून गेलें असावें. ठीक आहे. आता एकेकाला विचारतो ते नीट सागा.” असें म्हणून त्यानीं चाफाजीकडे वळून त्याला प्रश्न केला, “यमाजी मुतालिकाकडून तुला दरमहा किती तनखा ठरला आहे?”

चाफाजी निरुत्तर होऊन पायाकडे पाहू लागला. पेशव्यानीं तो प्रश्न ऐकून विस्मयपूर्वक मान तुकविली. सभोंवारची इतर मडळी आ वासून एकमेकांच्या तोंडाकडे पाहू लागली जो तो मनात म्हणू लागला व क्वचित् शेजाऱ्याच्या कानात कुजबुजू लागला, “चिटणीस सरकाराना इतकी बित्तबातमी मिळाली तरी कुठून?”

चिटणिसानीं चाफाजीच्या उत्तराची काहीं क्षण वाट पाहून लगेच फडाडकन् आणखी एक आसुडाचा कोरडा त्याच्या पाठीवर ओढला. मार खाऊन रक्ताळलेल्या पाठीवर पडलेल्या त्या नव्या घावानें चाफाजी गुरासारखा किंचाळून दोन्ही हात जोडून उठारला, “सागतों, सांगतों. सर्व कांहीं सागतो. पण सरकारानीं मला कृपा करून जीवदान द्यावें.”

“साग तर. तू मुतालिकाच्या तर्फेंनं हेर म्हणून श्रीमताकडे नोकरीच्या मिषानें राहिला आहेस ना?” चिटणिसानीं प्रश्न केला. त्यावेळीं चिटणिसांची मुद्रा कोपाने भडकलेल्या अग्नीसारखी धगधगत होती. त्याच्या डोळ्याला पे. ९

कादबरीमय पशवाइ

डोळा भिडविण्याचीही कोणाची छाती होत नव्हती. पेशव्यांनी त्यांना इतके संतापताना आज प्रथमच पाहिले होते.

“सरकार! मी पडलों हुकुमाचा नोकर! जसा धन्याचा हुकूम होईल तसें करणें मला भाग!” चाफाजी विव्दलत उद्गारला.

“पण असल्याच हलकटपणाच्या कामगिरीवर तू मोतहाराच्या भिषानें माझ्या पदरीं होतास, व तुझें कपट उघडकीला येऊन मीं तुला घोड्याच्या चौखुरीला बाधून ठार करण्याची शिक्षा दिली होती, तेव्हा तू आईबापाची व तेहतीस कोटि देवाची शपथ घेऊन पुन्हा असल्या फदात न पडण्याचें कबूल करून जीवदान मागून घेतले होतेंस, तें तुला आठवतें का?”

“काय, हा या हेरगिरीच्या कामगिरीवर पूर्वी आपल्याही पदरीं होता?” पेशव्यांनी विस्मयाने चिटणिसाना प्रश्न केला.

“आता तो काय सागतो तेंच आपण ऐका म्हणजे झाले.”

“पुन्हा मी असल्या भानगडीत पडणार नाहीं. माझ्यावर दया करा.” असें म्हणत चाफाजीने पुन्हा हात जोडले.

“दया! दया तुझ्यासारख्या नीच दगलबाजावर नाहीं करावयाची तर कोणावर करावयाची? हे तुझे दयासागर धनी श्रीमत इथें आहेत, हे तुझ्यावर दयाच करतील.” लगेच चिटणीस नारोजीकडे वळून म्हणाले, “काय रे ए! कोणती जहागीर ह्या हरामखोरीच्या कामाबद्दल यमाजीपतानीं तुला द्यावयाची कबूल केली आहे?”

“म्हणजे? हा देखील मुतालिकाचाच गुप्त हेर? आता मात्र कमाल झाली! मी तर ह्या दोघानाही अगदीं साळसूद व निःसीम स्वामिभक्त समजत होतो.”

“याच्याही तोंडून याच्या पापाचा पाढा, श्रीमत! आपणाला ऐकावयाचा आहे काय?” लगेच चिटणिसानीं त्या दोघाकडे वळून दरडावून हातातील आसुडाचा एक फटकारा हवेत उडवून विचारले, “श्रीमताच्या हालचाली योरल्या आईसाहेबानाही रोज पुरविता कीं नाही?”

“असेंही आणखी आहे काय? ठीक आहे.” पेशवे संतापून उद्गारले.

‘ते दोघेही काहींच बोलनात. पायाकडे नजर लावून उभे होते.

“आणि श्रीमताच्या जिवावर घाला कधीं घालायचा ठरला आहे?” चिटणिसानीं त्या दोघाना विचारले.

पेशवाईचा मध्यान्ह

“बस्म ! पुरे झाली चौकशी. आता या दोघाच्या हातात एकच हात-कडी घालून याचे सातपाट काढून गाढवावरून साऱ्या नगरभर याची धिड काढा, आणि त्यांना भर मोतीचौकात हत्तीच्या पायाशी बांधून ठार करा.” पेशवे शिक्षा बोलून गेले.

“माबाप सरकार ! आमच्यावर एकवार—फक्त एकचवार दया करा.” ते दोघेही पुन्हा कायम ठशाची विववणी करू लागले. त्यांना दुसरें काही बोलावयाला तोडच कुठें होते ? त्यांच्या त्या विववणीचा पेशवे अथवा चिटणिस यांच्या मनावर यत्किंचित् परिणाम झाला नाही. पुरधरे उलट अधिक त्रेषाने म्हणाले, “श्रीमत ! काळसर्प आहेत हे, हें ध्यानीं ठेवा. भूतदया हा सद्गुण खरा, पण अपात्रीं भूतदया दाखविल्याने आम्हीच आमच्या नाशाला कारण होऊ.”

“पाहता काय ? आताच्या आता याच्या हातात बेड्या ठोकून याच्या तोंडाला काळे फासून व सातपाट काढून गाढवावरून याची धिड काढा; आणि दवडी पिटून याचा अपराध साऱ्या नगराला जाहीर करा. साऱ्या नगरभर याची धिड निघाल्यावर याना सायकाळीं मोतीचौकात हत्तीच्या पायाशी देऊन ठार करा.” पेशव्यानीं पुन्हा निश्चून आशा केली.

शिपायी त्या दोघांच्याही हातात बेड्या ठोकून त्यांना समोरून घेऊन निघून जाईतो पेशवे, चिटणिस व पुरधरे तेथेच सदरेवर उभे होते.

“एथवर मुतालिकाच्या खुनशीपणाची मजल जाईल असें मला मुळींच वाटलें नव्हते आणि थोरल्या आईसाहेबही मला ठार करण्याच्या कारस्थानात सामील आहेत, हे ऐकणाऱ्या माझ्याच कानावर अजून माझाही विश्वास बसत नाही” पेशवे चिटणिसाना हाताशी धरून वाड्यासभोंवारच्या उद्यानांत जाता जाता म्हणाले, “कशा झाल्या तरी त्या महाराजाच्या राणीसाहेब आहेत, व मी महाराजाना माझ्या पितृस्थानीं मानतो त्याप्राणेंच त्यांनाही मातेच्या स्थानीं मानीत आलों—”

“पण ती सावत्रमाता निघाली ! ती मुलाच्या नरडीला नख देण्यासाठीं न धडपडेल तर काय करील ! मला वाटतें श्रीमत ! आपण ह्या गोष्टी महाराजापशीं उघड उघड बोलून दाखविण्याची हीच वेळ आहे. महाराजाना वेळीच हा इशारा मिळाला नाही, तर ते ह्या आगळ्या राणीच्या

कादंबरीमय पेशवाई

नादाने दत्तक प्रकरणीं स्वतः फसून आम्हालाही तोंडवशीं पाडण्याचा फार सभव आहे. ”

“तें काम मात्र माझ्या वस्तु मुळींच होणार नाही. आई आपल्या आईपणाला विसरून कृत्या बनली, तरी मुलानें आपला अपत्यधर्म कधीही सोडता कामा नये. त्याचें कर्म त्याच्यापाशीं. पण आज मी जर त्याच्याशीं असल्या व्यक्तिक बाबतींत विरोध दाखवीन, तर उद्या माझीं मुले लेंकेंही तोच किता गिरवितील, आणि साराच गोंधळ उडेल. त्यातूनही त्या आमच्या सार्वजनिक कार्यांत जर उघड उघड बिंबा घालू लागल्या, तर मग पाहता येईल. त्यापेक्षा मला एक उपाय मात्र सुचतो थोरल्या मासाहेबापाशीं आपण आपलें गान्धारणें नेल्यास त्या महाराजाना जरूर तो उपदेश करू शकतील व परस्पर काट्याने काटा या कानाचे त्या कानाला न कळता निघेल. चालू घाटाघाटीतही आपणाला त्याचे साह्य पाहिजेच आहे, तेही त्या खुल्या दिलाने देतील. ”

“अवश्य देतील. सध्या तरी त्याची वृत्ति राजवटीवर प्रसन्न आहे खरी. असा त्याच्या मताचा वारा अनुकूल वाहत असल्यानें आपल्या कार्याची नौका कमी प्रयासानी यशाच्या किनाऱ्याला लागू शकेल. बरें आपल्या हेरात आजच्या या दोन दगलबाजासारखे आणखी कोणी नाहीत ना ? बाकी, जो प्रश्न आपणाला मी करीत आहे, तोच मी स्वतः माझ्या सभोंवारच्या माणसा विषयीं केला पाहिजे. कारण मला यापूर्वींच ठेच लागून चुकली आहे. ”

“मी आजचा प्रकार पाहून इतका बुचकळ्यात पडलो आहे कीं मीच मला तर फसवीत नाही ना, असाही सदेह माझ्या मनात एखाद वेळीं उत्पन्न होऊं शकेल. हे दोन लोक माझ्या अत्यंत विश्वासू व हुषार हेरांपैकीं होते. . . ”

“ते हुषार तर आहेतच. एरव्ही उडत्या पाखराचीं पिसें मोजणाऱ्या आपणासारख्यांच्या डोळ्यांत ते धूळ कशी फेंकू शकले असते ? ”

“आता माझ्यामागे आणखी एक नवा उद्योग लागला. त्या हराम-खोरांनीं मला इतके दिवस वेळोवेळीं ज्या वित्तबातम्या म्हणून येऊन सांगितल्या त्या नीठ पारखून पडताळून पाहिल्या पाहिजेत. ”

कोणत्या वित्तबातम्या त्यांनीं सांगितल्या, असें पेशव्यांना विचारण्यासाठीं शङ्ख चिटणिसांच्या अगदीं ओंठावर आले होते. पण त्यांनीं जीभ आवरली.

पेशवाईचा मध्यान्ह

पेशव्यापेक्षा ते वयानें वडील असले तरी इतकें स्वातंत्र्य पेशव्यापार्शी घेण्याचें धैर्य त्यांना होईना.

“खरे पण आपणाला ह्या दोघाच्या चाळ्याची बित्तबातमी कशी मिळाली?” पेशव्यांनीं पृच्छा केली.

“पिशाच्चसाधन मला झाले आहे असें मीं आपणाला सांगितलें ना, त्या प्रतापरावाच्या पिशाच्चानें हें सर्व गूढ कारस्थान मला सांगितलें. पहिल्याच दिवशीं मला त्या पिशाच्चाकडून कळलें कीं प्रतापरावाचा खून करण्याच्या बाबतीत हे दोघे गमाजीचे हस्तक होते. पण तेव्हा माझा त्या पिशाच्चवाणीवर तितकासा भरवसा नसल्याने मीं तें मनावर घेतले नाहीं. पण पुढें जस-जसे पडताळे पटत चालले, तसतसा मी सावध होऊ लागलों. आपणही आपल्या जिवावरील अरिष्ट एवढ्यानें टळलें असें समजू नका. मला माझा नोकर तुळाजी याच्याकडून गेल्या सात आठ दिवसांपासून कळत होतें कीं आपल्या जिवावर घाला घालण्याचें कृष्णकारस्थान कुठें तरी शिजत आहे.”

“मग त्याच्याकडून पुरा छडा आपण लावून घेतला नाहीं का?”

“मी त्याला नीट चौकशी करण्याला सांगितले आहे. पण आज तो आजारी आहे. उद्या भेटल्यावर त्याला विचारून घईन.”

इतके त्या दोघाचे सभाषण होत आहे, तोच पुरधरे आत येऊन म्हणाले, “खासेराव श्रीमताची भेट घेऊ इच्छितात.”

“श्रीमतांनीं आता पुन्हा बुद्धिबळाचा पट माडून तयार व्हावें.” चिटणीस हंसून म्हणाले.

“पट माडून तयार आहे. श्रीच्या कुपेनें कोणीही मनात डाव जिंकण्याचा बेत करून यावे व डाव हरून अथवा कुजवून परत जावें. एकेक पात्र रगभूमीवर येत आहे व जात आहे. ह्या नाटकाचा शेवट आनंदपर्यवसायी होतो कीं शोकपर्यवसायी, तेंच आता पाहणें आहे.”

“बरें आहे, आम्ही आता आपली रजा घेतो. उगाच खासेरावाना सशय यावयाला नको” असें म्हणून चिटणीस जाण्यासाठीं उठले.

“आपण असला तरी काही हरकत नाहीं.” पेशवे म्हणाले.

“हरकत आपली नसली तर खासेरावाची जरूर असेल. मी असताना ते आपणाशीं अतःकरण उघडे करून बोलू शकणार नाहींत,”

कादंबरीमय पेशवाई

“तेंही खरें आहे. आम्हीच ते विश्वरूपदर्शन करून घेतो, मग आपण त्याविषयी बोलूच ”

याप्रमाणे बैठकीचा सभारोप करून चिटणिस घर्गि जण्यासाठी वाड्याबाहेर पडतात, तोच एका घोडेस्वार दौडन आला तो त्याच्यापाशी येऊन उभा राहिला. चिटणिसानीं ओळखले, तो प्रतिनिधीच्या तैनातीतील नोकर होता. त्यानें चिटणिसाना नम्रतापूर्वक अभिवादन करून प्रतिनिधीचा संदेश निवेदन केला, “सरकारानी आपणाला तातडीने भेटिला बोलावेले आहे ”

“पतापाशीं आणखी कोण कोण आहेत ? ”

“मुतालिक, सुमत, राजाज्ञा, सुमताचे व्याही, वगैरे बरीच खाशी मडळी आहेत. ” स्वार उत्तरला.

“ठीक आहे. आम्ही आलोच असे पताना साग. ”

स्वार पुन्हा अभिवादन करून निघून गेला चिटणीसही जाता जाता आपल्या मनाशीं म्हणाले, “इकडे राजकारण, तिकडे राजकारण, एकूण आजचा खडाष्टकाचा मुहूर्त दिसतो. ”

प्रकरण १५ वें रंगमहालांतील वेरंग

तो दिवस पेशवे आणि चिटणीस ह्या दोघानाही खडाष्टकासारखाच गेला. चिटणीस प्रतिनिधींच्या घरी गेले तिथेही खडाष्टक, व इकडे खासेराव पेशव्याकडे आले तरी तेथेही खडाष्टकच ! सारा दिवस काथ्याकूट करून त्यांनी मिळविलें काय, तर तीव्र मतभेद आणि बेवनाव ! समुद्रमथन कर कर केले, आणि त्यातून हलाहल निर्माण झाले

चिटणिसाना प्रतिनिधींनीं मुद्दाम बोलावून नेलें होते, ते त्यांना भुरळ पाडून मथवण्यासाठीं. जाण्यापूर्वीच चिटणिसाना त्याची कल्पना नव्हती असें नाहीं पण काहीं काहो सकटे अशीं निर्माण होतात कीं, तीं सोसताही येत नाहींत व टाळताही येत नाहींत. धरलें तर चावते आणि सोडलें तर शापतें अशी त्या फेऱ्यात सापडलेल्या माणसाची मग अवस्था होते. प्रतिनिधींच्या बोलावण्याचा मान न करणें म्हणजे चिटणिसांनीं आपल्या हातानें अपेशाचे खापर आपल्या मार्थीं फोडून घेण्यासारखें होतें. म्हणूनच त्यांनीं प्राप्त प्रसंगाला धिमेपणाने तोंड देण्याचे ठरविलें होतें

चिटणीस पनाच्या गोटात जाऊन पाहतात तों तिथे बैठकखान्यात बैठकीवर मध्यमार्गी प्रतिनिधि बसले होते. शंकरासभोवार जसा भुताचा भेळा असावा तसे त्याचे मुतालिक यमाजी शिवदेव, त्याचा मुलगा गमाजी, व आणखी काहीं खाम गुलदस्तातील गण त्याच्या डाव्या हाताला बसले होते, तर उजव्या हाताला सुमत, सुमताचे व्याही देवगव मेघ श्याम, भगवतराव अमात्य व आणखीही काहीं मातबर लोक बसले होते चिटणीस बैठकखान्यात पाऊल टाकताक्षणीं तो दरवारी देखावा पाहून स्वतःच्या मनार्शीं म्हणाले, “ पेशव्यांना पेशवेपदावरून हुसकून लावून दत्तक राजपुत्राच्या,

कादंबरीमय पेशवाई

नावावर सर्व राज्यकारभार एकतंत्रीपणाने चालविण्याच्या नाटकाची ही रंगी तालीम दिसते आहे ! ”

आणि त्या नाटकाची नादी प्रांतेनिधींनी चिंटणिसाना पाहताच सुरू केली तीही भयसूचकच. चिंटणिसानीं आत पाऊल टाकताच नमस्कार केला तो स्वीकारून त्यांना आपल्या उजव्या बाजूच्या लोडगादीशी बसण्यासाठी अगुलिनिर्देश करून प्रतिनिधि एकदम टोमणेवजा भाषेत म्हणाले, “ बाबा ! एवढ्या सकाळीच श्रीमंत पेशव्याकडे जाऊन कमळी खलबते चालली होती ? मराठशाहीची पेशवाई तर तुम्ही बनवून सोडलीतच, ती आता आपल्या मुठीत आणण्याचा व्यूह कुठवर सिद्धीला गेला ? आजकाल आपणाला देवदर्शनदेखील सुचत नाहीसे दिसते ! देव, धर्म, परमेश्वर, सव काही आजकाल आपणाला पेशवे आहेत. खरे ना ? ”

चिंटणीस मनाचे जरी उदार व गोड्या स्वभावाचे आणि गोड वाणीचे होते, तरी प्रसर्गी ते लेखणीप्रमाणेच वाणीचेही तितकेच तिखट होते. प्रतिनिधींनी कुसितपणे हाणलेला टोमणा त्यांच्या मनाला झोबला. तो त्यांनी दुप्पट वेगाने माधारा परतविला, “ तसेच नाही काही. पण असे पाहा राव, आम्ही बोलून चालून माणसे. देवाच्या कृपेखेरीज आम्हाला दुसरी सावली नाही, व भाविकपणाही आम्हाला सोडता येत नाही. त्यातल्यात्यात मग सारासार विचार एवढाच करावा लागतो की भजावयाचेच तर खऱ्या देवाला तरी भजावे ! शेंदूर फासून म्हसोबा बनविलेल्या नुसत्या माळावरच्या दगडधोड्यांना भजून काय मिळावयाचें आहे ? ” कुंद हवेत बसलेल्या माणसांचा कोंडमारा व्हावा तशी त्या बैठकीतील सर्व मंडळीची अवस्था चिंटणिसांचे खोंचदार उद्गार ऐकून झाली. पण एवढ्यावर तरी थोडेंच भागणार होतें ! चिंटणिसानीं आपल्या शाब्दिक गोफणगुक्काने दुसरी फैरीही लगेच झाडली, “ तसेंच आपण आता म्हाणाला त्याप्रमाणे मराठ्यांनी ही पेशवाई बनली की काय झालें, हा प्रश्न सोडविणें माझ्या नावाकड्यानेचें आहे. असले निव्वळ बनवाबनवीचे डाव खेळावयाला मी पहिल्या दर्जाचा मुत्सद्दी थोडाच आहे ! रात्रदिवस एकत्र बसून अमल्या वाटाघाटी व पावड्यावर पवित्रे ठोकण्याचें काम राजकाणात मुरलेल्या, महाराज आणि महाराणी या दोघांच्याही तळहातावरचा फोड बनून राहिलेल्या बुद्धकातल्या बुद्धकाचे

पेशवाईचा मध्यान्ह

आहे आता, आपण जें मराठशाही मुठीत आणण्याविषयी बोलला, त्या बद्दल मात्र माझे अप्रबुद्धाचें मत व धोरण असे आहे कीं राजवटीवर नुसत्या बायकी स्वभावाने मुठी आवळीत बसण्यापेक्षा ज्याच्या मनगटात जोर असल त्याने राजवट मुठीत आणण्याचा प्रयत्न केला तर तो अगदींच काहीं वावगा नाहीं. चुलीसमोर बोटें मोडीत बसणाऱ्या विधवेपेक्षा मी म्हणेंन ते खरें ह्या भावनेने वागणारा दाडगेश्वर मला जास्त रुचतो अहो, कुशल माणूस भेटला तर तो त्या दाडगेश्वराचाही उपयोग करून घेऊ शकेल !”

चिटणिसाच्या वाणीचा हा मुका मार सभ स्थानी असलेल्या एकूण एक मडळीला चागलाच वर्मी झोंबला, हे त्याच्या गोऱ्यामोऱ्या चेहऱ्यावरून दळदळीत दिसत होते पण चिटणीस तरी वृत्तीचे किती निष्ठुर ! त्याना त्या मडळीच्या काळवडून कोमेजलेल्या चेहऱ्याचीही काहीं कीव आली नाहीं. त्यानीं शाब्दिक गोफणगुड्याची तिसरी फेर झाडली, “ असल्या भाकड—कथा बोलून कधीं सपावयाच्या नाहींत मी तरी माजराच्या गळ्यात घाट बाधण्याच्या वाटाघाटी करण्याच्या उद्देशाने ह्या सभेत आलों आहे तेव्हा माजराचा आवाज कानी येण्यापूर्वी जितका लौकर सभेचा निर्णय ठरेल तितका चागला. ”

प्रतिनिधि व तेथे उपस्थित असलेले इतर सभासद एकमेकांच्या तोंडाकडे पाहू लागले पण त्या प्रत्येकाच्या पाहण्यात निरनिराळे भाव व्यक्त होत होते प्रतिनिधि, यमाजी शिवदेव व गमाजी यांच्या पाहण्यात बावनकशी रंगेलपणा ओतप्रोत भरला होता. राजाज्ञा व देवजी मेघःश्याम यांच्या चर्चा कोणीतरी ओरबडून रक्तबवाळ केल्याचा भास होत होता. सुमताच्या चर्येवर किंचित् समाधानाची झाक मारत होती. आणि अमात्याच्या चर्येवर प्रभातकालातलं दहिंगाप्रमाणे कुतूहलाचे तुषार दिसून येत होते.

“ बाबा ! आपण जोडून आल्या फेप बळक्य मारून घेण्यास मी अम्ही आपणास इत्थ बोलविले नाहीं ” प्रतिनिधि मानगडित हेऊन डोळे बटावल्यासारखे करून द्वाऱे

चिटणिसानीं बाह्यात्कारी शातपणाने दोन्ही हात जोडून विचारले, तर मग नुसत्या कोपरखळ्या खाण्यासाठीं मला बोलावले असल्याम हा आपला सेवक दोन हस्त व तिसरे मस्तक जोडून आपणासमोर हजर आहे ! ”

का दं ब री म य पेश वा ई

“ आपलें मन आजकाल आमच्याविषयीं कलुषित झालें आहे हें आम्ही जाणतो तो गैरसमज दूर करण्यासाठींच आम्हीं आज मुद्दाम तुम्हाला बोलावलें. आमची आपणापार्शीं आता प्रार्थना एवढीच आहे कीं, आम्हां एकनिष्ठें छत्रपतींच्या गादीची सेवा करण्याचा जो निर्धार केला आहे, त्या सेवेत गादीचे वशपरंपरागत सेवक या नात्याने आपणही आपला वाटा उचलला पाहिजे, व पेशव्यांनाही अनुकूल करून घेतलें पाहिजे ” प्रतिनिधि जरा खालच्या स्वरात म्हणाले

चिटणिसानीं पूर्ववत् शातपर्णे उत्तर दिले, “ मी माझ्यापुरते काय तें बोलू शकेन. पण सूर्याची आग पचपात्रींभर थड पाण्यानें विस्रवणें माझ्या आवाक्याबाहेरचे आहे. ”

“ हें आपले उत्तर मनमोकळेपणाचे नाहीं ” देवजी मेघ.श्याम मध्येच म्हणाले, “ श्रीमंत नानासाहेबांना पेशवेपद मिळण्याच्या वेळेपासून आम्ही पाहतों आहो कीं हरएक बाबतींत आपली छाप त्यांच्यावर पडते, व ते आपल्या तंत्राने वागतात आपण त्यांचे एक जवरे आवागस्तभ आहात, व तेही तसे मानतात ”

“ झाकली मूठ सव्या लाखाची. ” चिटणीस मोजक्या शब्दात उत्तरले.

“ बरें, मुधोजीराव भोमल्यांना दत्तक घेण्याच्या बाबतींत तरी आपली आम्हाला पूर्ण सहानुभूति आहे ना ? ” प्रतिनिधींनीं विचारलें.

“ ही बाब सर्वस्वी महाराज व थोरल्या आईसाहेब यांच्या विचारातील असल्यानें तेथें माझ्यासारख्या सेवकाच्या मताला काहींच मोल नाहीं. मी फक्त महाराजांच्या आज्ञेचा पायिक आहे ”

“ महाराज थोरल्या आईसाहेबांच्या शब्दाबाहेर कधींच वागणार नाहींत, हें निश्चित समजा. पेशव्यांचा मात्र विरोध होण्याचा संभव उघड उघड दिसतो आहे. ”

“ पण पेशवे काहीं महाराजापेक्षा थोर नाहींत त्यांना महाराजांची सेवा करावयाची ती त्यांच्या तंत्रानेच केली पाहिजे, आणि पेशवेही त्यात अंतर, करतील असें मला वाटत नाहीं ”

“ तें काय होते तें पुढें दिसेलच. पण एवढें आपण सर्वांनीं ध्यानीं ठेवा-
वयाचें कीं, एक म्हातारी जेवली नाहीं म्हणून काहीं अन्नछत्र वाया जात

पेशवाईचा मध्यान्ह

नाहीं पेशव्यांखेरीज बहुतेक कारभारी मडळीचें या बाबतींत एकमत आहे, हे ध्यानी घेऊन तरी आपण आपला कोंबडा झाकू नये, एवढेंच शेवटचें सांगणे—”

“ठीक आहे मी सर्व परिस्थितीचा विचार करून ईश्वर जशी सद-सद्विवेक बुद्धि देईल तसें करीन.” अस म्हणून चिटणिसांनीं सर्वांचा निरोप घेतला.

चिटणीस निघून गेल्यावर अमात्य व सुमत जाईतो झाल्या प्रकाराविषयी चिटणिसाविरुद्ध खल जरा तोंड राखूनच चालला होता. पण ते दोघे जाताच बाकीच्या सर्वांनी चिटणीस व पेशवे यांना इतके अद्वातद्वा बोलून घेतलें की ज्याचें नाव ते. यमाजी तर आवेशाने असेही बोलून गेला, “आपल्या वाटेतला हा काटा आपणाला गोडीन दूर करता यावयाचा नाही, तो जागच्या जागी चेंचूनच नाहीसा केला पाहिजे”

रगलेल्या बैठकीत तरुनपोशीतून माप पडल्यावर जसें होईल, तशी कालवा-कालव यमाजीच्या उद्धारानीं सर्वांच्या मनात तेव्हा सुरू झाली. कोणीही त्याला एका अक्षरानेही विरोध दर्शविला नाही, किंवा मुक्तकठाने समतिही दिली नाही

तिकडे पताच्या गोटातील बैठकीचा तमा नक्षा उतरला गेला, आणि पेशव्याच्या वाङ्मयात पेशवे व खासेराव यांच्याही बैठकीचा परिणाम काहीसा तसाच झाला. तथापि त्या दोगांतील चर्चा युक्तिवादाच्या स्वरूपाची असल्याने त्या बैठकीला पताच्या गोटातील बैठकीप्रमाणें बकाली स्वरूप मात्र प्राप्त झाले नाही. खासेराव जे पेशव्यापाशीं आले होते, ते आठ वर्षांपूर्वी पेशव्यानी कोल्हापूरकर सभाजीराजाशीं केलेल्या गुप्त तहावर भर देऊन वाटाघाटी करण्यासाठी त्याच्या प्रतिपादनाचा आशय असा की कोल्हापूर व सातारा ह्या दोन्ही गाद्या शाहू महाराजाच्या पश्चात् एक व्हाव्या. यासाठी शाहू महाराजाच्या हयातीपावेतों पेशव्यानीं दत्तकाचा प्रश्न तसाच भिजत ठेवावा, व पश्चात् दोन्ही राज्ये एक करून कोल्हापूरची गादी मुक्कर करून दत्तक द्यावयाचा तो संभाजीराजाच्या माडीवर द्यावा.

पेशव्यानीं सातारची गादी रसातळाला नेऊन कोल्हापूरचें साम्राज्यवैभव वाढविण्याचा व ‘तुम्ही आम्ही एक व कठाळीला मेख’ या मासल्याचा

कादंबरी मय पेशवाई

कोल्हापूरकराचा डाव अगोदरपासूनच ओळखला असल्याने त्यांनी खासरावाशी फारसा वादविवाद केलाच नाही, व चिटणिसानी प्रतिनिधीसमेर स्वीकारलेले घोरण स्वीकारून मोजक्या साखरघोल शह्यांनी त्याची बोळवण केली, “हा प्रश्न सर्वस्वी महाराज व थोरल्या आईसाहेब याच्या मर्जीचा आहे. मी या बाबतीत काही बोलू अथवा करू शकत नाही महाराजाच्या पश्चात् दोन्ही राज्याच्या एकीचा प्रश्न आपणाला सोडवता येईलच त्याविषयी आजच वाटाघाटी करून निष्कारण बभ्रा करून काय करावयाचे आहे / ”

“पण एकीच्या दृष्टीने सर्व कारभार सभाजी महाराजावर सोपवून स्वतः जबाबदारीतून मुक्त होण्याची सल्ला तुम्ही महाराजाना का देत नाही ? ”

“महाराजाना ती माझी सल्ला कृतघ्नपणाची वाटेल त्याचा माझ्या वरील विश्वास अजिबात उडेल, व आमच्या तहनाम्याला कोऱ्या चिटोऱ्या इतकेंही महत्त्व उरणार नाही ”

“समजा, आम्ही याच वेळी साताऱ्यावर स्वारी केली, तर तुम्ही आम्हाला साथ करू शकाल की नाही ? ”

“नाही इहलोकीं दुर्लौकिक व परलोकीं नरकवास याचे साधन मी कधीच करू शकणार नाही. ”

“राजकारणात असल्या तात्त्विक पापपुण्याचा विचार करावयाचा नसतो. जो जिकील त्याचे सत्य, त्याचा धर्म व त्याची नीति. ”

“पण जिकल्यानंतरच्या त्या गोष्टी आहेत. तुम्हाला वाटते इतकी ही राजवट दुबळी अथवा किडलेली नाही, की कोल्हापूरकरांनी स्वारी केली व पेशवे त्यांना सामील झाले म्हणून तिचे कर्ते लोक हार खातील. म्हणून म्हणतो, असा अविचार करण्यात अर्थ नाही. ”

“तुम्हाला सयुक्त मराठी साम्राज्याचे मुख्य पेशवे करण्यात यावयाचे आहे, ह्य जवर फायद्यावर तुम्ही अशा अकर्तेपणाने पाणी सोडणार काय ? ”

“मी कोल्हापूरकरांना भलत्याच भंगला पाडून स्वतःच्या हितसर्वस्वाचा नाश करून घेण्याला प्रवृत्त करावे असे तुम्हाला वाटते काय ? सयुक्त मराठी साम्राज्याचा पेशवा मी होण्याची गोष्ट दूर राहिली, पण या झगड्यात कोल्हापूरकराचा पराजय होऊन खडे खावे लागले तर त्याला जबाबदार कोण ? ”

पेशवाईचा मध्यान्ह

इतक्या सभाषणावरून खासेरावांनी अदाज केला की पेशवे काही कच्च्या गुरूचे चेले नाहीत. शिवाय सकवारवाईचा पक्ष बराच जोगावत असून ती पेशव्यांनाही म्हटल्या घटकेला चांगलाच गड दऊ शकेल व स्वतःच्या माडी वर दत्तक घेऊन राजमाता म्हणून मिरविण्याची तिची दुराराध्य महत्वाकांक्षा असल्याने ती कोल्हापूर व सातारा ही दोन राज्ये कधीच एकत्र होऊ देणार नाही, हेंही खासे व पाहत होते आता अशा स्थितीत अखेरचा उपाय म्हणजे तारावाई वश झाली तर पाहणे, तेवढा उपाय करून पाहण्याचें आपल्या मनाशी ठगवून खासेराव पेशव्यांचा निरोप घेऊन चालते झाले.

नत स्नानसंध्य वगैरे आटोपून पेशवे भोजनासाठी पाटावर बसतात न बसतात तोंच नागोजी व चाफाजी यांच्या शिक्षेची अमलबजावणी करण्यासाठी गेलेल्या शिपायांपैकी एकजण घाबऱ्याघुबऱ्या येऊन म्हणाला, “सरकार ! गमाजीने वीस शिपायानिशी येऊन आम्हाला भर रस्त्यात अडथळा चालविल आहे. ‘दोन्ही कैद्यांना ताब्यात घ्या, नाहीपेक्षा ठार व्हाल’ अशी घमकी घालून तो बसला आहे ”

लगेच पेशवे वाढल्या पानावरून तसेच उठले, व घाईघाईने कपडे करून पालखीतून निवडक सशस्त्र शिपायांसह तिकडे निघाले.

आता काय होते व काय नाही ह्या भीतीने वाड्यातील सर्व लोकांचे धाबें दणाणून गेलें.

प्रकरण १६ वे महाराजांना नजरकैद

गुरुवारच्या हौदापाशी गमाजीने पेशव्याच्या शिपायाना अडविले होते. सभोवार लोकाची गर्दी मी म्हणत होती चाफाजी व नारोजी हे पेशव्याचे कैदी असतानाही हसतमुख दिसत होते. त्या कैद्यांना कैदेतून डाम्बून ठेवणारे शिपायी मात्र काहीसे चितातुर दिसत होते. उलट गमाजा व त्याचे सैनिक विजयमदाने फुरफुरत होते. गमाजी मधून मधून पेशव्यांना कःपदार्थ ठरविण्याच्या इराद्याने चाफाजी व नारोजी यांना आश्वासन देत होता, “थोरल्या आईसाहेबाना तुमची दया येऊन त्यांनी तुम्हाला पाठीशी घातलं आहे, आता तुम्हाला पेशव्याचेच काय पण पेशव्याच्या देवाचेही भय बाळगण्याचे कारण नाही.”

परंतु गमाजीच्या देखील साऱ्या गमजा ‘जोंवरी न देग्विला पचानन तोंवरी जबूक करी गर्जना’ याच मासल्याच्या ठरल्या. तो खून मारामाऱ्या करण्यात शूर असला तरी खाटीक झाला म्हणजे तो धुरधुर तग्वारबहादुर योद्धा असतो असे थोडेच आहे ! खुद्द पेशवे चौकशीसाठी येत आहेत अशी खबर कार्नी येताच गमाजी आपला तेथील पवित्रा ढळवून थेट रगमहाला-कडे पेशव्याच्या चढाईची बातमी राणीच्या कानावर घालण्यासाठी गेला. घराची मुख्य धारणमेढ ढासळून पडल्यावर आढे-वासे-तुळ्या हळुहळू कोसळून पडणारच. त्याप्रमाणेच गमाजी जाताच त्याच्या साह्याकऱ्यांनीही हळुहळू तेथून काढता पाय घेतला चाफाजी व नारोजी याचे चेहरे पुन्हा पूर्वीपेक्षा जास्त काळवडून गेले. त्यांच्या मुसक्या बाधून रस्तोरस्ती हिंडवणाऱ्या पेशव्याच्या शिपायाच्या चेहऱ्यावर मात्र विजयश्रीने वरल्याची नवी टवटवी आली. त्या दोघा कैद्यांच्या अपराधांचा व त्यांना झालेल्या शिक्षेचा पाढा

पेशवाईचा मध्यान्ह

चौकात पुन्हा एकदा खूप जोराने वाचून ते पुढे जाऊ लागले. अशा वेळीं बहुजनसमाजाची वृत्ति तमासगिराची असावयाचीच. पण आताच प्रत्ययाला आलेल्या 'थोरली राणी विरुद्ध पेशवे' या झगड्यामुळे तो तमशा विशेष कुतूहलजनक ठरला होता. गमाजी शिरा ताणीत ताणीत राणीकडे तक्रार घेऊन गेला होता, तो आता काय दाद लावून घेतो, पेशव्याच्या आशेची प्रतिष्ठा राणी कितपत ठेवते, अथवा राणीच्या विरोधाला पेशवे कितपत जुमानतात, इकडे आता सर्वांचे लक्ष्य लागून रहाणें अगदीं स्वाभाविक होते. याखेरीज आज बरेच दिवसांत असली शिक्षा कोणाला झालेले लोकांच्या ऐकिवात नसल्याने त्या शिक्षेची अमलबजावणी होताना पाहण्याचें भीति-युक्त कुतूहलही अनेकांच्या मनात वावरत होते. त्यामुळे शिपायी त्या दोन अपराध्यांना घेऊन पृढे चालले, त्याच्या मागोमाग लोकसमूहसरितेचा महापूर वाढत चालला होता त्या महापूरात काही निरुपद्रवी मासे असतील तर काहीं प्राणघातक नक़ असतील, तर काही बहुमोल चिंजाही वाहून आलेल्या असतील पेशव्याचे हित चिंतिणारे, पेशव्यासाठी प्रसर्गी स्वतःचा जीव गहाण ठेवणारे त्याचे उपासकही त्यात असतील, व पेशव्याच्या जिवावर उठणारे वैरीही असतील. पण अशा वेळीं कोण कोणाला ओळखणार ?

असो. पेशवे आपल्या वाड्यातून जे निघाले, ते सैनिकाना आपल्या आशेची अमलबजावणी करण्याची व जरूर तर विरोध करणाऱ्या लोकांना कैद करण्याची आज्ञा देऊन तिकडे रवाना करून थेट रगमहालाकडे वळले. राजवाड्याच्या आत पाऊल टाकताच त्यांना तेथील एकादर लोकांचें मानसिक वातावरण निरुत्साही व कुद हवेसारखें भासले 'माझी अशी कल्पना होतीच. ठिणगी पडली आहे, तिची आग भडकण्यापूर्वी कोरड्या जळणाऱ्या अभावी ती प्रारंभी अशीच धुमसणार. ती आग विझवता येणें तर शक्यच दिसत नाही, कारण आपण ती एका बाजूनें विझवीत यावें तर आगलावी मडळी दुसऱ्या बाजूनें ती आग चेतवीत जाणार. हेतुरःसरच जिथें हा उपद्रव्याप चालला आहे, तिथें सामोपचाराचे सार उपाय व्यर्थ आहेत. यास्तव धुमसणारी आग एकदा नीट भडकून जाऊदे तर खरी ! एरवीं तरी केव्हाना केव्हा धोका येणारच, मग भिडस्तपणानें स्वस्थ सहन करीत बसण्यात अर्थ काय ?' असा मनाचा ठाम ग्रह ठरवून पेशवे रगमहालात प्रविष्ट

कादंबरीमय पेशवाइ

ज्ञात्यामुळे त्याच्या उग्र मुद्रेने जळत्या कोलित प्रमाणे धुमसणाऱ्या आगीला पेटती करण्याचे कार्य करावे यात काहीच नवल नाही.

आत पाऊल टाकताच उद्यानात थोरली राणी व गमाजी ही दोघे बोलत उभी असलेली पाहून जशी पेशव्याच्या तळपायाची आग मस्तकाला जाऊन झोबली, तशीच राणीचीही अवस्था झाली. जशी त्याची मुद्रा क्रोधाविष्ट दिसत होती, तशीच राणीचीही दिसत होती. त्या दोघांच्या मध्ये गमाजी धनिणीने छः म्हणून इपारा दिलेल्या कुऱ्यासारखा खुनशी मुद्रेने पेशव्याकडे पाहत होता.

पेशव्याच्या क्रोधाग्नीची पहिली झळ गमाजीलाच झोबली. ते म्हणाले, “गमाजी ! आजवरचे तुझे सारे थर मी सहन केले पण आज तुझ्या बेबद वृत्तीचो कमाल झाली. यास्तव आपलेपणाची सारी नार्ती गुडाळून ठेवून केवळ पेशवा या नात्याने कठार कर्तव्य म्हणून मी तुला अशी आज्ञा करतो की तू जर असला चावटपणा पुन्हा केलास, तर सामान्य बदमाश गुन्हेगाराला शासन केलें जाते त्याप्रमाणे तुला शासन करण्यात येईल.”

पेशव्याची आज्ञा प्रकारची सडेतोड वृत्ति गमाजीला आजवर परिचित नव्हती. त्यामुळे तो मानखडित होऊन राणीच्या तोंडाकडे ती आपला कैवार घेईल या आशेने पाहू लागला

राणी तरी पेशव्यावर तोंड टाकण्याची वाटच पाहत होती तिला ही आयती संधी मिळाली. ती चडिकेचा अवतार धारण करून म्हणाली, “नाना ! हा गमाजीचा अपमान नसून माझा अपमान आहे गमाजीने जे केलें, तें माझ्या आज्ञेवरून केलें. पुढे काय म्हणणे आहे ?”

पेशवे दोन्ही हात जोडून आपल्या अतःकरणातील सताप राणीची आपणा कडून अमर्यादा होईल या भयानें शक्य तितका आवरीत म्हणाले, “आई साहेब ! आपणाला मी आजवर मातुश्रींच्या जागी मानीत आलो व पुढेही आमरण तेंच नातें मी पाळीन. परंतु मी पेशवा या नात्याने एखादी गोष्ट करीत असताना मातेनें देखील माझ्या कारभारात ढवळाढवळ करणें इष्ट नाही, व तशी ढवळाढवळ मला सहन होणेंही शक्य नाही.”

“तू पेशवा असलास तर मी महाराणी आहे. मी ह्या धनतर मराठी साम्राज्याची मालकीण आहे व तू माझा नोकर आहेस ! नोकराची अरेरावी

पेशवाईचा मध्यान्ह

मी तरी का म्हणून सहन करीन ? चाफाजी व नारोजी ह्या दोघा निरपराधी लोकाना मी अभय दिले आहे माझी मालकिणीची आज्ञा धाव्यावर बसविणारा नोकर तू कोण ? ”

राणीची समजूत थोडक्यात पटणार नाहीं हें स्वप्न पेशव्याना अगोदरच पडलें होते. ते तिला म्हणाले, “ एथे चवाठ्यावर दासदासींनीं आमचा तमाशा पाहणें बरे नव्हे मला काय सागावयाचें ते मी महाराजाना सागतों, आपणाला काय सागावयाचे तें आपणही त्यांना सागा. ते जो निर्णय करतील तो मला शिरसामान्य आहे ”

“ पण अगोदर त्या दोघांची मुक्तता झाली पाहिजे. मग बाकीच्या गोष्टी. ”

“ त्यांनीं अपराध माझा केला व मी त्यांना शासन केले आहे. पेशवा या नात्यानें मी केलेल्या न्यायात अशा नाजुक बाबतींत महाराणीनें च काय, पण महाराजांनीं देखील मन घालणें इष्ट नाहीं. आपल्या—माझ्यासारख्या जबाबदार माणसांनीं एकमेकांनीं एकमेकांचा बोज राखावयाचा असतो, जगाला असा तमाशा दाखवावयाचा नसतो त्या दोघा बदमाशांच्या बदमाशी-विषयी पूर्ण खात्री करून घेऊनच मी त्यांना इतकी कठोर शिक्षा दिली आहे. एरव्हीं माझ्या नोकराचे बळी घेण्याइतका काहीं मी करू कसायी नाहीं. ”

“ त्यांनीं तुझा काय अपराध केला ? ”

“ आपण आत चला, आत आपण बोलू. इथें उघड्यावर आपण आपली शोभा करून कशाला घ्या ! ”

“ तूच गुन्हेगार आणि तूच न्यायाधीश, हा मोठा विचित्र प्रकार आहे. ”

“ नाही आईसाहेब ! मी गुन्हेगार तर नाहींच, आणि हा न्यायही मी एकट्याने केलेला नाही. माझ्यावर आपला विश्वास नसला तरी आपल्या चिटणिसावर तरी आपला विश्वास आहे ना ? त्याचा आपण हरएक बाबतींत कधीं कधीं सल्ला घेता. त्यांनींच हा न्याय केलेला आहे. तेच त्या दोन गुन्हेगारांच्या अपराधांच्या शाबितीला साक्ष आहेत ”

राणी गमाजीकडे वळून म्हणाली, “ जा रे, आणि आतांच्या आतां चिटणिसाना बोलावून आण. ह्या गोष्टींची शहानिशा आतांच्या आतां झाली पाहिजे. त्याखेरीज मी आज अन्न ग्रहण करणार नाहीं. ”

कादंबरीमय पेशवाई

गमाजी चिटणिसाना बोलावून आणण्यासाठी त्याच पावली निघाला.

पेशवे आपल्या मनाला आवरीत शात करीत राणीला म्हणाले, “चिटणीस आता येतील व काय सागावयाचें तें ते सागतील. पण त्यापूर्वी माझी आईसाहेबाना पुन्हा एकवार विनंति आहे की, आत चलावें, मी काय म्हणतों तें एकट्यानें ऐकून घ्यावें, म्हणजे आपणालाच आपला स्वतःचा हात ते दोन हेर माझ्या वाड्यात घुसविण्यात किती लाब आहे हे कळून येईल. मग आपणालाच ह्या अप्रिय प्रकरणावर इथेंच पडदा टाकावा असे वाटेल. निष्कारण आपली कारस्थाने साक्षीपुराव्यानें जाहीर रीत्या सिद्ध करण्याचा प्रमग मजवर कशाला आणता? मी तर म्हणतों की महाराजाच्या कानापावेतोदेखील हा बोभाटा नेण्याची पाळी मजवर येऊ नये. आपली राणी आपल्याच लेकराच्या नाशाला टपून बसली आहे असे पाहून महाराजाना किती बरे वाईट वाटेल?”

‘पेशव्यानीं आपल्या नोकराना देहान्त शासन दिले, ते आपण रद्द ठरविलें म्हणजे पेशवे चिडून खळखळ करू लागणार, त्यांना आपण मग जास्त चिडवून भडकू द्यावयाचे, अपराध्याना निर्दोष ठरवून सोडून दिल्यामुळे पेशव्याचा पाणउतारा लोकात व्हावयाचा तितका होऊन आपल्या दयाळुत्वाचा डका सर्वत्र वाजू लागेल, राणीचा दरारा पेशव्यावरही चालू शकतो हें सर्वाना कळून येईल, महाराजाकडेही पेशव्याच्या अमर्याद अरे. रावीच्या वर्तनाची तक्रार करता येईल, व आपल्या राणीचा देखील उघड उघड अपमान करण्याइतका पेशवा वळी मातला अशी महाराजाची खात्री होऊन त्याच्या मनातील पेशव्याविषयीचा आपलेपणा कमी होईल.’ असे माडे मनातल्या मनात चुरण्यात राणी तेव्हा अगदी चूर होती. तो कावा साधावयाला ही अनुकूल संधी आली होती. तिला राजकारणात मन मानेल तसा धुडगूस घालावयाला आडकाठी पेशव्याच्या चिरेबंदी कारभाराचीच काय ती होती. महाराजाच्या मनातील पेशव्याविषयीचा आपलेपणा आणि विश्वास यामुळेच तर त्यानीं पेशव्यांना इतकी कर्तुमकर्तुमन्यथाकर्तुम् शक्ति प्राप्त झाली होती. असतील पेशवे पराक्रमी, बुद्धिवान व चतुर, ते अगदीं कोहिनूर हिऱ्याच्या तोडीचे असतील. पण त्या कोहिनूराला जेव्हा राजभूषणात स्थान मिळालें तेव्हाच त्रिभुवनविख्यात महत्त्व प्राप्त झालें, तो

पेशवाईचा मध्यान्ह

जोंवर खार्णीत दगडमातीच्या ढिगाऱ्यात गाडलेला होता, तोंवर तो कोणाला माहीत होता ? तो हिरा कारागिराने खार्णीतून काढला म्हणूनच तो इतक्या महत्वाला चढला की नाही ? दीपज्योति तेवू लागली की सर्वांना तिचा शग-शगीत प्रकाश दिसतो, व त्या प्रकाशात जो तो आपला मार्ग नीट पाहून आक्रमू लागतो. पण त्या दिव्याला ते तेज तेलामुळे प्राप्त होत असतें. राणीला वाटत होतें की, तो कोहिनूर राजमुकुटातून काढून उकिरड्यावर फेंकून दिला म्हणजे उकिरड्यातील दगडाच्या बरोबरीनै त्याचें कवडीमोल होईल, दिव्याच्या ज्योतीला मिळणारा तेलाचा पुरवठा तोडला की ज्योत आपोआप विझून जाईल !

पण राणी खुळी ! दुर्दम व्यक्तिद्वेषाने आधळी बनलेली ! तिला एवढें कळले नाही की राजानें राजमुकुटातील कोहिनूर काढून उकिरड्यावर फेंकला तरी जग बरें त्याला उकिरड्यात राहू देईल ? गजा त्यामुळे वैभवहीन करटा ठरेल, व कोहिनूर मात्र जिथे पडेल तिथे आपला दिव्य प्रकाश पाडील, तिथें राजवैभव निर्माण करील. तेलाचा पुरवठा बंद करून दीपतेज मालवून टाकण्याचा राणीचा दुराग्रह ! पण तिला द्वेषाघतेमुळे एवढें कळलें नाही की आपण ज्या दीपाला तेजहीन करू पाहतों, तो तेल पिऊन तेज मिळविणारा दीप नसून स्वयंप्रकाशानें आधान्या प्रदेशाला तेजस्वी करणारा देदीप्यमान सूर्य आहे !

एवढा मोठा व्यूह राणीनें पेशव्याविरुद्ध रचला होता, तो पेशव्याच्या सूचक व मर्मभेदक शस्त्राच्या आघातानें राणीच्याच अगावर कलता होऊन कोसळून पडू लागला 'आपली कारस्थानें त्या दोन हेरांच्या मुखानें प्रगट झालीं त्यांत गौप्य असें काहींच राहिलें नाही, आणि पेशवे आकसानें बोलतात म्हणावें तर त्याला चिटणिसाची साक्ष ! आपण राजपुत्राला ठार मारण्यापासून पेशव्यांना ठार मारण्यापावेतों जीं कारस्थानें केलीं, तीं कोणाही त्रयस्थान्या दृष्टीला अत्यंत ओंगळ दिसणारीं आहेत यात तर शका नाहीच; पण त्या सान्या कारस्थानाची उभारणी राणीनें असल्या नीच वृत्तीच्या हस्तका मार्फत आपण केलेली ! तीं सफल झाल्यावर उघडकीला आलीं असतीं, तर ज्याच्या हातीं ससा तो पारधी या नात्याने शोभवून नेता आलीं असतीं. पण तीं मध्येंच उघडकीला आलीं, त्याचा बोभाटा महाराजापावेतों झाल्यावर

का दं ब री म य पेश वा इ

आपलें महाराजापाशीं असलेलें उरलें सुग्ले महत्त्वही रसातळाला जाणार ! मग महाराज दत्तकाच्या बाबतींत आपल्या तत्राने थोडेच वागणार ? त्यातच आणखी सवतीला विषप्रयोग केल्याचें बाहेर आलें.—हो ! त्याचा काय भरवसा ?—मग तर आपणाला जगात कोठेच तोड दाखविण्याला जागा नाही. त्यापेक्षां आपण या काळीं जरा गम खाऊन एवढी वेळ निभावून न्यावी, पेशव्याच्या मनात आपणाविषयी आदर उत्पन्न होईल अशा गरीबपणानें वागावें, आणि मग पेशवे बेसावध आहेत असे पाहून आधारात त्याच्यावर वार करावा. आपल्या डोळ्याचें नुसतें पाते लवण्याचा अवकाश, कीं गमाजी—तुळाजी ही जोडी असल्या कैक पेशव्यांना ठार करून त्याचीं शिर-कमलें आणून आपल्या पायावर अर्पण करण्याला तयार आहे '

झालें. याप्रमाणे पेशव्यांना पाजण्यासाठीं विषाचा पेला काठोकाठ भरून तयार झाला. तो जवळ ठेवून राणी पेशव्यांना म्हणाली, “ इतका त्या नीचानीं माझ्याविषयीं तुमच्या व चिटणिसाच्या मनात गैरसमज पसरविला आहे काय ? हें मला माहीत नव्हतें. यावरून मला वाटतें कीं तुमच्या—माझ्यात द्वेषभाव आहे अशा समजुतीनें आपल्या हितशत्रूंनीं आमच्यात वैर उत्पन्न करण्यासाठीं त्या हेराना हाताशीं धरलें असावें. तें काहींही असलें तरी आता तुम्ही आपल्या मनातील सर्व विकल्प काढून टाकून माझ्याशीं पूर्ववत् आपलेपणानें वागलें पाहिजे. आपणा उभयतांच्या वर्तनावरून सर्वांना असें वाटले पाहिजे कीं हीं मायलेकरेंच आहेत. महाराजाच्या मनात काहीं अदेशा उत्पन्न झाला असला तर तो मी दूर करीन. त्याची काळजी नको. तुमच्याप्रमाणेंच मलाही वाटतें कीं ह्या कटकटी महाराजाच्या कानापावेतों नेऊन त्यांना सव्यांच्या आजारीपणात आणखी त्रास देणें बरे नाही. तुम्हीं गुन्हेगाराना शासन करण्याचें ठरविले आहे तें अगदीं यथायोग्य आहे. असल्या चुगलखोर घातक्यांना जितकें कठोर शासन होईल तितकें थोडें. जा तुम्ही आता. ”

पेशव्यांना मौज वाटली, महाराजाच्या कानापावेतों कागाळ्या जाणार आणि आपलें खरें हिंडीस स्वरूप पुराव्यानिशीं उघड होणार असें दिसतांच वाघीण आपलीं नखें पोटात धेऊन अगदीं गोगलगाय बनली. अरे तुरेच्या उपमर्दकारक भाषेंत आपणावर मर्मभेदक अपशब्दांचा अभिवर्षाव करणारी

पेशवाईचा मध्यान्ह

राणी आपणावर अहोजाहोची पुष्पाजलि उधळूं लागली. पण ही पुष्पे विषाने माखलेली आहेत, ह्या प्रत्येक पुष्पात राणीच्या सूडात्मक विचाराचा एकेक महाविषारी तक्षक कीटक रूपाने दया धरून बसला आहे, पुन्हा सावज आपल्या आटोक्यात येताच ही वाघीण आपलो तीक्ष्ण नखे बाहेर काढून सावजावर झडप घालून त्याला फाडून खाण्याला कमी करणार नाही, हेही पेशवे ओळखून होते

परंतु तूर्त पेशव्यांना वर्तमान काळापुरताच विचार कर्तव्य होता. त्यांनी राणीच्या शब्दाला होला हो दिली व आपला गैरसमज सर्व दूर झाला असे परिणामकारक भाषेने राणीच्या मनावर बिंबवून ते राणीचा निरोप घेऊन माघारे गेले

एक दोन प्रहरांनी राणी असे कसे झाले, याचा विचार करीत एकटीच कपाळाला हात लावून बसली असताना गमाजीबरोबर चिटणीस येऊन पोहोचले. चिटणिसाचे व राणीचे सभाषण होण्यापूर्वीच गमाजी राणीला खेदपूर्वक म्हणाला, “आईसाहेब ! पेशव्यांनी आपली आज्ञा अवमानून चाफाजी व नारोजी यांना दिलेलं देहान्त शासन अमलात देखील आणलं. हा काय न्याय ? ही काय आपल्या शब्दाची प्रतिष्ठा ? ”

राणी गमाजीला डोळ्याने खुणावून म्हणाली, “ते दोघेही खरोखर अपराधी असल्याबद्दल पेशव्यांनी माझी पूर्ण खातरजमा करून दिली आहे. त्यांना झाली ती शिक्षा अगदी यथायोग्य झाली. ”

राणीच्या शब्दांनी व चोरट्या नेत्रसंकेतानेही गमाजीचे समाधान झाले नाही. तो असमाधान ने कपाळाला आठव्या घालून बाहेर निघून गेला.

लगेच राणी चिटणिसाकडे वळून म्हणाली, “चिटणीस, तुमच्या साक्षीची आता कांही आवश्यकता उरली नाही. ते गुन्हेगार खरोखर गुन्हेगार आहेत की नाहीत याविषयी मी तुम्हाला विचारणार होत्ये. पण ते काम आता आपोआप झाले आहे. तुम्ही आता जा. ”

राणीची आपणाशी जास्त बोलण्याची इच्छा नाही असे पाहून चिटणीस वाढ्यात आल्यासारखे महाराजांनाही भेटण्याचा प्रयत्न न करता आल्या पावली माघारे निघून गेले. त्याचे पाऊल वाढ्याबाहेर पडले मात्र, आणि लगेच राणीने महाराजांच्या महालावरील दरोबस्त चौकीदाराना आपणा-

का दं ब री म य पेश वा ई

समोर बोलावून आणून आशा केली, “ या क्षणापासून कोणालाही माझ्या परवानगीखेरीज महाराजाची भेट घेऊ द्यावयाची नाही. महाराजाची प्रकृति दिवसेदिवस जास्त जास्त बिघडते आहे, त्यांना कोणाशीही काहीही बोलू द्यावयाचें नाही असें वैद्यराजांनीं सांगितले आहे. अगदीं चिटपाखरू देखील माझ्या परवानगीखेरीज महाराजाच्या महालात फिरकता कामा नये. जर कोणाकडून ह्या आज्ञेचें उल्लंघन झाले, तर त्याला जागच्या जागीं शिरच्छेदाची शिक्षा देण्यात येईल ”

पुतळा तेव्हा राणीसाठीं फुलाचे गजरे तयार करून घेऊन आली होती. तीही म्हणाली, “ इतकी खबरदारी घेतली तरच महाराजाची प्रकृति सुधारण्याची आशा आहे. मीदेखील आईसाहेबाना तेच मुचविणार होतें ”

स्तुतिमुमनाचा वर्षाव कोणाला आल्हाद देत नाहीं ! राणीनें समाधानपूर्वक मान तुकविली. पुतळा तिचे केंस विंचरूं लागली.

प्रकरण १७ वं आग ! आग !!

“आमच्या हाडवैन्यापैकीं दोघे तर थाग्याला लागलेच.” चाफाजी व नारोजी यांना घोड्याच्या पायाशीं बाधून मोती चौकात ठार करण्यात आल्याची वार्ता कानीं येताच पुतळेने आपल्याशींच समाधानाचे उद्गार काढून एक हायसा उसासा सोडला, व पुढे ती म्हणाली, “असेंच बाकीच्या हाडवैन्यानें तळपट झाल्याचे ज्या दिवशीं मला कळून येईल, त्या दिवशीं मी साखर वाटीन.”

पण चाफाजी आणि नारोजी हे जरी प्रतापरावाचे मारेकरी असले, तरी प्रतापरावाच्या पिशाच्चानेच त्यांच्यावर हा सूड उगविला, यात कोणाला काहींच शका नव्हती. विचार्यांचीं घरे पूर्व दिवशींच जळालीं होती, व तींही त्या पिशाच्चाने सागून सवरून राजरोस जाळलीं होती त्यांना त्या गोष्टीची आगाऊ इशारत देऊन त्या पिशाच्चाने त्यांच्या बायकोमुलावर एक उपकारच केला म्हणावयाचा ! त्यानेंही मनात विचार केला असेल, अपराधी हे दोघे, यांच्या अपराधाबद्दल यांच्या बायकोमुलांना देहान्त प्रायश्चित्त कां म्हणून द्या !

याप्रमाणें आपला दिवगत पति हाडवैन्यावर सूड घेण्याची आपली प्रतिज्ञा शेवटाला नेण्याच्या कार्मीं आपणाला मदतच करीत आहे, याविषयीं मनातून समाधान मानीत पुतळा त्या रात्रौ आपल्या घरीं झोपी गेली. आज तिचा लहानगा मुकुद जरा आजारी असल्याने व म्हानारीचाही दम्याचा विकार अमावास्या जवळ आल्यामुळे बळावल्याकारणानें तिनें आज आपल्या घरीं राहण्याबद्दल राणीची परवानगी घेतली होती. ती रात्र घरीं काढून पहाटेच्या वेळीं पुतळा राजवाड्याकडे जावयाला घराबाहेर पडली, तेव्हा तुळाजीच्या घराच्या फाटकाशेजारीं कोणीतरी उभें असल्याचा भास तिला

का दं व री म य पे श वा ई

झाला. तिला वाटले, तुळाजी तर देउराहून आला नाही ना? म्हणून तिने हाक मारली, “तुळाजी?”

पण एक नाही की दोन नाही. पुतळेचाही लगेच वाटले, तुळाजी आला असता तर आपली हाक ऐकून ओ घावयाला चुकला नसता. पण ओ तर मिळाली नाही. मग तो कोण? कोणी चोर वीर तर तुळाजीच्या घरात चोरी करण्यासाठी आला नाही ना? तो चोर असल्यास कदाचित् आपल्या घरावरही धाड घालील या ग्याने तिने पुन्हा हाक मारली, “कोण आहे तें? तुळाजी?”

तरीही ओ नाही. तेव्हा पुतळेचा सशय दुणावला. तिने जागच्याजागी थबकून आपल्या निःश्यात स्वसंरक्षणासाठी नेहमी सज असलेला खर्जीर उजव्या हातात सावधगिरीने धरीत पुन्हा हाक मारली, “कोण आहे तें बोलत का नाही?”

“मी आहे.” तुळाजीच्या दारातून समोर असलेल्या लिंबिणीच्या झाडाखालील काळोखातून खोल व हळू आवाजात उत्तर मिळाले.

“तू कोण?” असे विचारीत पुतळा घीटपणे त्या रोखाने जाऊ लागली.

“खबरदार. पुढे येशील तर प्राणाला मुकशील. मला तू इतक्यात विसरलीस? आणि म्हणूनच तुळाजीशी मैत्री करू पाहत आहेस काय? चाफाजी आणि नारोजी यांची वातावात मीच लावली, चिटणिसाना सावध मीच केले, आणि तुळाजी देऊरला कोणत्या कामासाठी गेला आहे हेही मला माहीत आहे, त्याची खबरही योग्य माणसाना मी घावयाची ती दिली आहे, व असाच मी खुनाचा बदला घेणार आता तरी तू मला ओळखलेस? दुरून बोल. जवळ येशील तर खबरदार! काल पहाटेला तुळाजीशी तू कसल्या गप्पागोष्टी मारीत होतीस? तुळाजीशी तू वर्षाने पाट लावणार इतकी तुझी मति चळली? बायकोच्या जातीला देवाने काळीज मुळीच दिलेले नाही काय?”

पुतळा भीतीने अगदी गर्भगळित झाली. ती मनाने जरी पाक होती, तरी पिशाच्चाचे भय तिला वाटलेच. मनाने पवित्र खरी; पण तें मन आपल्या पतीच्या भुताला तिने कसे उघडे करून दाखवावे? मनोभावनाचे दृष्टिगम्य असे चित्रण थोडेच कोणाला करता येते? तिला तेव्हा मनातून हुरहूर वाटली

पेशवाईचा मध्यान्ह

ती अशासाठी की, आपण तुळाजींनी कपटाने का असेना; पण लाघवी बोल बोलून गेल्याचा बोभाटा जर तुळाजीने केला असला, तर त्याचा फोलपणा आपण या घटकेला कसा सिद्ध करू शकणार ? माणसाचे मनाचे व्यापार दृष्टिगोचर नसतात, म्हणून तर वाणीला व करणीला इतके महत्त्व !

पण त्याच वेळी पुतळेला असेही वाटले की आपल्या अतरगात अलीकडे अधूनमधून डोकावणारा तो विचारदेखील आपल्या पतीच्या पिशाच्चाला कळला असेल, त्यामुळेच त्याला आपल्या वर्तनाविषयी संशय येऊ लागला असेल. त्या विचाराचा त्या पिशाच्चाने जरी ओझरताही उल्लेख केला नाही, तरी आपली मति थोडी तरी चळल्याचा तो पुरावा त्याने आपल्या स्मरणशक्तीत जतन करून ठेवलाच असला पाहिजे.

तो पुतळेचा मनकवडा विचार त्या तरुण बैराग्याविषयीचा होता. कुठचा तो तरुण बैरागी आणि कुठची पुतळा ! त्याची पहिली भेट झाली तीही स्मशानात व तीही अशा प्रसंगी की जेव्हा माणसाच्या खळबळणाऱ्या मनात आपल्या उपकारकर्त्याविषयी अभिलाषाचे बीज रुजणे शक्य नसते. राब राबता वाढून जाळून भाजून मशागत केलेल्या जमिनीत पेरलेले बीं चागले फोफावून उगवते व त्याला फुलाफळाचा बहरही चागला येतो हे खरे. पण त्या जमिनीवर राबाचा वाथर जळत असताना त्या आगीच्या डोम्बात जर तेच बीं पेरले, तर फोफावून उगवण्यापेक्षा जळून मात्र जाईल. असला अडाणीपणा कोणी शेतकरी कधी चुकून देखील करित नाही. पुतळेच्या हातूनही स्मशानात त्या तरुण बैराग्याच्या बाबतीत तसला अडाणीपणा घडणे शक्यच नव्हते. पण तेथून ती माघारी आली, तेव्हा त्या तरुण बैराग्याच्या अनादृत उपकारकर्तेपणामुळे तिच्या मनोभूमीत आदराचा राब राबता जळू लागून त्या भूमीची मशागत तिला न कळत सुरू होती हे मात्र खरे. असे आणखी काही दिवस गेले, आणि जगातील बहुधा प्रत्येक माणसाप्रमाणे पुतळेचेही स्मशानवैराग्य जलाशयातील गढूळ पाण्याच्या तळाशी स्थिरावणाऱ्या रेतीप्रमाणे स्थिरावू लागले. दिवगत पतीविषयीचा आदर जरी तिच्या मनात ओतप्रोत भरलेला होता, तरी पाण्याच्या उदरी जसा विस्तव, तशा भोगलालसा पति-पत्नींनी एकमेकाविषयी वाटणाऱ्या आदराच्या ससपातळात थारा घेऊ शकतात. पुतळा तरुण होती. बरोबरीच्या मुलीचे मुखाचे

कादंबरीमयपेशवाई

ससार गडगज चाललेले ती प्रत्यही पाहत होती तिच्या कैक प्रेमळ व सुशील मैत्रिणीसुद्धा तिच्याप्रमाणेच अकाली वैधव्यपकात रुतल्या गेल्यावर कोणातरी विश्वासू व आवडत्या जोडीदाराच्या हाताच्या आघाराने त्या पकातून वर येऊन नवे ससारसुख अनुभवू लागल्या होत्या. तसेच आपण केले तर काय होईल? त्या तरुण बैराग्याने आपणावर जे महदुपकार केले आहेत, त्या उपकाराची फेड या निमित्ताने करण्याची सधी जर आपणाला मिळाली, तर किती चांगले होईल? ह्या नव्या विचाराने तिच्या मनावर हा हा म्हणता चांगलाच पगडा बसविला होता. पण ही तिच्या मनाची तयारी अश्वारूढ होऊन दिग्विजयाला निघण्याच्या इराद्याने अश्वशोधार्थ निघालेल्या उत्साही वीराला अश्वचा फक्त एक नाल सापडावा, तशी होती. तिला खूप वाटले की तो तरुण बैरागी आपणाला वश व्हावा, व त्याने आपला स्वीकार करावा पण नुसते तिला तसे वाटून थोडेच भागणार होते! तिच्याप्रमाणेच त्या तरुण बैराग्यालाही वाटले असते तर उपयोग!

पुतळेच्या मनात त्या तरुण बैराग्याविषयीची अशा प्रकारची अभिलाष-बुद्धि एकदम पहिल्याच क्षणाला जागृत झाली होती असे नाही. अरुणोदयी क्षितिजावर अगदी सौम्य व नेत्राना आल्हाददायक दिसणारा सूर्य क्षितिजावरून आकाशमार्गाने वर वर चढत असता अधिकाधिक तेजःपुंज होतो, त्याप्रमाणेच तिला प्रथम त्या उपकारकर्त्या तरुण बैराग्याविषयी आदर वाटू लागला, व आदरामुळे त्याचे पुण्यदर्शन घडावे अशी उत्कठा वाटू लागली. जसजशी ती वेळात वेळ काढून त्याचे दर्शन घडण्यासाठी माहुलीला महिन्या पंधरा दिवसांनी फेऱ्या घालू लागली, तसतसा त्या तरुण बैराग्याचा प्रेमळ स्वभाव तिच्या ओळखीचा होऊन त्याच्याविषयी तिच्या मनात प्रेमाचा उगम झाला, आणि त्या प्रेमाची परिणति मसारात व्हावी असेही तिला अगदी अलीकडे वाटू लागले होते.

हे पुतळेचे केवळ सर्व मनोराज्य होतं. आपले मन त्या तरुण बैराग्यापार्शी उघड करण्याला तिला अजून धीर झाला नव्हता, व त्याच्या वर्तनातही तशा प्रकारचा ओढा तिला दिसून येत नव्हता. त्याला पुतळा आवडे, तिचे कल्याण व्हावे असे त्याला वाटे, तो वारवार तिला परोपरीने धीर देई, तिच्यासाठी कोणताही स्वार्थत्याग करण्याची त्याच्या मनाची तयारी

पेशवाईचा मध्यान्ह

होती, सर्व खरें. पण ह्या सान्या कोमल भावना कोणत्या नात्याच्या असतील; पित्याचें कन्येवर, भावाचें बहिणीवर, गुरूचें शिष्येवर व प्रियकराचें प्रियतमेवर जें प्रेम असू शकते, त्यापैकी कोणत्या प्रकारचे प्रेम त्या तरुण बैराग्याचें आपणावर आहे, याचा पुतळेला आजवर काहीच मागमूस लागला नव्हता. दिव्य रत्नाच्या राशीवर बसून तिचे डोळे त्या रत्नाच्या प्रकाशानें इतके दिपून गेले होते की त्यातले एकादें रत्न उचलून घेण्यानेंही आपण कुबेराच्या सपत्तीची मालकीण होऊ हे मनातून कळत असताही कोणत्या रत्नाला हात घालावा हेच तिला दिसेनासे झाले होते.

तें सर्व ब्रह्माण्ड पुतळेला त्या अज्ञात व्यक्तीचा सूचक प्रश्न ऐकून एकदम आठवलें. आपण तुळाजीला गोत्यात आणण्याच्या हेतूने झुलविण्यासाठी उच्चारलेले बोल देखील जर त्या पिशाच्चांने जमेला घरले, तर बैराग्याविषयी आपल्या मनात उत्पन्न झालेली ओढ तें जमेला का धरणार नाही ?

भयभीत चित्तानें पुतळा त्या पिशाच्चांला हात जोडून त्याची समजूत घालण्यासाठी पुढे जाऊ लागली, तोच तिला इशारा मिळाला, “जवळ येशील तर खबरदार ! मला तुझें काहीही ऐकावयाचें नाही. स्वतःची फसवणूक करू नकोस, पूर्ण विचाराअर्ती जे करणें योग्य वाटेल तें कर. नालायक माणसाशीं लग्नगाठ मारून जन्माची पस्तावू नको. ज्याच्याविषयी तुझ्या मनात खरोखर आदर असेल, प्रेम असेल, ज्याच्यावर तुझा विश्वास असेल, जो आपणाला जन्मभर अंतर देणार नाही असा भरवसा तुला वाटत असेल, त्याच्याशींच लग्नगांठ मार. तो श्रीमत असो की नसो, त्याची पर्वा करूं नकोस. पैशाच्या श्रीमतीपेक्षा माणसाच्या हृदयाची श्रीमती पाहावयाची असते. जा तू आता. ही पाहा, मी तुळाजीच्या घराला आग लावतो आहे. हें तुझ्या माझ्याखेरीज दुसऱ्या कोणालाही माहीत नाही, व कोणाला माहीत होताही कामा नये. जा तू अगोदर दूर निघून जा कशी ! इथें जवळपास उभी राहूं नकोस. कोणी पाहिलें तर तुझाच संगय येईल. जा लौकर.”

यावर काही प्रश्न विचारण्याचें धैर्य पुतळेला मुळींच झालें नाहीं. नेम काय ? पिशाच्चाशीं गांठ ! रागाच्या भरांत त्यानें उचलून आगीत फेंकून दिलें तर ! तिला भय एवढेंच वाटलें की तुळाजीच्या घराला लागलेली आग वाऱ्यानें वाहावत आपल्या झोंपडीला तर येऊन भिडणार नाही ना !

का दं बरी म य पेश वा ई

“माझी गरिबाची झोंपडी शेजारी आहे.” पुतळा भीत भीत चांचरत उद्गारली, “माझी म्हातारी आणि माझा बाळ झोंपडीत आहे.”

“तू त्याची काळजी करू नकोस. त्याच्या केसालाही धक्का लागणार नाही.” उत्तर मिळाले.

पुतळा धडधडत्या अतःकरणाने तेथून राजवाड्याच्या मार्गाला लागली. जाताना तिने पाच चार वेळा मागे वळून पाहिले. प्रथम तिला कांहींच दिसले नाही. तिसऱ्या वेळी मात्र तुळाजीच्या घराला आग लागलेली दिसली. त्याबरोबर आपल्या धडधडत्या उरावर हाताचे दडपण ठेवून पुतळा पळत सुटली. तिला भय हे की आपणाला कोणीतरी पाहील व वहीम घेईल.

पुतळा आणखी अमळ पुढे जाते, तो सारी बाजीराव पेठ ‘आग लागली आग लागली’ अशा आरोळ्या मारीत खडबडून उठली

आगाऊ सर्व सूचना मिळाल्या असताही पुतळा थबकली. म्हातारी व मुकुद यांच्या आठवणीने तिच्या हृदयाचे पाणी पाणी होऊ लागले. त्याचे तिकडे काय होईल या भयाने तिच्या जिवाची पाण्यावेगळ्या मासोळीसारखी तडफड सुरू होती. पण पिशाच्चाचा शब्द मोडून तिकडे जाण्याचे धैर्य काही तिला होईना. अखेर भीतीपेक्षा वात्सल्यप्रेमच प्रभावी ठरले. आजूबाजूचे लोक आरडाओरड ऐकून आग विझविण्यासाठी पाण्याच्या वागरी भरभरून घेऊन पळत जाऊ लागले, त्याबरोबर पुतळाही पळत गेली. जाऊन पाहते तो काय ! आग जरी नुक्तीच लागली होती, तरी गवती छपराच्या घराना पेटावयाला किनीसा उशीर ? तुळाजीच्या घराने तर चोर्हीकडून पेट घेतलाच पण तेवढ्यात वारा सोसाट्याचा सुटल्यामुळे आगीच्या ठिणग्या पुतळेच्या घरावर येऊन त्या घराचीही होळी पेटू लागली. पुतळा ते भयकर दृश्य पाहून एकदम बेशुद्धच पडली. बेशुद्ध पडता पडता तिने मुकुद व म्हातारी यांना वाचविण्यामार्ती ओरडून सांगण्याचा जिवापाड प्रयत्न केला. तिला वाटले, आपली किंचाळी ऐकून स्वर्गात देवदेखील झोंपेंतून जागा होईल. पण खरोखर तिचा एकही शब्द तिच्या मुखावाटे उमटला नाही, व नशाच स्थितीत ती बेशुद्ध पडली.

बऱ्याच वेळाने—चागले उजाडल्यावर पुतळा शुद्धीवर येऊन पाहते, तेव्हा चागला घटकाभर दिवस वर आला होता. पुतळेंने सभोंवार नजर टाकली

पेशवाईचा मध्यान्ह

तों ती कोटेश्वराच्या मदिराच्या मागील बाजूच्या धर्मशाळेत एका तरटावर पडली होती, व जवळच तिचा मुकुद म्हातारीशीं खेळत बोलत बसला होता.

म्हातारीने सांगितलें त्यावरून पुतळेला कळले कीं आपलें व तुळाजीचें अशीं दोन्हीं घरे आर्गांत जळून खाक झालीं. बोटभर चिंधी अथवा वीत-भर लाकडही अग्निप्रळयातून बचावलें नाहीं त्या दोघाना कोणीतरी एका माणसानें घरातून सुरक्षितपणें बाहेर काढून इथे आणून ठेवलें, व लौकरच तुमची व्यवस्था लागेल असे सांगितलें त्याच माणसानें पुतळेलाही बेशुद्धावस्थेंत उचलून तेथें नेऊन ठेवलें होतें उजाडताच राणीकडून एक माणूस समाचारासाठीं येऊन गेला. त्या माणसाच्या हाती राणीनें निरोप पाठविला होता कीं भिण्याचें काहींच कारण नाहीं, राजवाड्याशेजारीं आपण नवें घर राहावयाला देऊ आणि मुकुदा व म्हातारी यांच्या निर्वाहाचीही तजवीज करू. तोच मनुष्य पुतळा बेशुद्ध आहे असें पाहून तिला शुद्धीवर आणण्याचा उपाय शोधण्यासाठीं कोठें बाहेर गेला होता.

पुतळा शुद्धीवर आल्यावर थोड्याच वेळात तो मनुष्य माघारा आला. त्यानें आणलेल्या औषधीचें आता काहींच कारण उरलें नव्हतें. त्यानें सांगितल्याप्रमाणें म्हातारी व मुकुदा यांच्यासह पुतळा त्याच्याबरोबर राजवाड्याकडे निघून गेली. जातांना तिच्या मनान आगीविषयी व पिशाच्चाच्या उद्वाराविषयी विचार एकसारखे घोळत होते. तुळाजीचें घर पेटणार हें तिला माहीत होतें. पण त्याबरोबर पिशाच्चांनें आपलेंही घर पेटवून दिलें तें का ? आपणावर त्याचा राग आहे म्हणून कीं काय ? बरें, राग आहे म्हणावें तर योग्य माणसाशीं लग्नगाठ मार असें त्यानें सांगितले त्याचा अर्थ काय ?

शीड तुटलेल्या नावेसारखें पुतळेचें मन खवळलेल्या विचारसागरांत कोठच्या कोठे भरकटत चालले होतें.

प्रकरण १८ वें ताराबाईची सहकारिता

खासेराव बोलून चालून राजकारण करण्यासाठी कोल्हापुराहून साताऱ्यांत आले होते. त्यांना पेशव्याचा जो मोठा आधार वाटत होता, तो तुटल्यावर लगेच त्यांनी प्रतिनिधींना विश्वासात घेऊन पेशव्याच्या विरुद्ध सगनमत करण्याचा प्रयत्न करून पाहिला. प्रतिनिधि म्हणजे साबाच्या पुढचा जसा नदी तसे राणीचे हस्तक होत कर्तबगारीच्या उणीवेमुळे त्यांना मराठशाहीच्या राजकारणात स्वतंत्र अस्तित्व असे काही नाही, हे खासेरावाना पूर्ण माहीत होते. म्हणूनच तर ते त्याच्या कच्छपीं लागले होते. आपण होऊन प्रतिनिधि कोणतीही जबाबदारी शिरावर घेण्याला असमर्थ असल्याने ते पेशव्याविरुद्ध एवढे जबरें कारस्थान करण्यापूर्वी राणीचा विचार घेणार, त्या निमित्ताने अनायासे आपणाला राणीचा मनोदय पुन्हा एकवार कळावा, हा खासेरावाचा डाव होता.

प्रतिनिधि हे पेशव्याचे प्रतिस्पर्धी खरे. पण ती स्पर्धा त्यांनी केवळ पेशव्याचा नाश करण्यासाठी माडली नसून त्या नाशात त्यांना स्वार्थ साधावयाचा होता. पेशव्याची सत्ता त्यांना आपल्या मुठीत आणावयाची होती. तो हेतु खासेरावामार्फत कोल्हापूरकरांना सामील झाल्याने मुळीच साधणार नाही, उलट आजला आपणाला महाराज व पेशवे यांच्या अमदानीत जो थोडाफार सावळागोंधळ घालता येतो व अरेरावी गाजवता येते, तीही कोल्हापूरकरांचा एकतंत्री अमल झाल्याने मुळीच साधणार नाही, हे प्रतिनिधि ओळखून होते. त्यांनी त्या बाबतीत खासेरावाच्या आग्रहास्तव राणीची भेट घेतली, तिच्याशी जरूर तो विचारविनिमयही केला, पण शेवटी थोरल्या राणीसाहेब आणि महाराजही या गोष्टीला मुळीच कबूल नाहीत असे सांगून तो प्रश्न निकालात काढला. महाराजाचा नकार हा केवळ काल्पनिकच होता. त्यांना

पे श वा ई चा म ध्या म्ह

कोणी त्या बाबतीत विचारलें नाहीं कीं पुसलें नाहीं. खासेरावानीं स्वतंत्रपणें महाराजाची भेट घेण्याचा प्रयत्न केला, पण तोही राणीच्या दक्षतेमुळें फसला. महाराजाना सर्वतोपरी गुडाळून ठेवून राज्यकारभार हातीं घेण्यासाठीं कोणाचीही भेट अगर सल्ला महाराजाना घेऊ न्यावयाची नाहीं अशा पूर्व योजनेनुसार राणीनेच नजरकैदेचा कोट उभारला होता.

याप्रमाणें दोन ठिकाणीं अपयश पदरीं पडल्यामुळें आपली सातान्यात काहीं डाळ शिजत नाहीं अशी खासेरावाची जरी खातरजमा झाली होती, तरीही त्यानीं आपल्या प्रयत्नवादीपणाची शिकस्त करण्यासाठीं व मुत्सद्देगिरीची शेवटची परीक्षा पाहण्यासाठीं दुसऱ्या दिवशीं दोन प्रहरां गडावर जाऊन ताराबाईची भेट घेतली. ताराबाईला तिच्या लोकाकडून खासेरावाच्या राजधानीतील घालमेलींची सारी बातमी रोजच्या रोज मिळत होतीच. इतकेही करून तिला पूर्वीप्रमाणेच खासेरावाची भेट घेणें टाळता आलें असतें. पण एकतर ती शाहू महाराजाचे वनवासवाडीहून रगमहालात आगमन घडले त्या रात्री शिष्टाचार म्हणून खासेरावाना भेट देण्याला वचनबद्ध झाली होती, आणि दुसरे, महाराजाचा अतकाळ समीप आला या परिस्थितीचा फायदा घेऊन कोणी कोणी काय काय बखेडे माजविले आहेत याचें शक्य तितकें प्रत्यक्ष ज्ञान, तो प्रश्न राजवटीच्या इभ्रतीच्या व चिरस्थायीपणाच्या दृष्टीनें हलक्या व कुशल हातानें सोडविण्यासाठीं तिला करून ध्यावयाचें होतें, कोल्हापूरकराचे हद्दतही तिला अजमावून पाहावयाचे होतें.

असो. खासेराव येताच ताराबाईने त्याचा यथोचित सत्कार करून सभाजी राजे व राणी जिजाबाई यांच्या कुशलवृत्ताची आस्थापूर्वक चौकशी केली. खासेरावाना त्यावरून भरवसा वाटू लागला कीं मासाहेबाना सभाजीराजे व राणी जिजाबाई यांच्या भाऊबदकीच्या कारवाईमुळें जरी राज्यत्याग करून सातान्यात शाहूमहाराजाच्या आश्रयाला यावे लागले व याप्रमाणे सामर्थ्यहीन झाल्यामुळे नजरकैद पत्करावी लागली, तरी तें किल्मिष आता त्याच्या मनात उरलेलें नाहीं, कोल्हापुराकडे त्याचा ओढा सातान्यापेक्षा जास्त आहे.

एथवर आपल्या कार्याची कौशल्यपूर्वक सपादणी केल्यावर खासेराव हलकेहलके हवापाण्याच्या गोष्टीचा किनारा सोडून आपल्या संभाषणाची चालणारी नाव राजकारणाच्या खोल पाण्यात हाकारूं लागले.

कादंबरीमयपेशवाई

“आपणाला इथें जन्मभर असे नजरकैदेत राहावें लागत आहे, याबद्दल आमचे महाराज व राणीसाहेब याना फार वाईट वाटते.” याप्रमाणें त्या नावेचें पहिले वट्टें खासेरावानीं मारलें.

पण त्यांना प्रथमच खडक लागला ! ताराबाई उत्तरली, “कोल्हापुरातील रहिवासापेक्षा इथली नजरकैद मला कितीतरी सुखावह वाटते.”

“पूर्वीच्या झाल्या गेल्या सर्व चुकींबद्दल आपण क्षमा करावी व वडील पणाच्या नात्यानें आपलें शेष आयुष्य कोल्हापुरात मानसन्मानपूर्वक घालवावें अशी उभयता सरकाराची आपणाला विनंति आहे.”

“त्याबद्दल मी त्याची फार आभारी आहे.” ताराबाई उत्तरली.

“आपणाला अडचण जर एथील विरोधाची अथवा एथून आपली सुटका कशी होईल याची असेल, तर आपल्या सुटकेसाठीं सर्वस्व पणाला लावण्याची उभयता सरकाराची तयारी आहे.”

“ते खरें. पण माझे आता असे कितीसे दिवस ह्या जगातले राहिले आहेत ? तेवढ्यासाठीं मी शाहूच्या तरी का म्हणून दुखवू ? माझ्या तिकडे येण्यानें सातारा-कोल्हापूर यातील मतभेद मात्र अधिक तीव्र होतील. आजच आहेत बखेडे तेवढे थोडे झाले, म्हणून मी त्यात ही नवी भर घालावी कीं काय ? ”

“कोल्हापुरात स्वतंत्र राज्याचे रोप आपणच लावलेलें आहे, त्याची योग्य प्रकारें जोपासना आपल्या कृपेच्या सावलीखेरीज होणार नाही. आपली अशीही इच्छा असेलच कीं ज्याअर्थी दोन्ही महाराज निपुत्रिकच आहेत व पुढेंही त्यांना पुत्र होण्याची दोघांच्याही वार्धक्यामुळें आशा नाही, त्याअर्थी सातारा व कोल्हापूर यातील भेद लयाला जाऊन दोहोंचें मिळून एक प्रबळ सयुक्त मराठी साम्राज्य व्हावें.”

“बरें. पुढें ? ”

“आणि ज्याअर्थी कोल्हापूरची गादी आपण स्थापन केली आहे, त्याअर्थी तीच त्या सयुक्त साम्राज्याची राजधानी होण्यात आपला खरा गौरव आहे.”

“माझा गौरव ! ” असे अमळ मोठ्यानें स्वतःशीं म्हणून ताराबाईनें एक उसासा सोडला. तोंच बाहेरून त्या शद्धाना साथ मिळाली, “मासाहेबाचा सदैव गौरव असो.”

पेशवाईचा मध्यान्ह

खासरावांनीं विचकून मागें वळून पाहिलें. ताराबाईही 'हे कोण आले' असा मनाला प्रश्न विचारीत तिकडे पाहू लागली. तोंच पेशवे, चिटणीस, सुभन, देवराव वगैरे मडळी आत आली. पेशवे सर्वोच्या अग्रभागीं होते.

“मासाहेबांच्या एकान्तवासाचा भग झाला, याबद्दल मी मासाहेबाची वास्तविक साष्टांग नमस्कार घालून माफी मागायला पाहिजे. पण माफी मुद्दामच मागत नाही. कारण मासाहेबांच्या तोंडचा रागाच्या शिव्याचा आशिर्वाद मिळविण्याची मला फार उत्कठा लागली आहे. मी लेंकरूं, मासाहेबांच्या माडीवर खेळण्याबागडण्याचा माझा अधिकार आहे. मी मासाहेबांचेंच पतवड आहे. वयाची, आणि मासाहेबासारख्या सर्व वडील माणसाच्या कृपाप्रसादानें अधिकारवैभवाची दिवसेंदिवस वाढ होऊ लागल्यापासून अलीकडे महाराजदेखील आपल्या मुख्य प्रधानाचा बोज राखून अहोजाहोच्या भाषेतच बोलतात त्यामुळें अरे-जारेच्या आपुलकीच्या भाषेत वागवणारें कोणीच नाही म्हणून मनाला असमाधान बाटतें. त्या सगळ्याचें उद्दे आज मासाहेबाना माझ्यावर मनमुराद रागावायला लावून व त्याच्या तोंडभर शिव्या खाऊन काढावें, अशी इच्छा आहे.” असें म्हणून पेशवे ताराबाईसमोर दोन्ही हात जोडून अशा लढिवाळ नजरेनें ताराबाईकडे पाहत उभे राहिले कीं, वासराला पहाताच गाईला पान्हा फुटावा तसा ताराबाईचा ऊर वत्सलतेनें दाटून आला. तिने प्रसूतिवेदना सहन केल्या होत्या, अपत्यसौख्य अनुभवलें होतें, तरी पण त्यात खरा 'राम' असा कधींच तिच्या प्रत्ययाला आला नव्हता. पोटचा पुत्र म्हणून तिला प्रिय जरी असला, तरी तो वेडा, तसल्या मुलाला आपण जन्म दिला असें सांगण्यात तिला समाधान जनातही नाही व मनातही नाही. शाहूमहाराजाचे बाळपण बादशहाच्या कैदेत गेलेलें, व ते सुटून आल्यापासून दोघात वाद असल्याने माता आणि लेंकरू या प्रेमळ नात्यानें वागण्याचा सुप्रसंग परवापावेतो त्या दोघाच्याही आयुष्यात कधींच आला नव्हता. सभाजीराजाचें बाळपणही ताराबाईवेगळेंच गेलें होतें. तात्पर्य, ती स्त्री गृहसौख्याच्या दृष्टीनें अभागीच होती. एवढा पराक्रम, एवढी महत्त्वाकांक्षा, एवढी उमेद, एवढी चतुराई, पण शाहूमहाराजाना एकाहून एक कर्तबगार असे पेशवे राज्याचा भार शेष सृष्टीचें ओसें सहन करले म्हणतात त्याप्रमाणें सहन करणारे भेटले, म्हणून त्यांच्या

का दं ब री म य पेश वा ई

राज्याचा साम्राज्यविस्तार झाला आणि तसें मनुष्यबळ ताराबाईला न मिळाल्यामुळे तिने स्थापिलेल्या सवत्या सुभ्याची अवस्था डबक्यातल्या जलसचया—प्रमाणें झाली. तो अतुल पराक्रमी पुरुषाच्या प्रेमळ साहचर्याचा अलभ्य लाभ तिला तिच्या आयुष्यात आजच प्रथम होत होता तिनें बाळाजी विश्वनाथाची यशस्वी पेशवाई पाहिली, त्या पेशवाईनेच तर तिचे महान् उद्योग हाणून पाडले होते. पण ते तिला लाभले नाहीत. तिने थोरल्या बाजिरावाचा अतुल पराक्रम पाहिला, त्यामुळेच तर शाहू महाराजाना पराजित करून साताऱ्याच्या गादीवर राज्य करण्याच्या तिच्या महत्त्वाकांक्षेच्या ठिकऱ्या ठिकऱ्या झाल्या, पण त्याच्याशीं तिला सहकार्य करता आले नाहीं. मनातून तिची फार मोठी इच्छा कीं आपणाला पेशव्यासांगे कर्तव्यगार अनुयायी लाभवे व त्याच्या जिवार आपण थोरल्या आवासाहेबाच्या नावाला साजेल अशी राजवट जोपासून वाढवावी—इतकी वाढवावी, कीं दिल्लीचे बादशाही तख्त मराठाशाहीच्या टाकसाळीत आटविले जाऊन त्याचीं नाणीं पडावीं. असला चतुरस्त्र व अतुलनीय पराक्रम ह्या नव्या पेशव्याच्या अर्गी आहे याविषयी तिची पेशव्याच्या प्रारंभीच्या कामगिरीवरूनच कल्पना झाली होती परंतु हे पेशवेही आपणाशीं हाडवैऱ्याप्रमाणे वागून आपणाला सदैव फण्यात पाहणार, ही निराशेची खूणगाठ तिनें आपल्या अतःकरणात मारून ठेवली होती ते पेशवे इतक्या निरभिमानाने व प्रेमळपणानें आपणासमोर एखाद्या लेंकरासाखे उभे राहिलेले पाहून तिचें वात्सल्यप्रेम कसे उचबळून येणार नाहीं ?

“ये नाना, माझ्याशेजारी बैस ये.” असें म्हणून ताराबाई पेशव्याना हाताशीं धरून आपल्या शेजारीं बसवू लागली पण पेशवे तिच्या पायापाशीं बसकण मारून म्हणाले, “हे स्थानच मला अधिक बहुमानाचे वाटते. मासाहेबाच्या शुभाशीर्वादानें मोठमोठे राजे महाराजे व चक्रवर्ती मला बरोबरीनें बसविणारे भेटतील, पण त्या बहुमानाला या बहुमानाची सर येणार नाहीं. आम्ही धसमुसळेपणानें आत आल्यामुळे आपली काहीं गैरसोय तर झाली नाहीं ना ?”

“नाहीं. गैरसोय कसली होणार ? माझ्यापाशीं आता आत बाहेर अशा दुहेरी हेतूने वाळण्यासारखे गुपित काहीच उरलेलें नाहीं. उलट मी तर म्हणत्ये तूं आणि ही सारी मडळी यावेळीं इकडे आला, हें फार चांगलें झाले.” तारा-

पेशवाईचा मध्यान्ह

बाई खासेरावाकडे पाहत म्हणाली, “हे गृहस्थ मुद्दाम कोल्हापूर व सातारा याची एक्री करण्याच्या स्तुत्य कामगिरीवर इकडे आले आहेत ही दोन्ही राज्ये मिळून एक संयुक्त साम्राज्य स्थापन होण्यात माझा गौरव आहे असें हे म्हणतात, व मलाही तें पटते या त्याच्या योजनेला मूर्त स्वरूप देणें आता तुम्हा सर्वांच्या हातीं आहे ”

पेशवे वगैरे मडळी आत आली, तेव्हाच ही पिडा यावेळी इकडे कशाला आली, असे म्हणून खासेराव मनातल्या मनात जळफळू लागले होते. ताराबाईशीं पेशवे इतक्या प्रेमळपणाने वागले व तिनेही त्यांना तसेच प्रेमळपणाने वागविले ते पाहून आपल्या भेदनीतीचा ताराबाईपाशीं काहीं उपयोग होणार नाही असे त्यांना वाटू लागले. आणि आता ताराबाईने तें गुपित अखेरच्या निर्णयासाठीं पेशव्यांमोर उघडे केल्यानंतर तर त्यांच्या निराशेला पारावार राहिला नाही त्यांनीं कोल्हापूर सोडताना सुमुहूर्त पाहिला होता, आज गडावर येतानाही त्याच आपल्या खास ज्योतिष्याकडून सुदिन व सुवेळ पाहिली होती, पण तें सारे भविष्य ततोतत खोटें ठरलेले पाहताच तो राग दुसऱ्या कोणावरही कढण्याला जागा नाही म्हणून त्या ज्योतिष्यावरच काढला त्याला मनातल्या मनात शिव्याची लाखेली मोजीत ते ताराबाईला म्हणाले, “श्रीमतांशीं माझे या बाबतीत बोलणे पूर्वीच झाले आहे. आता त्याची इथे पुन्हा वाच्यता होण्याचे काहीं कारण नाही. आपला अभिप्राय मला हवा होता, तोही मिळाला. आता मी आपली रजा घ्यावी काय ? ”

“त्यांनीं आम्हीं एकविचारें पुढें काय करावयाचे ते परवाच ठरवून टाकले आहे.” पेशवे म्हणाले, व सर्व मडळीकडे पाहून त्यांनीं स्मितहास्य केले.

खासेरावांनीं अत्यंत उतावळेपणाने तेथून पाय काढला ते निघून गेल्यावर सर्वांच्या मनमोकळ्या गप्पागोष्टी सुरू झाल्या. ताराबाईने खासेरावाची शिष्टाई निवेदन केली, पेशव्यांनीं आपणाकडील त्यांच्या शिष्टाईची हकिकत सांगितली. त्याबरोबर सुखदुःखाच्या इतरही अनेक गोष्टी निघाल्या. त्या भरात पेशवे अशा अवेळी इकडे येण्याचाही आशय सांगून मोकळे झाले. “ही स्वारी गडावर यावयाला निघाल्याची बातमी हेरामार्फत मिळाली,

का दं ब री म य पेश वा ई

आणि मासाहेबाच्या विशुद्ध अतःकरणाबद्दल आम्हाला आता लवमात्र शंका राहिलेली नाही, म्हणूनच आम्ही मुद्दाम एकजुटीने इकडे आलों. नाहीतरी आम्हाला इतक्यात इकडे यावयाचेच होतें.”

“पण हें असें का होतें याचा आपण मडळींनीं कधीं विचार केला आहे काय ? ” ताराबाईनें पेशव्याकडे पाहून पण सर्वांना अनुलक्षून प्रश्न केला.

“मासाहेबाच्या दीर्घानुभवाच्या सूर्यासमोर स्वतःच्या तुटपुज्या अर्ध्या-कच्च्या चातुर्याची दिवटी पाजळण्याची आमची इच्छाच नाही.” पेशवे उत्तरले.

“देवघरासभोवारची भित जर पक्की असती, तर असल्या उदीर-घुशी विचयाना आत घुसून देवाच्या डोक्यावर नाचता आलेच नमते.” बोलताना सर्वांच्या चेहऱ्यावर प्रश्नार्थक भाव उमटलेला ताराबाईनें पाहिला जवळ जवळ अर्ध शतक राजकारणात पोहलेली व उन्हाळे पावसाळे अनुभवलेली ती त्यामुळे तिला मनुष्यस्वभावाचें सूक्ष्म ज्ञान स्वाभाविकताच होतें. आपल्या सभोरची मडळी आपणाला लेकराप्रमाणें असली व आपणाला वडीलपणाचा मान देत असली, तरी ती काही बोलयानें दूध पिणारी नाहीत, भीडमुर्वती-खातर भलतीच गोष्ट त्याच्याच्यानें कर्धाच मान्य करवणार नाही, हें तिला पक्कें माहीत होते. राजवटीच्या कारभाराचा व्यापक प्रश्न सोडविताना गेल्या अर्धशतकाचा इतिहास व त्यात स्वतः घेतलेला प्रत्यक्षाप्रत्यक्ष भाग तिच्या मनश्चक्षूसमोर मूर्तिमत उभा होता आज जे कलहाचे वृक्ष वाढून सुसगत राज्यकारभाराच्या रथाला मार्गांत जागोजागी नडत होते, त्या वृक्षाचे बीजारोपण मूळ आपल्याच हातून झालें असल्याची जाणीव तिला होती. असें असताही आजवर आपल्या व हातून निरनिराळ्या गुप्त कारस्थानाच्या रूपानें त्या कलहवृक्षाना खतपाणी मिळून ते फोफावत होते, म्हणूनच आजपावेतो शाहूमहाराजाचा पक्ष, त्याच्या राण्याचा पक्ष, कोल्हापूरकराचा पक्ष, दाभाडे-गायकवाडादि इतर मराठे सरदारांचा पक्ष, प्रतिनिधि-मुतालिक वर्गें घरच्या विरोधकांचा पक्ष, यापैकी कोणीच आपणावर विश्वास टाकण्याला तयार नाही व त्यामुळे आपली स्थिति सर्वस्वी त्रिशकूसारखी झाली आहे हें सर्व या क्षणींही तिला आठवत होतें. त्याच अप्रिय भूतकाळाची आठवण

पेशवाईचा मध्यान्ह

आपणाला यावेळीं करून देण्याचा विचार समोर बसलेल्या दरोबस्त मडळीच्या डोऱ्यात धोळू लागला आहे हें हेरून ताराबाईने त्या दिलसफाईच्या बैठकीत दुधात साखर टाकली, “माझा बारभार व माझी कारवाई पुष्कळशा अंशी ह्या कलहाच्या मुळाशी आहे, हें मी तुम्हा लेंकरापाशीं मुळीच ना-कबूल न्हीत नाहीं. एकमेकावर शाद्विक व बौद्धिक विजय मिळवीत बसणें ही व्यक्तीच्या अहंकाराची परमावधि होय. जबाबदार कर्त्या व्यक्ति ह्या अहंकाराच्या आहारीं गेल्या कीं लोककार्याची हानि व्हायची हें ठरलेलेंच. मला आज इथे तुमच्यावर शाद्विक विजय मुळीच मिळवायचा नाहीं, मी इथवरचा पळ्या गाठताना कसकसा भारीं चुकले, कसकसे धोके मला भोवले तें सांगून मागच्याला ठेच पुढचा शहाणा देच तुम्हा सर्वांना शिकवणार आहे....”

ताराबाईचे कलहाच्या फोडीचे पहिले उद्गार ऐकून चिटणीस, सुमत, पेशवे धर्गरे मडळीचे ओठ ‘या सगळ्याला कारण आपणच ना’ असें तिला विचारण्यासाठीं स्फुरत होते, ती त्याची भावना तिची स्वतःची कबुली ऐकून एका क्षणात बदलली, व केव्हाही एका हाताने टाळी वाजत नाहीं हा विवेक त्यांना सुचला. मनुष्यस्वभावाची हीच तर मौज आहे. ज्या रगाची काच डोळ्यासमोर धरावी त्या रगाचें सभोंवारचे जग मनुष्याला दिसतें. चाळीस वर्षांपूर्वी शाहूमहाराजाची बादशाही कैदेतून सुटका होऊन ते दक्षिणेंत यावयाला निघाल्यापासून ताराबाईकडून त्यांना झालेला विरोध एकागी व विघातक मनोवृत्तीचा द्योतक असला तरी महाराज मराठशाहीचे अधिपति झाल्यामुळें मराठशाहीचा बोज कमी होऊन तिच्या इभ्रतीला धक्का लागेल अशी ताराबाईची प्रामाणिक समजूत होती, असें त्या मडळीच्या मनाला तेवढ्या क्षणापुरते तरी वाटू लागलें.

इतका वेळ एकटे पेशवेच बोलत होते. आता चिटणीस बोलू लागले, “मासाहेबाचे आताचे उद्गार हें त्याच्या मनाच्या उदारतेचें द्योतक आहे. आजपावेतोचा चाळीस वर्षांचा इतिहास हा एक प्रकारें समरागणाचा इतिहास आहे. ते समर आता थाबलें आहे, व सधि झाला आहे. यावेळीं त्या समरात आता या आणीबाणीच्या प्रसर्गी एकोप्याने वागण्याची वेळ आली आहे.”

कादंबरीमयपेशवाई

“मग मी काय करू, सांगा ” ताराबाई म्हणाली, “माझे शेष आयुष्य मी महाराष्ट्राच्या अभ्युदयाकारणे वेचून त्याचे सोने व्हावे यास्तव तुमच्या स्वाधीन केले आहे. तुम्ही सांगाल ते करायला मी आनंदाने तयार आहे ”

“कोल्हापूरकराचा विचार आपणाला पसत नाही असेच आम्ही धरून चालावयाचे ना ? ” चिठ्ठाणसानी प्रश्न केला

“अर्थात् ! तशा योजनेने कलह न मिटता उलट जास्त वाढतील. मात्र पेशव्याची जर काही निराळी योजना असेल तर गोष्ट निराळी कारण ह्या एकीच्या योजनेचे जनक ते आहेत आजला इथे जी मुख्य भानगड उत्पन्न झाली आहे, ती शाहूमहाराजाच्या पश्चात राज्याची व्यवस्था कशी लावावयाची याविषयी. ”

“ती भानगड मागेच मिटली आहे भोसले छत्रपतींचा औरस वंश छत्रपति धाकट्या शिवाजी महाराजाचा पुत्र मी आजवर जिवापलीकडे जतन करून पानगावी गुप्त वेशात ठेवला आहे त्याला तुम्ही सर्वांनी आणून एक विचारे गादीवर बसविलेत की सर्वच भानगडी मिटल्या. सातारा व कोल्हापूर ह्या गाथा जर एक व्हायच्या अमतील तर त्या एकोप्यालाही हा एक शुभमुहूर्तच होईल ”

“नाही ते मात्र कालत्रयीही शक्य नाही कारण, राजाराममहाराजाना आम्ही पानगावाहून आणवून गज्यामिपेक केला, तरी त्यांना दोन्ही ठिकाणांच्या राणीसाहेबाकडून नेहमी उपद्रव होत राहणार, त्याच्या जिवावर केव्हा सकट ओढवेल याचा भरवसा नाही त्यातल्या त्यात गेजारापेक्षा घरचीच भीती मला जास्त वाटते आमच्या योरल्या आईसाहेबाच्या अर्गी इतका सुजाणपणा असता, तर प्रथमच त्यांनी राजाराममहाराजावर मारेकरी का घातले असते ? सध्या त्या राजाराममहाराजाना ठार करण्याच्या कामी आपण यशस्वी झालो अशा धर्मेडीत आहेत, व मुघोजी भोसल्याना दत्तक घेण्याचाही त्याचा विचार मुकर झाला असून लौकरच-बहुधा ह्या पाच चार दिवसात मुघोजी हे महाराजाचे पाहुणे म्हणून सातान्यात येऊन दाखल होतील ”

“एथवर सूनवाईंनी मजल मारली काय ? ” ताराबाईने नवलाने प्रश्न केला

“होय एथवरचेच काय वेऊन बसला आपण मासाहेब ? त्यांनी या-पुढेही फार मोठी मजल मारली आहे. त्यांनी कोणालाही महाराजाची

पेशवाईचा मध्यान्ह

मेठ घेण्याची पूर्ण बंदी केली आहे. आतील कारस्थाने बाहेर कळू द्यावयाचीं नाहीत, बाहेरील गोष्टी आत महाराजाना कळू द्यावयाच्या नाहीत, आम्हा कोणाचीही सल्ला महाराजाना घेऊ न देता प्रत्येक मनकवड्या योजनेला बळजोरीने त्याची समिति मिळवावयाची, व त्याचा मनोदय आम्हाला कळू द्यावयाचा नाही, अशी कडेकोट व्यवस्था राजवाड्यात झाली आहे, त्या-प्रमाणेच ह्या भानगडीचा निकाल समरागणावर लावून घेणें प्राप्त होणार आहे हें आगाऊ ओळखून—किंवा आम्हा नावडत्या माणसाना ऐन वेळीं ठार करून अथवा तादळातल्या खड्याप्रमाणे वेचून बाजूला एखाद्या गडावर तुरुंगवासात फेंकून देण्यासाठीं सैन्याचीही जुळवाजुळव त्यांनीं चालविली आहे. ”

“तिला तिच्यासारखे आणखी कोणकोण घरभेदे मिळाले आहेत तें तरी कळू दे ? ”

“पत प्रतिनिधि व मुतालिक हे त्याचे दोघे मानसपुत्र आहेतच. त्या-खेरीज आपला पुत्र छत्रपति होणार या आशेने रघूजीबाबा त्याच्या बाजूचे. कैलासवासी तीर्थरूपांनीं सेनापति दाभाड्याच्या देशद्रोही चाळ्याना आळा घातला, त्याचा सूड माझ्यावर उगवण्यासाठीं दाभाडे, त्याचे कैवारी म्हणून गायकवाड, वगैरे पेशव्याच्या दावेदाराना काय तोटा ? शिवाय नाईक तिकडे कर्नाटकात पेशव्याच्या बाराव्याला जेवण्याची वाट पाहत बसले आहेतच ! त्यांना कोणीं बोलावले नाहीं तरी ते आपण होऊन माझ्या डोक्यात दगड घालण्यासाठीं सोवळ्याने तर सोवळ्याने, बोडक्याने तर बोडक्याने धावून येतील फत्तेसिंग बाबानाही कळकळीचे आमत्रण गेले आहे असें ऐकतों.

त्याच्या एका भरवशाच्या म्हशीने मात्र टोणगा घातला ! ” असे म्हणून पेशव्यांनीं हसऱ्या नजरेने चिठणिसाकडे पाहिलें, व लगेच ते सुमत आणि पोतनीस यांच्याकडे पाहून म्हणाले, “तसेच हे दोन देवही योरल्या आई-साहेबांच्या नवसाला पावले नाहीत ”

“एकूण राजधानीचे रणक्षेत्र बनणार तर ! ” ताराबाई चितेत पडून उद्गारली

“होय असा रंग दिसतो खरा. यावेळीं आम्हा कारभाऱ्याची फार नाजुक स्थिति झाली आहे. महाराजाचा मनोदय खरा काय आहे तो कळण्याला काहीच मार्ग नाही. ” पेशवे म्हणाले.

कादंबरीमय पेशवाई

“शाहूचा मनोदय बायकोच्या तन्त्राने वागून राज्याचे वाटोळे करण्याचा खास नसेल. पूर्वीचा श'हू आणि आजचा शाहू यांत जमीन-अस्मानाचे अंतर आहे.” ताराबाई म्हणाली.

“तथापि त्याच्या अनुज्ञेशिवाय आपणाला काही करता येत नाही हे तर खरे ना ? तिकडे थोरल्या आईसाहेब त्यांना कसे पेंचात पकडतील व काय काय आज्ञापत्रे त्यांना काढायला लावतील याचा काय नेम ? आम्ही विरोधाचा प्रतिकार करण्याची काही तजवीज न करता स्वस्थ बसावे तग केव्हा कसा प्रसंग ओढवेल याचा नेम नाही ! बरे, प्रतिकाराची तयारी करावी तर ज्यांना आतल्या भानगडी माहीत नाहीत त्याचा स्वाभाविक पणेच असा गैरसमज होणार की पेशवे वगैरे मडळीने महागजाच्या हयातीत तच त्याचे राज्य बळकावण्याची तयारी चालविली आहे आतां यातून मार्ग कसा काढावा हेच काही कळत नाही.”

“ह्या सर्व घोंटाळ्याचा समाधानकारक निकाल लागावयाचा तर शाहू, सूनबाई व तुम्ही सर्व त्याचे डावे उजवे हात यानीं एकत्र बसून विचार केला पाहिजे. तसा योग मी शक्य तो जुळवून आणीन म्हणत्ये. माझा-देखील सूनबाईसमोर यावेळीं निभाव लागेल असा भरवसा मला नाही. मार्गे मी राजवाड्यात गेल्या वेळीं तिचे माझ्याशीं वर्तन किती बेपर्वाईचे होते ते तुम्ही सर्वांनीं पाहिलेच आहे. तथापि कार्यावर दृष्टि ठेवून मी असे अपमान आजवर गिळीत आले तसेच पुढेही गिळीन. एवढी मात्र मला तुमच्याकडून खात्री पाहिजे आहे की राजवशाचा एकुलता एक अकुर पान गांवीं रानावनात कसा बसा तग धरून जो राहिला आहे, त्याची नीट निगा राहून तेथूनच भोंसल्याच्या औरस राजवशाचा वेलविस्तार वाढेल अशी स्वटपट करण्यात तुमच्याकडून कसूर होणार नाही.”

लगेच पेशवे, चिटणीस वगैरे सर्व मडळीने ताराबाईच्या पायांना हात लावून तशी शपथ घेतली.

गुलाब आणि निवडुंग

राजरोसपणें मागून सवरून प्रतापर बाच्या पिशाच्च नें तुळाजीचें आणि त्याबरोबरच आपलें म्हणजे पुतळेचेंही घर पेटवून दिल्यापासून पुतळेच्या मनाला एवढा जबरदस्त धक्का बसला की, ती पुढे दोन तीन दिवस भीतीनें आथरुणावरून उठलीही नाही. मग तुळाजीची भेट घेणं वगैरे तर दूरच राहिलें ! पण तीन दिवसात तिच्या मनातील भय हळू हळू कमी झाले, व जसजशी अमळ हुशारी वाढू लागली, तसतशी तिची उत्कठा वाढू लागली. तुळाजीने आजवर आणखी काय काय भानगडी केल्या असतील ? चिटाणिसानीं त्याला विचारलें असेलच कीं तुझ्या घराला आग लागली त्यातून तुझा बचाव कसा झाला. तर त्यानें त्यांना काय उत्तर दिले असेल ? राणीचे डावपेंच कोठवर आले असतील ? आणि ह्या सर्व विचारावर उत्कटतेची कडी करणारा तिचा मनकवडा विचार . तो तरुण बैरागी !

पुतळेंने आपल्या परीनें त्या तीन चार दिवसात त्या बैराग्याचा विचार आपल्या मनातून काढून टाकण्याचा शिकस्तीचा प्रयत्न करून पाहिला. पण परिणाम नेमका उलटा झाला. तो बैरागी तिला जास्त आवडता होऊ लागला ! असल्या कामनेनें त्याचें चिंतन करण्यात तिला जितकी लाज वाटे तितकाच आनंदही वाटे व तितकेंच प्रताप त्याचा पिशाच्च चें भयही वाटे. पण पुन्हा ती त्या पिशाच्चाचे, त्याच्या, घराना आग लागली त्या दिवशीचे उद्गार आठवून स्वतःच्या मनाचा विंगुळा करी, “ बाग्य मणसाशीं लग्न गाठ मारण्याला हरकत नाही असें त्यानींच तर मला सांगितलें आहे. मग मी माझ्या मनानें योग्य वाटणाऱ्या ह्या बैराग्याची निवड केली तर त्यांना तें कां रुचणार नाही ? ”

त्या भरांत एकदां तिच्या डोक्यात असाही विचार भरारी मारून गेला कीं त्या बैराग्याला काहीं सिद्धि तर बस नसेल ? आणि त्या सिद्धीचा प्रयोग

कादंबरीमयपेशवाई

त्यानें वशीकरणासाठी आपणावर तर केला नसेल? पण दुसऱ्याच क्षणाला तिचा तिलाच हा सशय अधमपणाचा वाटला. असा विकल्प आपल्या मनात यावयाला त्या बैराग्याचे वर्तन कोणत्याही प्रकारे कारण नसून केवळ हे आपल्या ऐहिक सुखलालसाच्या मालिन्यानें मलिन झालेल्या मनोभावनाचें प्रतिबिम्ब आहे हे ती तेव्हाच उमगली, व स्वतःशीं म्हणाली, “साधुसत आमच्यासारख्या ससारकर्दमात खितपत पडलेल्या लोभी जीवाच्या सपर्का पासून दूर रानावनात अथवा स्मशानात, उच्च पर्वताच्या गुहात अथवा गंगा-यमुना-नर्मदा अशा पुण्यसरिताच्या काठच्या निविड अरण्यात राहतात ते एवढ्याचसाठी.”

विचारी माणसाच्या हातून अकारण कोणा सज्जनाचा अपराध घडला कीं अपराध करणाऱ्या माणसाच्या मनाला पश्चात्तापाची टागणी लागतेच लागते. पुतळाही अशीच आपली आपण न्यायाधीश बनली, त्या न्यायासनासमोर तिचा साधुनिंदेचा व अमर्याद ऐहिक सुखलोलुपतेचा अपराध सिद्ध झाला, आणि तिने स्वतःलाच एकाएकीं भावनावश होऊन शिक्षा दिली, “मरण ! मरण ! असल्या भयंकर अपराधाना मरणाखेरीज दुसरी शिक्षाच नाही.”

ती शिक्षा भोगण्याला पुतळा तयार झाली माहुलीला जाऊन त्या तरुण बैराग्याची भेट घ्यावयाची, त्याच्या पायावर मस्तक ठेवून त्याची मनःपूर्वक क्षमा मागावयाची, व तशीच जाऊन कृष्णा-कोयना सगमाच्या डोहात उडी घ्यावयाची !

त्या विचारानें मस्तक भिरभिरल्यासारखी पुतळा आथरुणावरून उठली. तिला ग्राहीत होते, त्या भूमीत ती जन्म घेऊन आजवर लहानाची मोठी झाली, त्या जन्मभूमीची आबाळ करण्याचे दुष्ट वेत सकवारबाई, प्रतिनिधि, मुतालिक वगैरे मडळीच्या मनात प्रामुख्याने घोळत होते ती आबाळ तिला तिच्या मतीप्रमाणें टाळता येण्याजोगी होती त्या कपूचीं कारस्थानें वेळोवेळीं प्रकाशात आणून तो भावी अनवस्थाप्रसंगीं तिला टाळता आला असता तिनें सकवारबाईशीं इतकी दावेदारी मनातून माडली होती, याचें मुख्य कारण तरी तिची ज्वलज्ज्वाल स्वदेशभक्तिक होय. पण त्या ध्येयाची जाणीव तिला तिच्या आताच्या आत्महत्याच्या निर्धारपासून परावृत्त करूं

पे श वा ई चा म ध्या न्ह

शकली नाही ती उठली, तिने थड पाण्याने चूळ भरून टाकली आणि देवाला नमस्कार केला. ती मनातून त्या घराचा शेवटचा निगेप घेत होती. तोच म्हातारी जागी झाली व मागील दारी जाता जाता पुतळेला म्हणाली, “ का ग आज इतकी लौकरशी उठलीस ? रात्रभर देखील या कुशीवरून त्या कुशीवर एकसारखी तळमळत होतीस, झोंप लागली नाही वाटते ? ”

“ नाही लागली नीटशी ” पुतळा काहीतरी उत्तरावयाचे म्हणून उत्तरली व बाहेर जाऊ लागली आपल्या मागे अनाथ म्हातारीचे कसे होईल, मुकुदाची काळजी कोण घेईल, ही चिंता नेमकी त्याच वेळी तिच्या अतः-करणाचा चिमटा घेऊ लागली पण पुतळेने त्या चिमट्याला जुमानले नाही. तिचा विचार म्हातारीला अथवा कोणालाही कळू न देता बाहेर निघून जावयाचा होता. पण म्हातारी जागी होऊन समोर उभीच राहिली, तेव्हा बाहेर जाण्यापुरती काहीतरी सबब तिच्या तोंडावर फेकणे तिला प्राप्तच झाले. ती आपण होऊनच म्हातारीला म्हणाली, “ आजी, मी माहुलीला जाऊन स्नान करून येते. ”

“ इतक्या अपरात्री आणि एकटीच ? ”

“ त्याला काय होते ? चांगले स्वच्छ चादणे पडले आहे. ”

“ बरे, जा पण लौकर माधारी मात्र ये हो ! कदाचित् राजवाड्यातून थोरल्या आईसाहेबाकडून मनुष्य चौकशीचा आला तर पचाईत होईल ”

“ म्हातारीला निवारून पुतळा घराबाहेर पडते न पडते, तोच मुकुदा झोंपेतून एकदम ओरडत जागा झाला त्याचा रूदनम्बर कानी पडताच मात्र पुतळेचे बाहेर जाण्यासाठी जोडलेले पाऊल आतल्या आत घोटाळू लागले

“ आई ! आई ! ” मुकुदाने रडत रडत मोठमोठ्याने हाका मारण्याला सुरुवात केली एवढेसे बालक, आणि त्याच्या त्या केविलवाण्या हाका पण पुतळा त्या स्नेहबधनात एका श्वापात इतकी वाधली गेली की घर मोडून जावयाचे बाजूलाच राहिले, व आत्महत्या करण्याचे तर त्याच्याही पेक्षा दूर राहिले ती तशीच धावत माधारी आली व मुकुदाला उचलून घेऊन त्याची समजूत करू लागली

“ आई ! बाबा कुठे गेले ग ? ” मुकुदाने आपले अखडित रडे थोपवून बुदक्याच्या टापूत आणून विचारले

कादंबरीमय पेशवाई

पुतळेच्या डोळ्यांना खळकन् पाणी आलें. तिनें पदरानें डोळे पुशीत मुकुदाच्या तोंडावरून प्रेमानें हात फिरवून त्याची नेहमीप्रमाणें समजूत केली, “ बाळ ! ते देवाच्या घरीं गेले आहेत ”

“ ते माघारे कधीं येतील ग ? ” मुकुदानं विचारलें

“ तू मोठा श्वास की नाही, म्हणजे येतील ते माघारे. ” पुतळेंनें उत्तर दिलें. मुकुदानें असले प्रश्न नेहमीं विचारारे, व पुतळेंनें त्याला नेहमीं अशी उडवाउडवी ची उत्तरे देऊन त्याची समजू करण्वाचा प्रयत्न करावा.

“ आई ! बाबा आता मला भेटले होते ते बाहेर निघाले व मी त्यांना जाऊ नको म्हणून सांगितलें, तेव्हा त्यांनीं मला नागितलें की तू आईपाशीं राहा. मी त्यांना म्हटलें मी तुमच्याबरोबर येणार तेव्हा ते मला म्हणाले की आईला घरात कोणी सोबत नाही, तू तिच्या सोबतीला रहा. आई ! तू कुठें ग चालली होतीस ? बाबाबरोबर का ? ”

झालें ! त्या बालकाच्या त्या निर्मल बोंबड्या बोलानीं पुन्हा विचाराचें सुदर्शन पुतळेच्या मस्तकात जोराजोरानें फिरतें केलें. “ ते आता माझ्या बाळाला भेटून गेले, ते अर्थात् त्याला स्वप्न पडलें असेल. पण स्वप्नातदेखील ते त्याला म्हणाले की तू आपल्या आईच्या सोबतीला रहा माझी आणि माझ्या लेकराची मरणोत्त देखील ते इतकी काळजी घेतात. मागे आमचें कसें होईल ह्या चिंतेनें ते निशाचयोर्नीतील बंध ! मुद्द म पत्करून अशी आमच्यावर सदैव मायेची पाखरळ्या घेऊन आहेत. पुरुषाचें अतःकरण कठोर असतें आणि स्त्रीचें प्रेमळ असतें असें म्हणतात. पण इथें ते माझ्यासाठीं व माझ्या बाळासाठीं इतका जीव साडतात आणि मी-मी ? मी आमच्या बाळाला ह्या जगात उघड्यावर टाकून आत्महत्या करायला तयार झाल्यें ! हें काय माझ्या कोमल हृदय चें लक्षण ? . . . ”

मरतीच्या वेळीं समुद्र कोणी त्याला आगठीतून जाणारी बहुमोल शाल-जांडी तिच्या टोंकाला कोहिनूर हिऱ्यासारखी त्रिभुवनश्रेष्ठ रत्नें बाधून अर्पण केली तरी तीही निरपेक्षपणे आपल्या लाटांनीं लाथाडीन किनाऱ्याला फेंकून देतो. पण तीच का ओहोटी सुरू झाली, कीं तोच समुद्र एखाद्या बुभुक्षित कृपणासारखा काठचा कुजका नासका पानपाचोळाही आपल्या लाटाबरोबर वाहून घेऊन जातो. पुतळेच्या वैराग्यशील विचाराची भरतीची वेळा संपली,

पेशवाईचा मध्यान्ह

आणि ऐहिक व्यापाची ओहोटी तिथें सुरू झाली. मुकुंदा तिचा अगदीं जीव कीं प्राण पुत्र असला, तरी त्याची कसली इतकी पर्वा ? स्वतःच्या जीवनसर्वस्वावर खगोखर उदार झालेल्या जीवाला आत्मपरिवाराची इतकी काळजी कशाला हवी ? मुकुंदा काहीं पुतळेचा औरस मुलगा नव्हता. तो अनाथ जीव तिनें हौसेखातर आणून पाळलेला. पण ..नाहीं !—तो अनाथ आहे, म्हणूनच त्याला जगात निराधार सोडून जाणें मला शोभत नाही. ” असें पुतळा आपल्या मनाला वागू लागली व त्यावर आणखी मल्लीनाथी करू लागली, “ हा जर माझा पोटजळ—माझा सत्तेचा मुलगा अमता, तर गोष्ट निराळी होती, त्याला अपग स्थितींत सोडून गेल्याबद्दल कोणी काहींही म्हणालें, असतें तरी—पण तसे कोणी काहीं म्हणालेंच नसतें तथापि मुकुंदा हा अनाथ मुलगा मीं जवळ केलेला आहे, त्याला सोडून मीं गेल्यें तर सारें जग मला निष्ठुर पाषाणहृदयी लावसट म्हणेल यामाठीं मला असा अविचार करता कामा नये ”

हे विचार पुतळेच्या मनात यावयाला आणि ‘जय जय रघुवीर समर्थ’ अशी ललकारणी दारातून तिच्या कानों पडावयाला एक गाठ पडली पुतळा मुकुंदाला हाताशीं धरून कोण साधु दाराशीं आला आहे तें पाहावयाला जाते, तोंच तोच तरुण बैरागी दारात उभा ! त्यानें भगवी कफनी धारण केली होती, हातात कुबडी होती, काखेला शोळी होती व माहुलीच्या स्मशानात धाकट्या राणीच्या आपल्या धनिणीच्या चित्तेपाशीं जगत बसणारी इमानी राईही त्याच्या बरोबर होती !

सूर्योदय होताच आधाराचा नायनाट व्हावा त्याप्रमाणें त्या तरुण बैराग्याचें दर्शन होताच पुतळेच्या मनातील उद्वेग व निराशा चटसारी लयाला गेली. पण मुखानें बोलवेना मात्र. काहींतरी बोलावयाचे म्हणून ती राई कडे वळून म्हणाली, “राई ! तू इकडे कुठे ग ? ”

राई मुकीच खरी; पण ती आपल्या मुक्या भाषेन उत्तरली. तिनें शेंपूट हलवीत आपले पुढचे दोन पाय उचलून पुतळेच्या छातीवर ठेवले पुतळा लडिवाळपणानें तिला उचलून घेऊन मटामट तिचे मुके घेऊ लागली.

तरुण बैरागी पुतळेला म्हणाला, “ तुझें घर अग्निनारायणाच्या भक्षस्थानीं पडलें असें ऐकलें, म्हणून मुद्दाम चौकशीसाठीं आलों. तू खुशाल आहेस ना ? ”

का दं ब री म य पे श वा ई

यावर पुतळेने ओशाळेपणाने मान खाली घालून एक शब्दी उत्तर दिले,
“होय.”

“हा कोण, तुझा मुलगा का ? ” बैराग्याने मुकुदाकडे पाहत विचारले.

“होय.” पुतळा पूर्वतत् अधोवदनपूर्वक उत्तरली.

“ नाव काय याचे ? ” त्या तरुण बैराग्याने स्नेहाळू दृष्टीने त्या मुलाकडे टक लावून पाहत विचारले

मुकुदा फार धीट व पोरवयातही पुष्कळच समयज्ञ होता. तो आपण होऊन पुढे झाला व बैराग्याला म्हणाला, “अहो, मला विचारा की तिला का विचारता ? ”

बैराग्याला मुकुदाच्या धीटपणाचे कौतुक वाटले त्याने आपल्या उजव्या हाताने त्याच्या हनुवटीला स्पर्श करून विचारले, “काय नाव तुझे बाळ ? ”

“ माझे नाव मुकुदा आणि माझ्या आईचे नाव साळू ” मुकुदा पुतळेचा पदर आपल्या बाळदाताखाली धरून ओढीत म्हणाला.

“ साळू ? ” बैराग्याने आश्चर्यचकित होऊन पुतळेकडे वळून विचारले,
“ हा मुलगा तुझा नव्हे का ? ”

“ अहो, ह्या आईचाच मी, पण माझ्या आईचे नाव साळू. ” मुकुदा पुन्हा उत्तरला.

“ अनाथ मूल मी जवळ केलें आहे ” पुतळा पूर्ववत् ओशाळेपणाने उद्गारली.

“ असें अनाथाचें रक्षण करण्याचे भाग्य ज्यांना ज्यांना लाभते, तींच माणसें खरी पुण्यवान होत. ” बैरागी मुकुदाच्या बाळमुखाकडे आतुरतेनें निरखून पाहत उद्गारला.

तो बैरागी अंमळशानें निघून गेला. त्याच्या मागोमाग राईही निघून गेली पुतळाही एक दीर्घ उसासा सोडून मुकुदासह घरात गेली. “...हे इतक्या पहाटेला माझा तपास करण्यासाठी का बरे आले ? . नेहमी माझ्याशी निरिच्छतेने वागण्याची याची विरक्त वृत्ति ढळली आहे काय ?.. माझ्या-विषयी इतकी सहानुभूति यांना का बरे वाटू लागली ?.. परमेश्वर माझा धावा ऐकून मला सुखी करण्यासाठी याच्या मनोवृत्तीत बदल तर करीत नसेल नाः!.. ” असे नव्या विचाराचे हेलकावे खात खात ती सकाळच्या प्रहरी

पेशवाईचा मध्यान्ह

घरच्या कामधद्याला हात घालते, तोंच तिला बाहेरच्या दरवाज्यातून हाक ऐकू आली, “ पुतळे ! ”

पुतळेंनी ती हाक ऐकता क्षणीं कपाळाला आठव्या घातल्या. ती हाक तुळाजीचीच होती तुळाजी कोणत्या का हीन हेतूने प्रेरित होऊन पुतळेकडे आला असेना ! जगात गुलाबाप्रमाणेंच काटेरी निवडुगानाही मोल आहे. इतका वेळ पुतळेंने गुलाबाच्या ताटव्यापाशीं उभें राहून वेळ घालविला, व आता ती शत्रूच्या मार्गात काटे पसरण्याकरिता निवडुगाचा फड तोडण्यासाठीं तुळाजीच्या हाकेला ओ देऊन बाहेर गेली

प्रकरण २० वे दोन्ही टोळ्यांची भेट

खासेराव सर्व ब जूनी आपल्या शिष्टाईत अयगस्त्री ठरून सातारा सोडून कोल्हापूराला माघारे निघून गेले, त्यामुळे आपल्या पाठीची ब्याद टळली असें सर्वोनाच हाथसें वाटलें ते निघून जाईतों चार दिवसगवर्तो पेशवे म्हणा, ताराबाई म्हणा, सकवारबाई व तिचा पक्ष म्हणा, कोणालाच स्वस्थता भरी लाभली नाही. कोल्हापूरकराचा एवढा दरारा सर्वोना वाटत होता असें नव्हे. पण हाडाभर दूध नासावयाला एक मिठाचा खडाही पुरेसा होतो. आणि दुधाच्या हाड्याचें नाही तरी मिठाच्या खड्याचें महत्त्व त्या सर्गी कोल्हापुरकराना खास होतें.

ती एक ब्याद टळल्यावर पेगवे, चिटणीस वगैरे मडळी गडावर ताराबाईच्या वाड्यात ठरल्याप्रमाणें महाराजासह सर्वोनीं एकत्र बसून इष्ट तो वेचारनिमित्त करवा ह्या उद्योगाला लागली. ती सिद्धता त्यानीं कैक महिने झालविली होती. पण प्रत्येकाला त्रिहीर खणता खणता पाणी लागण्यापूर्वीच शेखडासारखा कठीण खडक लागला. ताराबाईनें आपल्या कारभाराला महाराजाकडे पाठवून अशा भेटीची मागणी केली; पण तिला परस्पर सकवारबाईकडून नकार मिळाला. इतकेंच काय, पण सकवारबाई अथवा तिचा गारभारी याना गडाबाहेर पडण्याचीही बंदी सकवारबाईनें आपल्या अधिपत्यात केली. पेशव्याना महाराज सकवारबाईच्या नजरकैदेत आहेत हें माहीत असताही त्यानीं आपण भेटीला न येण्यामुळे महाराजाच्या मनात भलताच वेकल्प येईल या भयानें राजवड्यावर जाऊन एकदोनदा त्याची भेटण्याचा प्रयत्न केला. पण तो विफल झाला. दुसऱ्या वेळीं तर सकवारबाईनें तमाजी शिवदेवाच्या हातीं पेशव्याना असा गोकडा जबाब प ठविला, “महाराजांनीं ऋक्तीच्या अस्वास्थ्यामुळे सर्व राज्यकारभार आमच्यावर सोंपविला

पेशवाईचा मध्यान्ह

आहे, व यापुढे तुम्हाला आमच्या आज्ञेत वागणें प्राप्त आहे. यापुढें राज्य-कारभारातील बारीक सारीक बाबदेखील तुम्ही आमच्या विचाराखेरीज निकालात काढता कामा नये. महाराजाच्या इच्छेनुसार व त्याच्याच आज्ञेवरून श्रीमत मुधोजी भोंसल्यांना दत्तक व्यावयाचें ठरलें आहे. तो समारंभ लौकरच सुमुहूर्त पाहून पार पाडावयाचा आहे. त्या योजनेला तुमची व इतर कारभारी मडळीची पूर्ण सद्धानुभूति असल्याचें कळवून त्या समारंभाच्या तयारीला लागावे. तुम्ही गादीचे सेवक आहा. सेवेत अंतर पडल्यास शासन करणें प्राप्त होईल तरी तसा प्रसंग येऊ देऊ नये ”

“ पुढे ओढवणाऱ्या प्रसंगाचीं हीं अशुभ चिन्हेच होत ” पेशवे तो निरोप ऐकून आपल्याशीं म्हणाले.

“ यावरून आपली काय पडावयाची ती समजूत पडली ना ? ” यमाजीनें जणू काय हलवून खुटा बळकट करण्यासाठीं विचारले.

पेशव्यांना यमाजीच्या प्रश्नाचे क्षणभर आश्चर्य वाटले. पण ते केवळ क्षणभरच. ते ओळखून होते कीं आज आपणाशीं बोलत आहे हा यमाजी बोलत नसून ही प्रत्यक्ष राणी सकवारबाईच त्याच्या मुखाने बोलते आहे. कुठ्याला धन्यानें ज्याच्यावर लूः करावे त्याच्यावर तो तुटून पडणार त्यात कुठ्याला दोष देण्यात काय फायदा, अशी स्वतःची समजूत करून घेऊन त्यांनीं यमाजीला निरोप दिला.

किंबहुना असा काही तरी अनवस्था प्रसंग लौकरच ओढवणार हें पेशवे ओळखून होते, व त्या प्रसंगाला तोड देण्याची तयारी त्यांनीं एव्हापासूनच चालविली होती. राणी सकवारबाई निरनिराळ्या सरदाराना सैन्यासह सातान्यांत भोलावून रणकंदनाची तयारी करीत आहे असे नक्की कळल्यावर पेशव्यांना तरी कसे स्वस्थ बसता येणार ? राणीशीं व इतर प्रतिस्पर्ध्यांशीं समरागणात दोन हात करण्यासाठीं म्हणून नव्हे, तर स्वसंरक्षणासाठीं व सकटकालीं दौलतीचें रक्षण करण्यासाठीं त्यांनाही तोडीस तोड या न्यायाने सैन्याची व युद्धसामग्रीची जुळवाजुळव करणें प्राप्तच होतें. राणीने आपल्या खास विश्वासांतील लोकाना लढाईच्या तयारीनें निघून येण्यासाठीं तातडीचे गुप्त खलिते पाठविले व तसेंच पेशव्यांनींही केले. त्यांनीं शिंदे-होळकरांनाही ताबडतोब सैन्यासह निघून येण्याला पाचारण केलें.

कादंबरीमय पेशवाई

ह्या तयारीची बाह्य कारणपरंपरा मात्र दोन पक्षांची दोन प्रकारची होती. राणीला आपल्या राणीपणाचा व त्याला चिकटलेल्या उपाधीचा मोठा आधार असला तरी तिच्या पक्षात मुत्सद्देगिरीचा बहुतेक अभाव होता. तिने आपल्या साह्यकाऱ्यांना पाचारण करताना 'पेशव्यांच्या मगरमिठांतून दौलतीला वाचविण्यासाठी व तुम्हाला आईप्रमाणे पूज्य असणाऱ्या तुमच्या राणीच्या वाढ्याचा तुरुंगवास चुकविण्यासाठी तुम्ही यावे' अशा चढाईच्या उघड्या भाषेत तयारी चालविली होती. पण पेशवे हे मुत्सद्याचे मुत्सद्दी असल्याने त्यांनी ही गृहछिद्र कोठेही अशी उघर्ची करून दाखविली नाहीत. 'श्रीमान स्वामींचा अतकाळ समीप आला आहे. राजवटीला मागे धनी कोणी नसल्यामुळे धनी कोणी व्हावे याविषयी आपलात गोमळ माजण्याचा फार सभव आहे. ह्याचा फायदा घेऊन नाना परींनी स्वार्थसाधु लोक आपल्या पोळीवर तूप ओढून घेण्याच्या खटपटीत आहेत. स्वामींना हे ज्ञान आहे, व त्यांच्याच आज्ञेवरून आपणास कळविणत येते की यानेळी दौलतीची आबादीआबाद राखण्याची जबाबदारी आपणांसारख्या दौलतीच्या मातबर सेवकावर आहे. यास्तव हे स्वामींचे आज्ञापत्र भित्तीचाच अवलंबेकरून निघून यावे, व दौलतीची आणि स्वामींची लाज राखावी.' हा पेशव्यांनी शिंदे-होळकरांपासून दरोबस्त स्वामिनिष्ठ सादराना पाठविलेल्या खलित्याचा साराश होता. राणीचे उपद्वयाने सर्वत्र माहीत झाल्याने त्यांनी ह्या बाबतीत टाकात गुप्त वाच्यता कण्याचे काही कारण नव्हतच. ते काम राणीने आपल्या तर्फेने चालविलेच होते, व त्याच पेशव्यांचा फायदाच होता.

तथापि राणीचा आजचा वमकीचा निरोप मात्र पेशव्यांना अगदी अनपेक्षित होता. त्यांनी आपल्या दूरदर्शिकांवर विश्वासून राणीच्या धिट्याईची परिसीमा आपल्या मनाशी ओळखून ठेवली होती, ती परिसीमा आजच्या पत्रात पुरी ओलाडली गेली होती. त्यामुळे त्यांच्या खबीर मनाचा पाया किंचित् हादरल्यासारखा झाला. ते कोणत्याही कठीण प्रसंगात भीत होते अशातला अर्थ नाही. निजामासारख्या प्रबल शत्रूलादेखील ज्यांनी खडे चारले, ते घरच्या कलहाना थाटेच भितात! पण त्यांना निपाद वाटत होता तो एवढाच की, या प्रसंगी आपण भलेभमान पूज्य मानलेल्या राणीपाशी आपणाला समरागणात उभे राहावे लागणार, व जग मग म्हणणार की,

पेशवा ईचा मध्यान्ह

“पहा ! पेशवा राजवटीचा सेवक असून प्रत्यक्ष राणीवर शस्त्र उगारावयाला धजला !”

हा पेशव्याचा चितानल पुढें कैक दिवस एकसारखा धुमसतच होता. प्रत्येक उजाडत्या दिवशीं पूर्वीच्याहून बिकट परिस्थिति निर्माण होत होती. हेराकडून, अन्य ठिकाणाहून पुण्याहून रोज नव्या नव्या बातम्या कानावर येऊन त्या चितानलात नव्या नव्या चिताविषयाच्या जळणाची भर पडत होती. आज काय, राणीने रघूजी भोंसल्याना तातडीने निघून येण्याविषयी पुन्हा साडणीस्वार रवाना केला ! उद्या काय, फत्तेसिंग भोसले वेशीपावेतों येऊन थडकले व प्रतिनिधि त्यांना सामोरे गेले ! परवा काय, रगमहालात राणी, प्रतिनिधि, यमाजी, वगैरे मडळीचें गुप्त खलबत होऊन सर्वांनीं अखेरपावेतो राणीचा पक्ष न सोडण्याच्या शपथा घेतल्या ! याखेरीज रोज कोणा ना कोणा बुद्रुक सरदाराला अथवा शिलेदाराला राणीने राजवाड्यात बोलावून न्यावें, ‘राणीशीं व महाराजाशीं इमान सोडणार नाहीं नाहीं, छत्रपतींच्या गादीशीं कोणत्याही प्रकारें विरोध करणार नाहीं, राणीच्या माडीवर जो दत्तक घेतला जाईल त्याच्याशीं स्वामिनिष्ठापूर्वक वागेन, यात अंतर पडल्यास माझे बेचाळीस पूर्वज नरकात पडोत, देव माझे वाटोळे करो’ अशा शपथा त्यांना घ्यावयाला लावून त्यांना बेलभडार उचलावयाला लावावा, आणि त्यांना कोणाला नकळत राजधानीबाहेर काढून द्यावें. गावोगावीं अनेक एकाड्या शिलेदाराना एकटे गाठून त्यांना सैन्याची जमवाजमव करावयाला सागून खर्चासाठीं पैशाची खैरातही राणीच्या हस्तकांनीं करावी. हा राणीचा उद्योग अगोदरपासूनचा असल्यानें रानात मरून पडलेल्या जनावरासभोंवार गर्दी करणाऱ्या गिधाड-कावळ्यासारखी सर्वांची ताराबळ उडाली होती. त्याप्रमाणें फितुरीला गोमेसारखे अनंत पाय फुटून ती निरनिराळ्या नेत्याच्या नेतृत्वाखालील सेनापथकाच्या रूपाने राजधानीच्या आसपास मारागिरीच्या जागा साभाळून दबा धरून बसू लागल्याचे पेशव्यांना स्पष्ट दिसत होते.

इकडे महाराजाची प्रकृति तर दिवसेदिवस जास्त बिघडत चालली. त्यांना उतार पडण्याची काहीं चिन्हे दिसेनात. महाराज व कोणीही कारभारी याची भेट होणें राणीच्या आज्ञेवरून अशक्य झाल्यामुळे त्यांच्या प्रकृतीचें खरें मानही बाहेर कळणे मुष्किल झालें. राणीच्या तर्फेनें मुधोजी

का दं ब री म य पेश वा ई

भोंसल्याला दत्तक घेण्याची तयारी जारीने सुरू होतीच. तो सोडाळा वास्तविक इतक्यात आटोपूनही जावयाचा. परंतु मध्ये रघूजी भोंसल्याचा वाधा पडला. मुधोजी हा रघूजीच्या प्रीतीतील पुत्र नसल्याने त्याला राजपद प्राप्त करून देण्याच्या बाबतीत ते उदासीनता दाखवू लागले. अनेक बायकांच्या दादल्या चें त्याच्या अपत्यावरील प्रेम म्हणजे चिखलातली मेढ ! ज्या सवतीने त्या मेढीला आपणाकडे खेचून घ्यावें, तिच्या बाजूला ती झुकावयाची, व या खेचाखेचीत सामान्यतः त.ज्या घोड्यावरच्या गोमाशीप्रमाणे तरुण सवत जी असेल, तिचाच विजय व्हावयाचा. मुधोजीची आई म्हातारपणामुळे जुन्या जुनेराप्रमाणे झाली होती, व रघूजीच्या अनेक बायकांपैकीं दुसऱ्याच एका तरुण रूपवतीचा त्याच्यावर पगडा बसल्यामुळे ते तिच्या तंत्रानें अलीकडे वागू लागले होते. आपली सवत राजमाता झालेली दुसऱ्या सवतीला कशी सहन होणार ? तिने रघूजींना आपल्या मोहपाशात जखडून ठेवल्यामुळे ते काहीं मनमोकळेपणाने ह्या दत्तविधानाला समति देईनात, व त्यामुळे ते धोंगडें तसेच भिजत पडले होते. मुधोजी देऊर मुक्कामी पित्याच्या समतीची चातकाप्रमाणे वाट पाहत बसला होता. ह्या एका गोष्टीच्या अनुषंगानें पेशव्याच्या मार्गात येणाऱ्या दुसऱ्या अनेक अडचणी परस्पर दूर अडविल्या गेल्या होत्या, व त्या निराशेच्या अधारनगरीत केवळ त्या एका आशेच्या किरणावर नजर देऊन पेशवे राजवटीचा ढासळता मनोरा सावरण्याचा प्रयत्न करीत होते. ह्या मानवी प्रयत्नाना देवी प्रयत्नाची जोड म्हणून त्यांनी ठिक-ठिकाणच्या देवाना अनुष्ठाने, जपजाग्रथ, नवस वगैरे भक्तिभावाच्या आळवणी-ने वश करण्याचा क्रमही अव्याहत सुरूच ठेवला होता.

असा क्रम सुरू अमतांना एक दिवशीं सायंकाळीं सूर्गस्ताच्या सुमाराला पेशवे रोजच्या स्नानमध्येनून मोकळे झाले व पुजारी खिंडीच्या गणपतीचें तीर्थ घेऊन आला ते प्राशन करून सहज सदरेला जाऊन बसले, तोंच एका-एकीं त्याचा उजवा डोळा लवूं लागला.

“आज काय शुभलाभ घडणार आहे ?” असे पेशवे स्वतःशीं उद्गारतात, तोंच महाराजाचा विश्वासू सेवक मलिक शेटजी तेथे आला व म्हणाला, “महाराजांनीं श्रीमतांना तावडतोव भेटीला बोलावले आहे, त्वरित चलावें. एका क्षणाचाही विलंब लावू नये.”

पेशवाईचा मध्यान्ह

पेशव्यांना त्या आमत्रणाचें आश्चर्य वाटलें. ते आपल्या मनाला विचारूं लागले, “हें कसें झालें ? थोरल्या आईसाहेबाना इतका विवेक कसा सुचला ? वाधीण गाईच्या वासराला कसें पाजू लागली ?”

“महाराजाची प्रकृति कशी आहे ?” पेशव्यांनीं शेटजीला विचारले.

“आहे तशीच आहे. काहीं उतार नाहीं गेला दिवस तो बरा म्हणावा लागतो काय ईश्वराची इच्छा असेल ती खरी.”

“बरे, थोरल्या आईसाहेबाच्या समतीने महाराजांनीं मला बोलावलें आहे काय ? नाहीतर महाराजाची आज्ञा शिरसावद्य मानून मीं यावें, व थोरल्या आईसाहेबांनीं पूर्ववत् आमच्या भेटीला प्रतिबंध करून मला माघारें लावून द्यावें. त्यातही मी अपमान मानणार नाहीं, महाराज व थोरल्या आईसाहेब दोघेही मला मातृपितृस्थानीं पूज्य आहेत. त्याच्यासमोर मीं माना-पमानाची प्रतिष्ठा काय बाळगावी ! पण महाराजाना तो प्रसंग अत्यंत दुःखदायक होईल. यापूर्वींचे असले कितिएक प्रसंग मला माहीत आहेत. महाराज असल्या गोष्टी फारच मनाला लावून घेतात म्हणून विचारतो ”

“ती काहींच काळजी करण्याचें कारण नाही. आपण तावडतोब चला म्हणजे झालें. ” शेटजी सभोंवार एकवार चौफेर नजर टाकून म्हणाला, “थोरल्या आईसाहेबाचा आज सोमवार असल्यामुळें काशीविश्वेश्वराचें दर्शन घेण्याची त्यांना इच्छा झाली, त्या माहुलीला गेल्या आहेत, व त्या उदयीक सुप्रभातीं सगमस्नान करून माघाच्या येणार आहेत. ”

“मुधोजी भोंसले आज यावयाचे आहेत असें ऐकले तें खरें काय ? ”

“मीही नुसतें ऐकलें. पण जास्त काहींच मला माहीत नाही. ”

“आणि आम्हांला त्याची रीतसर दादही नाही ! मोठेच आश्चर्य आहे ! त्याच्या यथोचित मत्काराची व्यवस्था ठेवण्याची थोरल्या आईसाहेबांनीं मला आज्ञादेखील केली होती. आणि एकाएकी हें कसें काय ? ”

“ते सर्व विचार मागाहून. अगोदर आपण चला पाहू ! महाराज आपल्या वाटेकडे तहानेलेल्या चातकाप्रमाणें डोळे लावून बसले आहेत. थोरल्या आईसाहेब महालात नाहीत, तोवर आपण त्यांच्याशीं काय बोलू शकाल तेवढें. ही संधी गेली तर पुन्हा यावजीव महाराजाची व आपली भेट होणें दुरापास्त. ”

कादंबरीमयपेशवाई

पेशवेही वेळेचें महत्त्व ओळखून तसेच अगरखा पगडी चढवून एका हुजऱ्यानिशीं महाराजाच्या भेटीला निघाले. मात्र तसा प्रसंग पडलाच, आपणाला थोरल्या आईसाहेबांनीं कपटानें सकटात लोटण्याचे योजिल्लेंच, तर बाहेर दाद लागण्यासाठीं हजार पाचशे सशस्त्र विश्वासू सैनिक त्यांनीं दिल्या हांकिला धावून यावयाला सज राहतील, व वेळींच त्याना धोक्याचा इशाराही देता येईल, अशी गुप्त व्यवस्था आपल्या हस्तकाकरवीं करून ठेवली. राणी जरी राजवाड्यात नसल्याचें त्याना कळले होतें तरी एकदर प्रसंग त्यांना बराच भयकर दिसत होता. अघोर राज्यतृष्णेला बळी पडून आपणार्शीं समरागणात सामना देण्याला समर्थ असलेली राणी आपला घातपात करण्यालाही कमी करणार नाहीं, अशी त्याची खात्री होती.

रगमहाल काहीं पेशव्यांच्या वाड्यापासून दूर नव्हता. त्यामुळें पेशवे पार्यीं पार्यींच रगमहालाकडे गेले. पण आत प्रवेश केल्या क्षणापासून सर्भो-वारच्या एकदर वातावरणाचा देखील त्याना सशय येऊ लागला, “आपण आज वाघिणीच्या गुहेत तर जात नाहीं ना ? वाघीण आपणावर अचानक झडप घालून आपला नाश तर करणार नाहीं ना ?” त्यांनीं आत प्रवेश करताना मार्गांत दिसणाऱ्या प्रत्येक चौकीदाराचा व हुजऱ्याचा चेहरा न्याहाळून पाहवा, तों तेथे त्याना राणीच्या कारस्थानाचीं थोडीं फार जळमटें दाटलेलीं दिसावीं. तें पाहून त्यांनीं आपल्या मनाशीं उद्गारावे, “कुत्रा कितीही इमानी असला तरी तो पिसाळला कीं त्या नादात चुकून स्वतःच्या धन्याला देखील चावा घेतो. हे सारे कुत्रे पिसाळलेले दिसतात. हे ऐन वेळीं आपणावर तुटून तर पडणार नाहींत ना ?”

इतके सारे चिंताजनक विचार मनात घोळत असतानाही पेशव्यांनीं महाराजावरील निःसीम निष्ठेमुळें व विश्वासांमुळे आणि मराठशाहीच्या आत्यंतिक हितानें प्रेरित होऊन महाराजाच्या शय्यागृहात प्रवेश केलाच.

महाराज गलिताग असे शय्येवर पडले होते. त्याचे डोळे अशक्तपणानें बोट बोट खोल गेले होते. शरीर क्षिजून क्षिजून केवळ अस्थिपजरवत् मात्र उरलें होतें. त्याना हातापायाची हालचाल करावयाची झाली तरी ती दुसऱ्या कोणाच्या तरी साह्याखेरीज करता येत नव्हती. त्याची ती अवस्था पाहून पेशव्याना अत्यंत वाईट वाटलें. ते महाराजाना हात जोडून म्हणाले,

पेशवाईचा मध्यान्ह

“महाराज ! इतके दिवस मला आपली भेट घेणे शक्य झालें नाहीं. तें कां शक्य झालें नाहीं त्याची अनिष्ट कारणेसपण सागत वसण्याची ही वेळ नव्हे. पण दोन्ही डोळे शेजारी आणि गाठ नाही ससारी अशी देवाने काही दिवस माझी कुचवणा केली होती खरी त्याबद्दल महाराजांनीं मला क्षमा करावी.”

बोलता बोलता पेशवे लेकराप्रमाणे महाराजांच्या शेजारी जाऊन बसले. महाराज त्यांच्या पाठीवरून हात फिरवून म्हणाले, “नाना ! मी सर्व परिस्थिति जाणतो आहे. थोरल्या राणीपुढे तुमचाच काही इलाज चालला नाहीं असे नव्हे, मार्या ही तीच स्थिति आहे मला मनाचा दुबळा म्हणा, भिन्ना म्हणा, पण मी आज राणीच्या हातीं पराधीन होऊन पडलों आहे खरा. ही पराधीनता आता मरेतो माझ्या कर्मांत आहे. राणीच्या मर्जीनुरूप न वागावे तर जगात आजवर झाले ते हवे काहींच नाहीं इतके हसे होणार, व तें टाळण्यासाठीं गांव बसावे तर हा वनवास कपाळीं ! ह्या वनवासाला कारण मात्र तुम्ही आहा. तुम्हीं सर्व कारमाण्यांनीं मठा गळ घालून त्या वनवासातून या वनवासात आणून सोडले. तो वनवास याहून सहस्रपट सुखावद्द होता. माहुलीला श्रीकृष्णामातेच्या पवित्र तटाकी भगवच्चिंतन करीत आयुष्याचे अखेरचे दिवस शांतवृत्तीने घालविण्याचें मानस होते, तें तुम्हीं साधू दिलें नाहीं, आणि पुन्हा ह्या नरकवासात आणून सोडले.” असे म्हणून महाराजांनीं खळकन् अश्रु गाळले.

महाराजांची ती शरपजरी पडलेल्या भीष्मामारखी स्थिति पाहून पेशव्याचेही डोळे दुःखश्रूंनीं डबडबून आले काय बोलवें हेच त्यांना सुचेना व मुखावाटे शब्दही उमटेना.

महाराज पुन्हा म्हणाले, “मी याबद्दल तुम्हाला दोष देत नाहीं, तुम्हीं केलें ते सद्बुद्धीनेच केले हें मी जाणतो पण माझ्या दुर्दैवाची गत सांगितली. त्याबद्दल तुम्हाला वाईट वाटायला नको ” आपले बोलणें पेशव्याच्या मनाला लागल्यामुळे त्यांच्या डोळ्यात अश्रू उभे राहिले असे पाहून त्याचें शांतवन करून ते पुढे म्हणाले, “बरें, आता ती मरामाया माघारी येण्यापूर्वी आपणाला राजगट्टीची निरवानिख काय करावयाची ती केली पाहिजे. राणी मुघोजी भोमल्याला दत्तक घेण्याच्या घालमेलीत आहे हें तुम्हाला माहीत असेलच.”

का दं ब री म य पेश वा ई

“होय. त्याला महाराजाची मान्यता आहे असेही मी ऐकलें होतें.”
पेशवे म्हणाले.

“असत्य ! अगदी असत्य ! औरस वारस राज्याला असताना मी ह्या नसत्या भानगडीत कशाला पडेन ? आता, राणीने माझ्या कपाळापाशीं कट-कट करकरून मुधोजीला दत्तक घेण्याचा हट्ट चालविला आहे हें खरे. त्या तिच्या हट्टाला मी प्रत्यक्ष विरोध जरी करू शकलो नाहीं, तरी ही योजना मला मान्य नसल्याबद्दल, व या भानगडीत न पडण्याबद्दल मागेच मीं रघूजी भोंसल्याकडे आज्ञापत्र रवाना केले आहे मुधोजीलाही मी तसेंच आज्ञापत्र पाठविणार होतो परंतु त्यापूर्वी मला तुमची समति घ्यावयाची होती. ते आज्ञापत्र आताच रवाना होईल ” इतकें महाराज म्हणतात तोंच देवजी मेघःश्याम तेथे येऊन पोहोचले त्यांना महाराजांनीं मुधोजीला पाठविण्याच्या आज्ञापत्राचा मजकूर सांगितला देवजी मेघःश्याम बाजूला बसून आज्ञापत्र लिहू लागले. महाराज पुन्हा पेशव्याशीं बोलू लागले, “या सर्व अनिष्ट गोष्टींत सतोषाची गोष्ट एवढीच कीं गडावरील महादेवत आपणावर प्रसन्न आहे. मासाहेबांनीं आपल्या कारभान्यामार्फत आम्हीं योजिलेल्या कार्याला अभिष्ट चिंतनपर समति दिली आहे ”

“मग काय, पानगावाहून युवराजाना आणविण्याच्या तयारीला आम्हीं लागावें काय ? ” पेशव्यांनीं विचारले

“नका तें मात्र इतक्यात करू नका माझा अत ज्या दिवशीं होईल, त्या दिवशीं तुम्ही मासाहेबाच्या विचारे राजारामाला आणविण्याची तजवीज करा, व त्याला छत्रपतींच्या गादीवर बसवा. त्यापूर्वीं आणविल्यास राणी त्याच्या जिवावर झडप घालण्यालाही कमी करणार नाहीं, व तिच्या कुटिल कारस्थानाकडे लक्ष्य पुरविण्याला आता आम्हालाही अवसर मिळणार नाहीं. राणीच्या विरुद्ध मी वास्तविक बोलू नये. पण माझ्या कोटमाप रयतेच्या कल्याणासाठीं व तुम्हा सर्व निष्ठावत कारभान्याच्या इभ्रतीसाठीं मला बालावें लागतें-आहे. प्रतिनिधीसारख्या फितुराना हाताशीं धरून राजवटीचा चुथडा करण्यासाठीं राणीनें कबर कसली आहे. ती आपल्या पाठपुराव्यासाठीं शत्रु-सैन्याची जुळवाजुळवही करीत आहे. तिच्या टकरेला टक्कर देण्याइतकी तुमची तयारी असल्याखेरीज राजारामाला इकडे आणू नका.”

पेशवाईचा मध्यान्ह

“ मी मध्ये बोलतो याबद्दल क्षमा असावी. पण या प्रसर्गी महाराजांच्या आशेविरहित प्रमाद माझ्या हातून काहीं घडले आहेत थोरल्या आईसाहेबांची ही दुर्मति ध्यानीं येताच मीही महाराजांच्या पुण्यनामाचा उपयोग करून शिंदे होळकरादि सरदाराना तातडीने पाचारण केले आहे थोरल्या आई-साहेबांना चिथविणाऱ्या लोकांचा उद्योग दाडगा असल्याने राज्यकारभाराच्या पुनर्घटनेच्या बाबतीत युद्ध व रक्तपात करूनही आपला हेका चालविण्याला त्या कमी करणार नाहीत. तो आप्रिय प्रसंग टाळण्यासाठी सैन्याची जुळवा-जुळव करणे मलाही अवश्य वाटले. यातील माझा उदात्त हेतु ध्यानीं घेऊन महाराजांनी मला क्षमा करावी. ” असे म्हणून पेशव्यांनी महाराजांचे पाय धरले.

“ क्षमा केली आहे ! नाना ! तुला मी क्षमा केली आहे. ” महाराज आपल्या निःशक्त हाताने पेशव्याची पाठ थोपटीत प्रेमात येऊन अरेतुरेच्या घरगुती भाषेत त्यांना म्हणाले, “ तू माझी निष्ठापूर्वक सेवा करणारा सच्चा धर्मपुत्र आहेस, तुला सात खून माफ ! इतकी दूरदृष्टि तुला आहे, यावरून तू सध्याच्या सकटातून मराठशाहीचे तारू कुशल कर्णधाराप्रमाणे तरवून पैलतीराला नेशील यात मला तिळमात्र सशय वाटत नाही. माझ्या पश्चात् स्वतंत्रपणे राज्यकार हाकण्याला तूच एकटा समर्थ आहेस. मी तुला विरोध करणाऱ्या सर्व लोकांचा अदाज पाहिला ते विरोध करावयाला जितके तत्पर तितकेच राज्यकारभाराची धुरा उचलावयाला भिऊन नाकबूल ! अशा स्थितीत मी पूर्ण विचार करून तुलाच माझ्या पश्चात् मराठी साम्राज्याचा वशपरपरा पेशवा नेमीत आहे ” महाराजांनी आपल्या उशाखाली हात घालून एक घडी केलेला कागद काढून पेशव्यांच्या हाती देऊन म्हटले, “ हे तुला माझे स्वदस्तुरचे आज्ञापत्र आहे भेटीचा योग न येता तर हे मी शेटीच्या हाती तुझ्याकडे पाठविणार होतो पण परमेश्वराने भेटीचा योग आणला, सतोष वाटला. ”

पेशव्यांनी महाराजाना वदन करून ते आज्ञापत्र हाती घेतले, व ते वाचून न पाहताच आगरल्याच्या खिशात घातले

इतक्यात देवजी मेघःश्यामांनी मुघोजी भोसल्यांना धाडावयाचे आज्ञापत्र लिहून आणले, व महाराजांनी ते पेशव्यांना वाचून पाहावयाला सांगून

कादंबरीमय पेशवाई

पेशव्यानीं वाचून मान्यता दर्शविल्यावर त्यावर स्वाक्षरी केली. तें आज्ञापत्र गुप्तपणें मुघोजीकडे पावतें करण्यासाठीं तसेच देवजी मेघःशामाकडे देऊन महाराज शेटीला म्दणाले, “शेटी ! चिटणीस अद्यापि कसे आले नाहीत ? ते राणीला भिऊन यावयाचे राहिले कीं काय ? राणीचा पेशव्यावर जितका दात आहे तितका तुमच्यावर नाही, असें मी सांगितल्याप्रमाणे त्यांना तू खुलासेवार सांगितले नाहीस काय ? ”

“मी सारें सांगितलें महाराज ! ते लौकरच येतो म्हणालेही होते. पुन्हा जाऊन पाहू काय ? ” शेटीनें विचारलें

“जा पहा पाहू जरा ! म्हणावे, पेशवेही आले आहेत, तुम्ही लौकर या. राणी माधारी येण्यापूर्वीं याल तर उपयोग ! उशीर झाल्यास तुमची आमची भेट या जन्मीं पुन्हा होईल असा भरवसा नाही असेही त्यांना साग. ”

इतकें महाराज बोलत आहेत, तोच चिटणिसाचा हुजऱ्या तुळाजी पुढे आला. त्याला पाहून पेशवे म्हणाले, “चिटणीस आले वाटते ! ”

प्रकरण २१ वे
'भुताटकीचें घर'

चिटणीस आले, त्याच वेळीं महाराजाना वैद्यराजांनीं औषध आणून दिलें. तें महाराज सेवन करीत असता चिटणीस पेशव्याना खुणेनें आपणाकडे बोलावून हळूच त्याच्या कानाशीं लागून म्हणाले, "श्रीमत ! वाघिणीच्या गुहेंत आपण शिरला आहा. आत प्रवेश करणे सोपें गेले पण बाहेर पडताना पचाईत आहे "

" का ? " पेशव्यानीं तितक्याच हळुवार स्वरात विचारले.

" आपल्या जिवावर हल्ला होण्याचा सभव आहे. "

" इथे या बैठकीत ? "

" या बैठकीत नसला तरी आसपास. "

" आणि तो कोणामार्फत ? "

इतक्यात महाराजाची दृष्टि तिकडे वळल्यामुळे चिटणीस व पेशवे याचा सवाद तसाच खडित झाला. चिटणिसानीं पेशव्याना अखेरची एकच सूचना दिली, "सावध असा. ह्या प्रसंगातून पार पडल्यावर सर्व खुलासा मी करीन. "

महाराजांनीं चिटणिसाना पाहताच पेशव्यापार्शीं जसें आपलें अतःकरण थोड्या वेळापूर्वी उघड केलें होतें, तसेंच त्याच्यापार्शींही केलें, व आपल्या पश्चात् राजवटीची व्यवस्था कशी करावयाची हें दोघाना मिळून थोडक्यात समजावून दिलें.

त्यावर चिटणीस पेशव्याकडे अर्थपूर्ण दृष्टीनें एकवार पाहून महाराजाना म्हणाले, "महाराजांच्या कृपाप्रसादानें व ईश्वराच्या कृपेनें आम्हाला आयुष्य मिळाल्यास आम्ही महाराजांच्या आज्ञेप्रमाणें वागण्यात अंतर करणार नाही. "

" असें का म्हणता ? " महाराजांनीं चिटणिसाना विचारलें.

का दं ब री म य पेश वा ई

“महाराज ! जीवित क्षणभंगुर आहे. कालाचा महिमा अगाध आहे. ग्रहदशा आली की विक्रमचरित्रातल्याप्रमाणे खुटीवरचा लाकडी हसदेखील जिवंत होऊन हार गिळतो, मग आमचा काय पाड ?” एवढे चिटणीस बोलून गेले खरे. पण पुन्हा त्यानाच वाटलें की त्या साधुपुरुषाच्या मनाला आणखी वेदना होतील असे का बोला ? म्हणून त्यानी आपण होऊनच भाषणाचा ओघ बळेंच बदलला, व म्हटलें, “यावेळी थोरल्या आईसाहेब इथे असल्या तर फार बरे झाले असते. सर्वांच्या विचारें भावी कारभाराची दिशा मुक्कर झाली असती म्हणजे तटेवखेडे उत्पन्न होण्याला काही कारण उरलें नसतें.”

“त्या नाहीत तेंच एक अर्थी बरे आहे. त्या हटकून कार्यनाश मात्र करावयाला चुकल्या नसल्या. माझ्या पश्चात् त्याची त्याच्या इतमामाला शोभेशी योग्य व्यवस्था तुमच्याकडून राखली जाईल अशी मला आशा आहे.” महाराज म्हणाले.

पेशवे इतका वेळ स्तब्ध होते, ते उत्तरले, “थोरल्या आईसाहेब आम्हाला जन्मदात्या मातेच्या ठायीं पूज्य आहेत, व त्या पूज्यच राहतील.”

“महाराजांनी भावी व्यवस्था करताना पत्ताप्रतिनिधीची देखील सल्ला घेतली असती, तर फार चांगळे झाले असते.” चिटणीस म्हणाले.

“सल्ला सर्वांची आम्ही घेतली मानमरातब व सत्ता गुडाळण्यात सर्वांचे पाऊल पुढें, पण जबाबदारी उचलता का, असे विचारताच मात्र हातात बागळ्या भरतात. असले बेभरवशाचे कारभारी काय करावयाचे ? माझा सारा भरंवसा नानावर आहे आता माझ्याच्यानं जास्त बोलवत नाही. वरकड सर्व तुम्ही ते एक विचारें पार पाडा ” असे म्हणून महाराज बोलण्याचे श्रम फार झाल्यामुळे सुस्कारे सोडीत दुसऱ्या कुशीला वळले.

पेशव्यानीं चिटणिसाना नेत्रसंकेत केला, “आता चलावे.”

“यापुढें तरी महाराजाची भेट आम्हाला नित्य घेता यावी, ही विनंति.” चिटणीस म्हणाले

महाराजाचा कठ एकदम दाटून आला. धोगऱ्या क्षीण स्वरात ते म्हणाले, “तुम्हा दोघाच्याही भेटीसाठी माझा जीव एकसारखा तळमळत असतो. पण मी परस्वाधीन आहे हो ! माझ्या शरिरावर माझा ताबा नाही, आणि

पेशवाईचा मध्यान्ह

सभोवारच्या दासदासींवरही नाही. मी दुबळ्याहून दुबळा झालों आहे. मी कैदी आहे दुबळ्याच्या इच्छेला मोल नाही. त्यातूनही तुम्ही या. राणीने माझ्यावर व तुमच्यावर कृपा केली तर भेट होईल, नाहीतर—भगवताची इच्छा !”

‘भगवताची इच्छा’ हे शब्द उच्चारताना महाराजाना जोराचा हुदका आला. एखाद्या मुलासारखे ते स्फुदून स्फुदून रडू लागले. त्या विवेकमूर्तीला आपण विवेकाच्या गोष्टी काय सागावयाच्या असे चिटणीस व पेशवे या दोघानाही वाटल्यामुळे ते स्तब्ध होते. त्या महालात सर्वत्र स्मशानशातते-सारखी निस्तब्धता पसरली होती. पण त्याला कोणाचा काय इलाज ! चिटणीस व पेशवे आणखी थोडावेळ तिथे थाबले, आणखी काहीं सुखदुःखाचें बोलणें महाराजाशीं झाले, आणि शेवटीं त्या दोघानींही जड अतःकरणानें महाराजाचा निरोप घेतला. चिटणीस पुढे चालले व पेशवे त्याच्या मागाहून चालले. चिटणिसाचा हुजऱ्या तुळाजी त्याच्या बरोबरीने चालला होता. चिटणीस का न कळे मधून मधून एकसारखे त्याच्याकडे पाहत होते. चिटणिसानीं आताच दिलेल्या धोक्याच्या सूचनेमुळे पेशव्याचा जीव धागधूग करीत होता. त्यानीं आपल्या हुजऱ्याला सावध राहण्याबद्दल सूचना दिली व स्वतः कमरपट्ट्यातील जाबियाची मूठ मुठीत धरून सभोवार तीक्ष्ण दृष्टीने पाहत मोजून पावलें टाकू लागले. सभोवतीं फिरणाऱ्या नोकर चाकराची मुद्रा त्यांना पहिल्याप्रमाणेंच सशयी दिसली. त्यातले काहीं तुळाजीला पाहून हंसले, व तुळाजी त्यांना पाहून हसला. पण ते फक्त त्यांनाच माहीत.

राजवाड्याबाहेर जाईपावेतो पेशव्याच्या जिवात जीव नव्हता. एकदा बाहेर पडल्यावर त्यानीं हायसा एक उसासा सोडला, तरी भीतीनें शरिराचा थरकाप होत होताच. त्याची गोंधळलेली मनस्थिति ओळखून चिटणीसही त्यांना पाठीशीं घालून त्याच्या बरोबरीने चालले होते.

तुळाजी तेवढ्यात चिटणिसाना म्हणाला, “धनी ! वाड्यात बाईसाहेब चिंता करीत बसल्या असतील. आज कोणताही अनन्वित प्रसंग अपेक्षे-प्रमाणें ओढवला नाही ही आनदाची वार्ता त्यांना कळविण्यासाठी मी पुढें जाऊ का ?”

“जा.” चिटणीस म्हणाले.

का दं ब री म य पेश वा ई

“अदालतीच्या वाड्यापाशीं अर्थात् पेशव्याच्या निवासस्थानापाशीं जाऊन पोहोचताच चिटणीस म्हणाले, “नाना ! आजच्यापुरतें तरी मरण टळलें असें म्हणावयाला आता हरकत नाही. ”

“तेंच काय तें मला नीट समजलें नाही. चला ना, जरा आत बसू ” नानासाहेबांनीं उत्तर दिलें.

“आता बोलत बसावयाचे तें सावकाशीनें उद्या बोलत बसू. मला आज प्रथम माझ्या कानीं आलेल्या बातम्याविषयीं तपास करावयाचा आहे. थोरल्या आईसाहेब ह्यात आहेत तोंवर त्यांनीं तुमच्या आमच्या मार्गात निरनिराळ्या संकटाच्या धोंडी आणून उभ्या कराव्या, व आम्ही त्या बाजूला सारून मार्ग सुधारावा, ही दगदग आमच्या पाचवीलाच पुजली आहे म्हणाना ! मला मिळालेल्या माहितीप्रमाणें त्यांनीं आज भर राजवाड्यात तुम्हाला दगा देऊन ठार करण्याचा बेत केला होता. तो दोष आपणावर येऊ नये म्हणून मुद्दाम त्या आज विश्वेश्वराच्या दर्शनाचे निमित्त करून माहुलीला गेल्या आहेत. तिकडे आज मुधोजी भोंसलेही यावयाचा आहे म्हणे, व त्याच्याशी त्याचीं काहीं गुप्त खलबतें व्हावयाची आहेत. प्रतिनिधि, मुतालिक वगैरे त्या गटातील झाडून सारी मडळी माहुलीला गेली आहेत. ”

जिवावरचे सकट टळल्यामुळें पेशव्यांना आनंद झाला होता. त्या आनंदाच्या भरात त्यांना विनोद आठवला. ते म्हणाले, “आम्हाला माहुलीला पोंचविण्याचा प्रयत्न करता करता आमच्यापूर्वीं स्वतःच माहुलीला गेले म्हणावयाचे ! ”

चिटणिसांनींही त्या विनोदाला साथ दिली, “ते माघारे न आले तर जाण्याचा उपयोग ! ”

तुळाजी जो तेथून गेला, तो चिटणिसांच्या वाड्याकडे जाण्याचें मिष करून थोडेंसें अंतर चालून गेल्यावर तेथें एक जुनाट मोठे घर होतें, त्या घरांत शिरला. तेथें सात आठ हत्यारबंद गुड काळे बुरखे पाघरून बसले होते. त्यापैकीं एकानें तोंडावरचा बुरखा दूर करून तुळाजीला विचारलें, “किती उशीर आहे ? ”

“फार उशीर नाही काहीं, इतक्यातच चिटणीस वाड्याकडे जावयाला निघतील. सावध असा. ते बहुधा याच वाटेनें जातील. मी त्यांच्या पाळती-

पेशवाईचा मध्यान्ह

वर राहतो. ते निराळ्या वाटेने जाऊ लागले तर मी लगेच तुम्हांला तसा इषारा देईन.”

एवढें त्रुटित सभाषण होताच तुळाजी झाडाझुडपातून लपतलपत पेशव्याच्या वाड्यासमोर एक मोठे पिंपळाचें झाड होतें, त्या झाडाआड जाऊन चौथऱ्याच्या आडवशाला उभा राहिला. तो तेथे जाऊन पोहोचावयाला व चिटणिसाच्या तोडून विनोदाचे शब्द निघावयाला एक गाठ पडली. तुळाजी ते शब्द ऐकून आपल्या मनार्शी म्हणाला, “तू माहुलीला जाऊन पोहोचल्या-खेरीज ते माघारे कशाला येतील ?”

“पण काय हो, ह्या कारस्थानाचा इतका बेमालूम सुगावा आपणाला लागला तरी कसा ?” पेशव्यानीं चिटणिसाना विचारले.

“म्हणतात ना, देव तारी त्याला कोण मारी ? राणीची पुतळा या नावाची एक दासी आहे ना, ती आज आपण होऊन मजकडे आली, व तिने ह्या सर्व कारस्थानाचा स्फोट केला. राणीचीं कृष्णकारस्थानें इतकीं खोल आहेत की फक्त परमेश्वरच त्यातून आमचा आणि राजवटीचा बचाव करू जाणे !”

तुळाजी तें ऐकून आपल्याशी म्हणाला, “पण ते कारस्थान आणखी पाव घटकेच्या आत तुझ्या जिवावर बेतणार आहे, हे तो परमेश्वरदेखील न जाणे !”

“माझा समज इतके दिवस त्या पुतळेविषयी निराळाच होता. त्या सशयाचा धागादोरा थेट आपल्यापावेतो पोचत होता.” पेशवे म्हणाले.

“तो कसा काय ?” चिटणिसानीं विचारलें.

तुळाजी कान टवकारून ऐकू लागला.

पेशवे म्हणाले, “आपल्या पदरी तुळाजी या नावाचा नवीन हुजऱ्या आहे. त्याचे पुतळा हें प्रियपात्र आहे, व तुळाजी हा राणीचा हेर आहे, असे मी कालच ऐकलें.”

तुळाजीने आपले कान अधिकच टवकारले.

“आपली शका मुळींच अन्यथा नाहीं. पण तिचा बराच खरा अर्थ मला आज पहाटे प्रतापरावाच्या उपकारी पिशाच्चाच्या तोंडून प्रथम कळला, व आज सूर्यास्ताच्या अगोदर स्वतः पुतळेंनें येऊन सर्व प्रकार उघड करून

का दं ब री म य पेश वा ई

सागतला. पुतळेचें पूर्ववृत्त आपणालाही माहीत आहेच. तिच्या नवऱ्याला ठार करण्यात तुळाजीच प्रमुख होता, व त्याच्यावर पुरेपूर सूड घेण्यासाठीच पुतळा त्याच्याशी इतक्या आपलेपणानें वागल्याचे दर्शविते. राणीवरही तिचा पहिल्यापासून दात आहे व तुळाजीप्रमाणेच राणीचेंही समूळ वाटोळे झालेले पाहिल्याशिवाय ती स्वस्थ बसणार नाही. ”

“ इतकी हरामखोर विश्वासघातकी ती × × आहे काय ? थाब म्हणावें, आज चिटणिसानंतर तुलाही ठार करून चिटणीसाच्या चितेला तुझेंच सरपण पुरवतो ते पिशाच मात्र कसे गाडावें हें काहीं कळत नाही. ” तुळाजी आपल्याशीं बडबडला पुतळा फितूर आहे हें कळताच त्याच्या सर्वांगाची होळी झाली व तो तिच्यावर दात ओंठ खाऊ लागला.

“ असला हरामखोर नोकर आपण तरी पदरीं का ठेवलात ? ” पेशव्यानीं विचारले.

“ त्याचा विचार एथून पुढें. त्या हरामखोराच्या कपाळीं आता देहान्त शासन ठेवलेलें आहे. ”

“ त्यापूर्वींच मूर्खी ! देहान्त शासन तुझ्या कपाळी आहे ! तुझ्या बाराव्याला जेवून ठेकर दिल्यावर हा तुळाजी थोरल्या बाईसाहेबाच्या कारकीर्दीत जाधव-दाभाडे-गायकवाडाच्या तोडीचा मराठा सरदार म्हणून मिरवणार आहे. ” तुळाजीनें आपल्याशीं चोरटी बढाई मारली.

चिटणीसलगेच पेशव्याचा निरोप घेऊन तुळाजीने अपेक्षिलेल्या मार्गानेंच आपल्या वाड्याकडे निघाले. तुळाजीने तें पाहिले, व त्याच्या मागोमाग झाडांच्या सावली सावलीने तो लपत लपत निघाला. त्याचे काळे बुरखेवाळे साथीदार जरी थोड्या अंतरावर त्याला साह्य करण्यासाठीं सज होते, तरी त्याची मनीषा ही कीं आपण एकट्यानेच चिटणिसाना ठार केल्यावर त्या बहादुरीत व त्याग्रीत्यर्थ मिळणाऱ्या बाक्षिसात इतर कोणी वाटेकरी नकोत.

इतक्यात तुळाजी एका झाडाआडून जात असता सणसणत एक दगड कोटूनसा आला व धपकन् त्याच्या पाठीवर आदळला. त्यासरसा तुळाजी ‘ अग आई ग ! मेलों ’ असें ओरडत मटकन् खाली बसला. चिटणिसाना चाडूल मिळेल व सारेंच ॲफस् होईल या भयानें तो तें दुःख अधाशा-झरखें आत्मत्या आत गिळीत होता. पण भीतीनें त्याचे हातपाय मात्र

पेशवाईचा मध्यान्ह

लटपटत होते. चिटणीस ती किंचाळी ऐकून जागच्या जागी क्षणभर थबकले.

तुळाजी लटपटत्या पायांनी उठण्याचा प्रयत्न करू लागला, तो त्याला त्याच्यामागे काळोखात एक आकृति उभी दिसली. त्याबरोबर तो जास्तच घाबरला.

“खबरदार एक पाऊल तरी पुढे टाकशील तर ! मी तुझा वैरी प्रतापराव आहे. माझा खून तू केलास, त्याचा बदला घेण्यासाठी मी आलों आहे. मुकाट्याने ती कमरेची तरवार खाली उतरून ठेव, तर मी तुला क्षमा करीन.” ती आकृति दरडावणीच्या भाषेत बोलली.

तुळाजी भयाने नखशिखान्त थरथर कापू लागला. त्याची बोबडी वळली व दातखिळी कडकड वाजू लागली. त्याने अनन्यगतिक होऊन आपल्या कमरेची तरवार सोडून खाली ठेवली, व हात जोडून त्या पिशाच्चाची प्रार्थना केली, “प्र-प्र-प्रतापराव ! म-मला क्षमा कर-र ! मी यापुढे पुतळेच्या वाटेला जा-जाणार नाही. म-मला क्ष-क्ष-क्षमा कर !”

तुळाजीची वर पाहण्याची छातीच होईना तो पायाकडे पाहून बोलत होता. पिशाच्चाने ती तरवार लाथेने दूर लोटली व तुळाजीच्या कमरपट्यात असलेला जबिया एकदम एका हिसक्यासरसा काढून घेतला.

“हरामखोरा ! प्रथम इहलोकींच्या तुझ्या पापांचे हें प्रायश्चित घे, आणि परलोकीं नरकात जा !” हे त्या पिशाच्चाचे शब्द तुळाजीच्या कानां पडतात न पडतात तोंच त्याच्या हातातील तुळाजीचा जबिया खस्कन त्याच्या छातीत घुसला, व तुळाजी खाली कोसळला. तो प्राणातिक दुःखाने ओरडू लागला. तोंच पिशाच्चाने एक पाय त्याच्या नरडीवर दिला. त्यामुळे त्याला ओरडता येईना. दुसऱ्या हाताने त्या पिशाच्चाने ती तरवार ओढून घेतली, व तिच्या साह्याने त्याचे शीर कापून धडावेगळे केलें. लगेच ते प्रेत त्याच्या एका पायाला धरून ज्या घरात तुळाजीचे बुरखेवाले साथीदार वाट पाहत बसले होते, तेथवर ओढीत नेलें. ती चाहूल लागताच ते लोक आपला डाव उघडकीला आला की काय या सश्याने भाले सरसावून घराच्या दरवाजात येऊन उभे राहिले. इतक्यात पिशाच्चाची दहशत त्यांना समोरच्या वृक्षाखालून ऐकू आली, “खबरदार पुढे याल तर ! मी प्रतापराव आहे. मला ज्याने पे. १३

का दं ब री म य पेश वा ई

मारलें, त्याचा हा घ्या मुडदा. आणखी ज्यांना ज्यांना मरावयाचे असेल त्यांनी पुढें यावें. ”

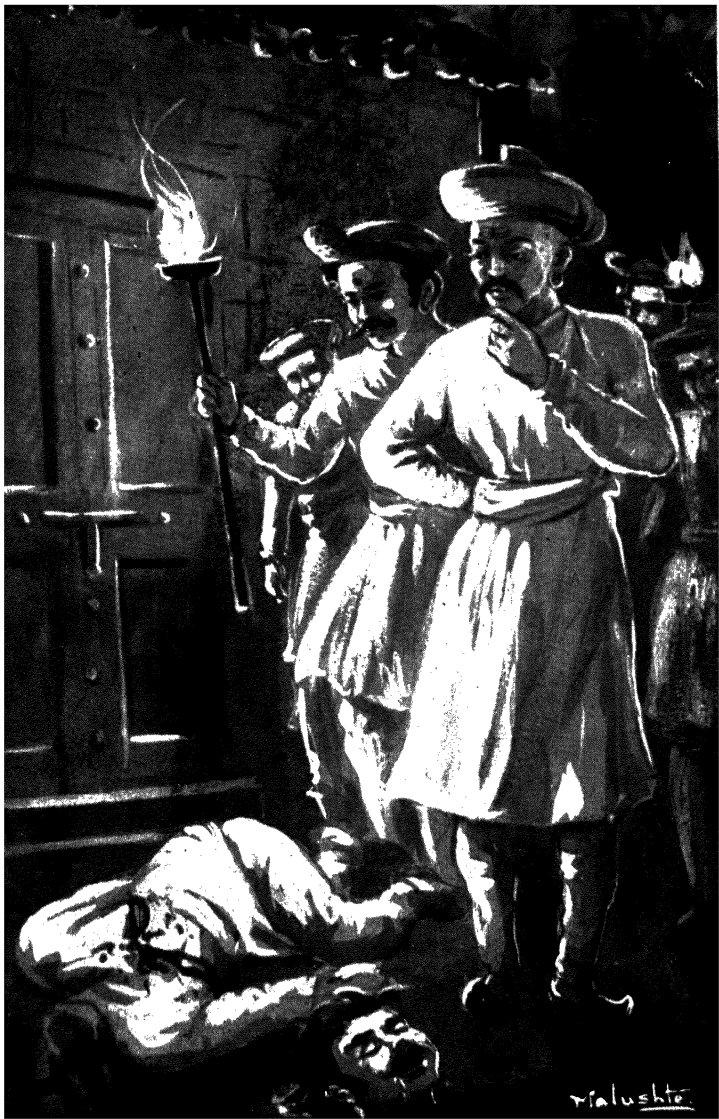
ती पिशाच्चवाणि हवेंत घुमत होती तेव्हाच तुळाजीचें प्रेत धाडकन् घराच्या दरवाजांत त्या लोकांच्या अगदीं पायाशीं जाऊन पडलें. त्याबरोबर ते लोक भीतीनें दचकून आत वळले.

“ उजाडेपावेतों बाहेर पडाल तर जी गत तुमच्या साथीदाराची झाली तीच तुमचीही होईल, याद राखून ठेवा. ” पुन्हा पिशाच्चवाणि त्या लोकाना ऐकूं आली. ते लोक आतल्या आत भीतीने अर्धमेले झाले.

चिटणीस इतका वेळपावेतो जागच्या जागींच उभे होते. ही पिशाच्च-लीला असेल अशी त्यांना कल्पनाही नव्हती. हा कोणाच्यातरी आपसातील कलागतीचा परिणाम आहे असे त्यांना वाटलें म्हणून त्यांनी विस्मित वृत्तीनें मोठ्यानें विचारले, “ कोण आहे तिकडे ? ”

त्यांना उत्तर मिळाले, “ मी प्रतापरावाचे पिशाच्च आहे. मी तुमचा उपकारकर्ता आहे. तुमच्या जिवावर टपलेल्या हरामखोर मारेकऱ्याचा न्याय-निवाडा मी करीत आहे. तुम्हाला भिण्याचें कारण नाही. तुम्ही निर्भयपणें मुकाट्यानें आपल्या मार्गाने निघून जा. ”

ही पिशाच्चलीला नव्हे, ही कोणातरी अज्ञात पण सामर्थ्यवान माणसाची लीला आहे, असा चिटणिसाना मूळपासूनच जबर सशय होता. तो आताच्या प्रसंगानें दुणावला. हा आपला उपकारकर्ता आहे तरी कोण, व हा माझ्या जिवावर उठलेले मारेकरी म्हणतो ते कोण असावे, हें जाणण्याच्या तीव्र उत्कटेनें प्रेरित होऊन ते तसेच मार्गें वळून पेशव्याच्या वाड्यात गेले. तेथें त्यांनी पेशव्यांना घडलेला वृत्तान्त थोडक्यात सांगितला. दोघांनीं एक विचार करून त्या रहस्याचा तावडतोब उलगडा करून घेण्याचें ठरविलें, व शंभर सशस्त्र शिपायी बरोबर घेऊन मशाली पाजळून ते त्या घराशेजारी आले. घराचा दरवाजा लावलेला व दरवाजात तुळाजीचा मुडदा पडलेला दिसला. जवळच त्या मुडद्याचें मुडकेंही पडलेलें होतें. हा काय प्रकार असावा, या-विषयी विचार करीत पेशवे व चिटणीस तेथे उभे आहेत, तोंच मागच्या बाजूनें तें घर पेटू लागलें, व पिशाच्चाच्या भयानें गर्भगळित होऊन आत लपून बसलेले सात आठ लोक जीव बचावण्यासाठीं बुरखे टाकून दाराबाहेर

दरवाजात तुळाजीचा मुडदा पडलेला दिसला. [पृ १९०

पेशवा ईचा मध्यान्ह

पडले. पण त्यात चिटणिसाच्या अपेक्षेप्रमाणे प्रतापरावाचें पिशाच कोणीच दिसेना !

“ ह्या सर्वोना कैद करा. ” पेशव्यांनी आपल्या शिपायाना आज्ञा केली. सर्व लोक शरमिंदे होऊन व आता निरुपाय झाला हें ओळखून मुकाट्याने शिपायाच्या स्वाधीन झाले. नाही म्हणावयाला त्यातील एकजण मात्र जरा धीटपणें पुढें येऊन पेशव्यांना म्हणाला, “ श्रीमत ! हें भुताटकीचें घर आहे. फार भयकर ! मरता मरता वाचलो. ”

“ पण या भूतखान्यात तू आलासच कशाला ? ” चिटणिसांनी गमाजीला ओळखून विचारलें.

“ आलों कसला ? मला त्या भुताने इथें आणून कोंडलें आपण आला म्हणून माझा बचाव झाला नाहीतर प्रसंग मोठा कठीण होता. ” असें म्हणून गमाजी निगरगट्टासारखा त्या सर्वासमोरून दूर निघून गेला.

चिटणिसांनी ‘ जाऊ द्या ’ म्हटल्यामुळे पेशव्यांनी तिकडे दुर्लक्ष्य केले, व गमाजीला कैद करू नका असे आपल्या शिपायाना सांगितले. तथापि चिटणिसांनी त्याला जाता जाता टोमणा हाणला, “ खरेंच, प्रसंग मोठा कठीण होता. तू थोराचा आश्रित म्हणूनच त्यातून शीरसलामत निभावलास. ”

मशालींच्या उजेडात चिटणीस व पेशवे यांनी पकडलेल्या लोकांचे चेहरे न्याहाळून पाहिले, तों ते सारे मुतालिक बापलेंकाच्या आवतीं मौवतीं शिकारी कुन्याच्या कळपाप्रमाणें हिंडणारे लोक !

प्रकरण २२ वें
रावजी जगदाळ्याचें स्मरण

“ हातूंत दळभऱ्या ! ”

दुसऱ्या दिवशीं दोन प्रहरीं राणी माहुलीहून माघारी राजधानींत आली, त्या बेळीं तिनें गमाजीला मुद्दाम बोलावून घेतले व त्यानें आपल्या फसलेल्या कारस्थानाचा वृत्तान्त सांगितला तो ऐकून तिरस्काराचे उद्गार ओघानेंच तिच्या तोंडून निघाले.

“ सगळे मेले मिळतात ते पाढऱ्या पायाचे आणि अक्कलशून्य ! एक-जात शाळिग्राम आणि नर्मदे गणपती. त्यात हिरा-माणिक-पाच अथवा निदान सूर्यकान्त एकादा तरी हातीं लागेल तर शपथ ! असले जीवत मुडदे घेऊन कुठऱ्या खदकाची भर करता आली तर न नकळे ! ” ही सभावना राणीने आपल्या सर्व साह्यकाऱ्यांची व अनुयायांची मिळून तेव्हाच निराशेच्या भरात केली, व त्याच्या समारोपादाखल आणखी म्हटलें, “ मीच खुळी म्हणून असल्या मूर्खांवर भरवसा ठेवून राजवट मुठीत आणण्याचा घाट घातला. शेषाच्या माथ्यावरची पृथ्वी उचलून आणून मी सरड्याच्या माथ्यावर आधारून उभी करू पाहत होत्ये. पण तें कसें जमावे ? शेष तो शेष व सरडे ते सरडे. त्यांनीं परसातल्या डबक्यात बुड्या माराव्या आणि कुपणावर धांवपळ करावी. पाताळलोकीं त्याचा थोडाच पाड लागणार ! ”

राणीचे हे उद्दिष्टेचे व निराशेचे बोल अनुभवाचे होते. निदान कालच्या दिवसावरून तर परिस्थिति तिला पावलोपावली दगा देऊन वाकुल्या दाखवूं लागली होती. पेशव्यांना ठार करून ती अडचण आपल्या वाटेतून दूर करण्यासाठीं म्हणून तिनें तुळाजीला हाताशीं धरलें, राजवाड्यातील सर्व नोकरचाकरांना कोणाला कसल्यातरी अमिषाने तर कोणाला धमकावणीनें बश करून घेतलें, आणि त्या कटात सामील असल्याचा पुसट दोषाआरोप

पेशवाईचा मध्यान्ह

देखील आपणावर येऊ नये यास्तब देवदर्शनाचें व तीर्थस्नानाचें निमित्त करून ती माहुलीला निघून गेली. त्याच दिवशीं माहुलीला जाण्यांत राणीचा आणखी हेतु असा कीं, मुघोजी भोंसला त्या रात्री तिला तेथें येऊन भेटावयाचा असा आगाऊ सकेत ठरला होता. तिकडे त्याच्याशीं दत्तकाची वाटाघाट पक्की करून त्याला भारून राजधानींत आणावयाचें, त्याला आपल्या माडीवर दत्तक घेऊन राजमाता व्हावयाचें, व दत्तकाविषयीं अन्यथा बेत करणाऱ्या सर्वांच्या तोंडाला पानें पुसावयाचीं. त्या कारस्थानात जोड्यातील खड्याप्रमाणें नडणारे एकटे पेशवे, त्याचा आपल्या अपरोक्ष परस्पर खून होऊन गेला कीं सुटीवाचून खोकला गेला. खुनी आरोपींना क्षमा करून व मोठमोठीं बक्षिसें वाटून त्या किळसवाण्या प्रसगावर जरतारी पांघरूण घालण्याला तिला मग प्रतिबंध करणारा कोणी नव्हता. राहता राहिले चिटणीस, ती चिखलातील मेढ जिकडे जोर लागेल तिकडे ओढली जाणार हें राणी ओळखून होती. महाराज शरपजरीं पडलेले असल्यानें त्यांना या कोणत्याच भानगडींत जातीनें लक्ष्य घालता येणें शक्य नाहीं व आपल्या एकतंत्री अमलाला विरोध करणें त्यांना शक्यही नाहीं, व ताराबाईला ढवळाढवळ करण्याला फुरसत मिळू नये म्हणून गडावरील चौकीपहारे तेथें आपल्या विश्वासातील माणसें नेणून मजबूत करून तोही बंदोबस्त राणीनें अगोदरपासून केलाच होता. इतकेंही करून कोणी विरोधी वर डोकें काढू लागलाच, तर त्याला जागच्याजागीं बसविण्याला प्रतिनिधि वगैरेंच्या आघारानें जमविलेलें सैन्य तयार होतेंच. याखेरीज बाबाजी शिर्क्यांना—आपल्या भावाला—ही तिनें आपला सारा डाव कळवून साह्यार्थ बोलविलें बोलविलें होतें. बाबाजी कसा झाला तरी आपला भाऊ, तो सर्वांपेक्षा जास्त विश्वासाचा, म्हणून मुघोजीला देउराहून नकळत्या नजरबंदीतून राजधानींत आणून सोडण्याची नाजुक कामगिरीही तिनें त्याच्यावरच सोंपविली होती.

पण हा कारस्थानाचा सात मजली किल्ला काल एकदम कोसळून पडला होता. मुघोजी व बाबाजी तिला पूर्वसकेताप्रमाणें माहुलीला भेटले खरे: पण प्रथमपासूनच ते महाराजाच्या आशेखेरीज पेशव्याविरुद्ध ह्या कारस्थानात सामील व्हावयाला नाखूष दिसले. पेशव्याशीं स्पर्धा करून सतीचें वाण पत्करण्याला ते तयार होईनात. मुघोजीनें तर आपण तीर्थरूपांच्या समती-

का दं ब री म य पेश वा ई

खेराज काहीं करू शकत नाही असे स्पष्टच सांगितले. त्याचें बरोबरच होतें. महाराज व महाराणी यांच्या माडीवर दत्तक जाऊन आज युवराज व उद्यां छत्रपति होणे जितकें सोपें होते, तितकें तें अळवावरचें पाणी अळवावर टिकवून धरणें सोपें नव्हतें. त्या कामीं रघूजी भोंसल्याचें साह्य नसल्यावर तो काय करणार? तशीच अवस्था बाबाजी शिर्कर्याचीही. ते पेशव्याचा दरारा ओळखून होते ते ह्या पेटत्या खाईत उडी घालावयाला कसे तयार होतील? त्या दोघांनीही 'मागाहून पाहू' अशी टाळाटाळ चालविली, त्यावरून राणी त्याचें पाणी ओळखून चुकली. तेवढ्यात महाराजाचा खलिता मुघोजी-च्या हातीं जाऊन पडल्यावर तर तो दत्तक जाण्याला कुठचा पण राजधानीत प्रवेश करण्यालाही नाखूष झाला. महाराजांनीं त्याला स्पष्टच या भानगडीत न पडण्याविषयी बजावले होते, व याचा कोठेही बोभाटा होता कामा नये अशीही ताकीद दिली होती. त्याने त्या खलित्याचा मागमूसही राणीला लागू दिला नाहीं, तरी त्याचा त्याच्या मनावर व्हावयाचा तो परिणाम झालाच.

राहता राहिला राणीचा भर पेशव्याच्या खुनावर तेवढें झाल्यावर तरी हे दोघे आपणाला वळतील अशी तिला आशा. म्हणून त्या सुवातेंची वाट पाहत ती दुसऱ्या दिवसापावेतो माहुलीला बसली. तिला हें पक्कें माहीत होतें कीं आपण राजवाड्यात नाहीं अशी सधीं साधून महाराज पेशव्याना भेटीला बोलावतील, त्यांनीं न बोलावले तरी पेशवे आपण होऊन जातील, हें ओळखूनच तिने पेशव्याचा घात करण्याचा डाव रचिला होता.

त्या शुभवार्तेची वाट पाहत राणी माहुलीला बसली होती. तिला ती वार्ता तर त्या दिवशीं ऐकावयाला मिळाली नाहींच, पण दुसऱ्या दिवशीं तुळाजीचा प्रतापरावाच्या पिशाच्चानें खून केल्यामुळे सारा ऑगळ प्रकार उघडकीला आल्याची दुर्वार्ता मात्र ऐकावयाला मिळाली !

याप्रमाणें राणी करावयाला गेली एक आणि झालें मात्र भलतेंच. तें निस्तरण्यासाठीं राणीला तातडीनें राजधानींत यावें लागलें. नाहींतरी ती आज राजधानींत येणार होतीच, पण विजयी मुद्रेनें पेशव्याच्या खुनाबद्दल दुःखाचें नाटक करीत येणार होती. तिला आपले सारे बेत सर्वस्वी फसल्या-मुळें दुःख करीत पण चिटणिसाच्या जिवावरील सकट टळल्यामुळे वरवर आनंद दर्शवीत यावें लागलें.

पेशवाईचा मध्यान्ह

राजवाड्यात येण्यापूर्वीच, माहुलीला येऊन भेटलेल्या हस्तकांपाशी राणीने चौकशी केली होती की असें कसें झाले ? पेशव्यावर हल्ला व्हावयाचा राहून चिटणिसावर हल्ला व्हावयाचा कसा ठरला ? कोणी ठरविला ? खुद्द राणीला चिटणीस जरी फारसे प्रिय व विश्वासाई नव्हते, तरी अजूनही आपण त्यांना हाताशी धरून आपल्या मनाजोग्या उलाढाली घडवून आणू अशी तिला उमेद होती तिला चिटणिसाचा घात तर व्हावयाला नकोच होता, पण त्याचें मनही दुखवले जावयाला नको होतें तें मुतालिक पितापुत्रामुळे निष्कारण दुखवले मात्र गेले. आता राणीने कितीही कठशोष करून चिटणिसाची समजूत घालण्याचा प्रयत्न केला तरी त्याला थोडेच यश येणार होतें ! एवढेंच काय पण गमाजीने चिटणिसाच्या घातासाठी हाती धरलेल्या भाडोत्री मारेकऱ्याकडून सकाळीच पेशव्यानी चौकशी केल्या वेळी राणीने पेशव्याना ठार करण्यासाठी रचिलेल्या कटाची परिस्फुटता झाली होती. प्रथम त्यानी चिटणिसाना ठार करावयाचे, मग पेशव्याना तशीच एखादी नामी संधी साधून ठार करावयाचे, व मग त्याना ठरलेले बक्षीस मिळणार होतें !

प्रत्यक्ष गुन्हेगाराच्या तोडून या विषयाचा परिस्फोट झाल्यावर त्याच्या खरेखोटेपणाबद्दल सामान्य जनसमूहाला शका घेण्याचें कारणच उरलें नाहीं. परंतु पेशवे त्या वेळी अत्यंत चतुरतेने वागले. त्यानी प्रथम जरी त्या सर्व गुन्हेगाराना देहान्त शासन देण्याचा निश्चय केला होता, तरी अखेर त्यांना त्याची दया आली. चिटणिसानीही त्यांना समजावून सांगितलें, “श्रीमंत ! यात खरा न्याय होणार नाहीं. खरे अपराधी मोकळेच राहणार. ते सांबाच्या पिंडीवरचे विचू म्हणून त्यांना आपण धक्का लावूं शकत नाहीं. ह्या बिचाऱ्यानी बोलून चालून पोटासाठी हें दुष्कृत्य केले. याच्या पोटातील भुकेच्या आगीने त्यांना या दुष्कर्माला प्रवृत्त केलें. यात याचा देहान्त शासन देण्याजोगा अपराध खास नाहीं असले धाडसी वीर शोधूनही सापडणें कठीण. यांना आपण आपल्या खास सैन्यात नोकरी द्यावी, म्हणजे ते जन्मभर आपले मित्रे होऊन राहतील.” ही सल्ला पेशव्यानाही पटली, व त्याप्रमाणे त्यानी केलें. हा पेशव्याचा दयाळूपणाही थोड्या वेळापूर्वीच राणीच्या कानी आला होता. त्यामुळे तिचा सतापाग्नि जास्तच भडकला होता. तो अग्नि भडकावयाला व गमाजी समोर बावयाला एक गाठ पडली.

का द ब री म य पेश वा ई

“ इतकी शक् मारलीस ती मारलीस, पण आपला डाव फसतो असें कळल्यावर आपल्या भाडोत्री साथीदाराना जागच्या जागी ठार करून कटाचा मुद्देमाल नष्ट करण्याइतका देखील शहाणपणा तुला सुचला नाही? तेव्हांच जर तू त्यांना ठार केलें असतेम, तर आज तुझ्या पापाना वाचा फुटावयाची तरी टळली नसती का? मूर्ख! अक्कलशून्य! जा! माझ्या पुढून काळें करून चालता हो! पुन्हा वाड्यात तोड दाखविशील तर खबरदार! ”

राणीचा हा राग म्हणजे केवळ पुराचे खळखळें पाणी आहे, आपणा-शिवाय तिला गति नसल्याने ती आज ना उद्या पुन्हा आपल्याशी पूर्ववत् गोडीने वागू लागेल, हें गमाजीला पूर्णपणें माहीत असल्याने तो मनातून फारसा नाराज न होता मुकट्याने बाहेर निघून गेला

तेव्हापासून हें गढूळ पाणी शात करण्यात राणीचे आठ पधरा दिवस सहज निघून गेले. तिने चिटणीस, पेशवे यांना एकेकट्याला बोलावून घेऊन सर्व अनर्थोचे खापर मुतालिक पितापुत्राच्या मार्या मारण्याचा क्रम सुरू ठेवला. त्याच्या उलट त्या पितापुत्रांनी असा बहाणा चालविला की राणी सर्व काही करून सवरून पुन्हा नामानिराळी! हा लपडावाचा खेळ चालला असता मुतालिक, प्रतिनिधि वगैरे मडळीने गुप्तपणें राणीला धीर देऊन सामन्यासाठी उभी ठेवण्याची करामत चालविलीच होती.

राणीही जरी त्या हस्तकाच्या तत्राप्रमाणे थोडीफार वागत असे, तरी तिची अवस्था सर्व बाजूनी पख तोडलेल्या मैनेसारखी झाली होती. निरनिराळ्या सरदाराशी सधानें राखून सैन्याची जुळवाजुळव तिने जरी चालविली होती, तरी यात काही राम नाही असेंही तिचेंच मन तिला सांगत होतें. आता आपला डाव जर साधावयाचाच असला तर तो महाराजाच्या पश्चात्, तोंवर काही शक्य नाही, हें ओळखून ती भावी काळावर नजर देऊन धिमेपणानें वागत होती.

पेशवेही जरी बाह्यात्कारी राणीची मर्जी राखून वागत असल्याचा बहाणा करीत होते, तरी तिच्या अतरगाचें त्यांना मुळीच विस्मरण पडलें नव्हतें. त्यामुळें ते डोळ्यात तेल घालून आगामी सकटाला तोंड देण्याची तयारी करीत होते. महाराजांनी त्यांना जवळ जवळ सर्वाधिकार बहाल केल्यामुळें त्यांना कोणतीही खबरदारीची तजवीज पूर्वीपेक्षा जास्त आत्मविश्वासानें करता

पेशवाईचा मध्यान्ह

येऊ लागली होती. शिंदे होळकर सातान्यांत येऊन पोहोचलेच होते, इतर सरदारही येऊ घातले होते. मुघोजी भोंसले जसा गुपचुप आला तसा गुपचुप माधारा गेल्यामुळे दत्तकाचे बड तेवढ्यापुरते तरी मोडले होते. रघूजी भोंसले, दाभाडे, गायकवाड व पवार हे राजधानीत येण्याची हेतुपुरःसर टाळाटाळ करित असल्याने त्याची भीति बाळगण्याचे पेशव्यांना काही कारण उरले नव्हते. नाही म्हणावयाला कोल्हापूरकरांची घडपड मात्र अजून पूर्ण थावली नव्हती. मानवी उपायानी आपला कार्यभाग होत नाही असे पाहून त्यांनी दैवी उपायाचा जरीने अवलंब केला होता. ती बातमी राजधानीत येऊन पोहोचण्याला कितीसा उशीर ! प्रतापगडची भवानी देवी म्हणजे स्वराज्यसंस्थापक श्री शिवछत्रपतींचे उपास्य दैवत. त्या भवानीच्या कृपेनेच शिवाजीमहाराजांना स्वराज्याची स्थापना करता आली. त्या भवानीवर जसा कोल्हापूरकराचा, तसाच सातारकराचाही विश्वास. त्यातूनही अलीकडे राणी पेशव्यांना आजारून गोंजारून आपला कार्यभाग साधण्याची अखेरची खटपट करित असल्याने व भवानी देवीला त्याप्रीत्यर्थ तिची अनुष्ठाने चालू असल्याने कोल्हापूरकरांच्या मक्तीला देवी भवानी भाळून त्यांच्यासारखा कौल देईल की काय हे भय तिला उत्पन्न झाले, व तिने आपल्या अधिकारात प्रतापगडी सैनिक पाठवून कोल्हापूरकरांच्या अनुष्ठानकर्त्या ब्राह्मणाना तेथून हाकलून लावले.

परंतु राणीची ही आपद्धर्मरूपी प्रसन्नताही फार दिवस कायम टिकू शकली नाही. बेगडी दागिन्यावरची बेगड कितीशी टिकवू असणार ? ती डाब-प्रतिडावाच्या घासाधिर्शित हलुहळू निघून जाऊ लागली, व महाराजाची प्रकृति फारच बिघडून आता त्याचा महिन्या-पंधरा दिवसाचाही भरवसा नाही असे वैद्यराजांनी जाहीर करताना महाराजांच्या पश्चात् गादीला वारस कोण, हा प्रश्न घसाला लागला. या बाबतीत आजवर तिच्या वाटाघाटी कोणाशी झाल्या असतील तर त्या एकट्या पुतळेशी; व त्याखेरीज आणखी एका व्यक्तीशी तिने त्याविषयी वाटाघाट केली होती. कावळा बसावयाला व फादी मोडावयाला एक गाठ पडावी त्याच मासल्याची ती वाटाघाट होती. ती वाटाघाट कोणाशी झाली व त्यात काय निष्पन्न झाले हे तिने आजवर पुतळेपासूनही गुप्त राखून ठेवले होते. पण एके दिवशी तिने पुतळेला

कादंबरीमय पेशवाई

एकान्तांत जवळ बोलावून विचारले, “ काय ग, रावजी जगदाळा आज-काल कुठे आहे याचा तुला काही पत्ता आहे काय ? ”

रावजी जगदाळ्याचें नाव कानी पडताच पुतळेला अगावर पाल पडल्याचा भास झाला. रावजी जगदाळा हे तिच्या जीवनातील एक अत्यंत महत्वाचें अत्यंत गुप्त पण तितकेंच तिच्या जिवाच्याचे रहस्य होते. प्रतापराव तिचा लग्नाचा पति खरा, तिचें त्याच्यावर पतिव्रता या नात्याने अलोट प्रेम होतें हेंही खरें, पण खरे पाहता तिला तिच्या प्रेमाचा पुरेपूर मोबदला प्रतापरावाकडून कधीच मिळाला नव्हता. त्याच्या उलट रावजी जगदाळ्याचें जवळ जवळ तिच्या लग्नापूर्वीपासून तिच्यावर प्रेम होते, तें त्याने तिचें लग्न झाल्यावर राजपुत्र राजारामाच्या खुनाचे कारस्थान सक्कारबाईच्या नेतृत्वाखालीं शिजत असताना एका प्रसर्गां पुतळेपार्शीं व्यक्त केले होतें, व पुतळें तें त्याची तेव्हा निर्भर्त्सना केली होती. तरीही रावजीचें तिच्यावरील प्रेम अढळ-अगदीं ध्रुवताऱ्याप्रमाणें अचल होते. रावजी हा प्रतापरावाचा एक जीवश्चकण्टश्च मित्र होता. राजपुत्राला वाचविण्याच्या कामगिरीवर प्रतापराव पुतळेच्या प्रोत्साहानाने गेला, व गमाजीच्या वतीने राजपुत्राचा खून करण्यासाठीं म्हणून रावजी जगदाळाही तिकडे गेला, तेव्हा रावजीने भगीरथ प्रयत्न करून केवळ पुतळेवरील प्रेमासाठीं आपला जीव धोक्यात घालून राजपुत्राचा व प्रतापरावाचाही जीव वाचविल्याचे प्रतापरावाच्याच तोंडून पुतळेला कळलें होते. रावजीचें पुतळेवरील प्रेम मेरूप्रमाणे अढळ होते, तर पुतळेची प्रतापरावाविषयीची भावना विजेप्रमाणें कधीं एका बाजूला आदराने तळपे, कधीं दुसऱ्या बाजूला कोपानें झळके, अशी आपणाशींच शिवाशिवीचा खेळ खेळे. परंतु शेवटीं प्रतापरावाच्या तोंडून रावजीच्या अपूर्व स्वार्थत्यागाची कहाणी ऐकल्यापासून ती त्याला मनुष्यकोटीपेक्षाही श्रेष्ठ अशा देवकोटींतील गणू लागली होती. इतके सारे पूर्वस्मृतीचें त्रिभुवन राणीच्या एका प्रश्नासरसें पुतळेसमोर उभे राहिले, तेव्हा तिच्या मुखावाटे शब्द निघेना.

“ का ग बोलत नाहीस ? ” पुतळा बोलत नाहीं असें पाहून राणीने पुन्हा विचारलें.

“ मला त्याचा पत्ता माहीत नाहीं आईसाहेब ! ”

“ त्याचा पत्ता काढशील का ? ”

पे श चा ई चा म ध्या न्ह

“ कशाला ? ”

“ एक महत्वाचें काम आहे. ”

“ मला त्याचा पत्ता कसा मिळणार ? ”

“ मिळाला तर तो तुलाच मिळणार. तुझ्यासाठीच तर तो इतक्या तरुणपर्णी वनवासी झाला आहे असें ऐकत्ये. ”

“ कोणी सांगितले हें आपणाला ? ”

“ कोणी सांगितलें ! तू सांगितलें नाहीस म्हणून कळायचें राहतें होय ? ”

“ पण कोणी सांगितले ? ”

“ माहुलीच्या स्मशानात तो एक तरुण बैरागी आहे ना, त्यानें सांगितलें. ”

बैराग्याचें नाव ऐकताच पुतळेच्या विस्मयाला पारावार उरला नाही. तिला प्रश्न पडला, त्याला इतकी माहिती कशी ? त्याला ही सारी माहिती पुरवितें तरी कोण ? कीं तो अतर्शनी आहे ?

“ त्यानें काय काय सांगितले ? ”

“ तुझी आणि रावजीची गेल्या वर्षी गाठ पडली होती ना ? तेव्हा तो गमाजीच्या पदरीं नोकरीला होता. प्रतापराव तुझा नवरा लहानपणापासून परागदा होता व तो वारला अशी तुमची सर्वांची समजूत होती, तेव्हां तो तुझ्याकडे प्रेमाची मागणी करायला आला होता. पुढें तू त्याला निष्ठुरपणानें बोलून त्याची निर्भर्त्सना केलीस, त्यानंतर त्याने प्रतापरावाच्या जिवारचें सकट स्वतःच्या जिवार ओढून घेऊन तुझें सौभाग्य अढळ राखलें, अशा बऱ्याच गोष्टी त्या बैराग्याकडून मला कळल्या. ”

“ पण आपण तरी कशासाठी म्हणून एवढी चौकशी त्या बैराग्यापार्शी केली बरें ? ”

“ अगदीं खरें सागू ? माझ्या गळ्याची शपथ आहे कुठें बोलशील तर. तो बैरागी त्रिकालज्ञानी आहे असें मला कोणीतरी सांगितलें होतें. ”

“ मींच सांगितले असेल तें आपल्याला. ”

“ असेल. त्याला मीं मागें माहुलीला गेल्ये होत्ये तेव्हा मुद्दाम वाज्यांत आणवून विचारलें कीं राजमाता व्हायचा योग माझ्या नशिबी आहे कीं नाही ? त्यानें मला सांगितलें कीं योग नाही, पण कष्टेंकरून प्राप्त होऊं शकेल. त्या बैराग्याच्या भविष्यकथनाप्रमाणें राजपुत्राच्या मृत्यूचें रहस्य

कावंबरीमयपेशवाई

उलगडण्याला एकटा रावजी जगदाळाच काय तो समर्थ आहे. महाराज वगैरे सर्वांचे म्हणणे पडते की राजपुत्र जिवत आहे. पण मला पक्के माहीत आहे की राजपुत्र ठार मारला घेला. ”

“ आपणाला पक्के माहीत आहे ? ”

“ हो ! गमाजीने त्याचे मुडके कापून आणून देखील मला दाखविले होते, व रावजी जगदाळ्यानेच गमाजीच्या वतीने ती कामगिरी पार पाडली असावी. त्याने भेटून जर हा खरा प्रकार आपल्या तोंडाने कबूल केला, तर महाराजाचा व इतराचा भ्रम तरी दूर होईल, आणि कुठचा तरी गुराखी माझ्या माडीवर बसून माडी विटाळायची व वश बाटावयाचा, तो प्रसंग टळेल. मला त्या बैराग्याने आणखी असेही सांगितले की राजपुत्राबाबतचा निर्णय समाधानकारक लागावा यासाठी तो सध्या ह्या प्रातात भटकत असतो, व तो केव्हातरी राजवाड्यात प्रगटही होण्याचा सभव आहे. तो वेळीच प्रगट झाला तर उपयोग. ”

“ खरे. पण आपल्या पायाशपथ सागत्ये मी, मला त्याची काहीच माहिती नाही. ”

पुढे पुतळेच्या मुखावाटे शब्द उमटेना, व डोळेही अश्रूंनी डबडबून आले.

“ तुला इतके वाईट का बरे वाटले ? ”

“ वाईट वाटले नशिबाचे खेळ आठवून. काटेरी कुंपणावरून रेशमी क्षिरक्षिरीत वस्त्र ओढावे तसे देव माझे आयुष्य सकटाच्या काटेरी कुंपणावरून रोज ओढतो आहे. सुखाचा वाटा मागच्या जन्मी मी देवापाशी दिलाच नाही, तो या जन्मी देव तरी मला कुठून देईल ? ”

“ होय बाई ! तू त्या दृष्टीने अभागी दिसतेस खरी. प्रतापरावाचा तसा शेवट, तुळाजीचा असा शेवट,—मी तरी काय करू साग बरे ! आता तुझे रावजीवर प्रेम असेल, आणि तो भेटला, तर मी त्याला शिलेदारी देईन, आणि मग तू त्याच्याशी लग्न करून सुखी हो. ”

पुतळा तेव्हा काही बोलण्याच्या अथवा ऐकण्याच्याही मनस्थितीत नव्हती. ती एखाद्या वेडीप्रमाणे राणीला म्हणाली, “ आईसाहेब ! माझे डोळे आता ठिकाणावर नाही. मी घरी जाऊन जरा पडत्ये. ” आणि राणीच्या परवागीची देखील वाट न पाहता ती तेथून निघून गेली.

पे श वा ई चा म ध्या न्ह

पुतळा गेल्यावर प्रतिनिधि भेटीला आले. त्यांच्याबरोबर मुतालिक पिता-पुत्रही होते. त्यांच्यापाशीही राणीने रावजीची गोष्ट काढली. शिळ्या कढीला कढ आणण्यासारखा हा प्रकार आहे हें माहीत असूनही त्यांना यावेळी रावजीचा तपास लागणें हितावह वाटू लागलें व त्या उद्योगाला ते लागले. कारण रावजीच्या मुखानें राजपुत्र मेल्याचें सिद्ध झाल्यावर त्याचें दत्तकाबाबतच्या योजनेचें तारू त्यांना पुन्हा समुद्रात लोटावयाला संधी मिळणार होती.

प्रकरण २३ वे बैराग्याची शेवटची भेट

राणीचा निरोप घेऊन पुतळा बिऱ्हाडी गेली, तरी तिला काही सुचेना की काही रुचेना. भुजगाच्या मस्तकातील हिरा कोणी अरण्यातून चोरून नेल्यावर प्रकाशहीनतेमुळे पगू झालेला भुजग त्या हिऱ्याच्या शोधार्थ अरण्यात सैरावैरा हिंडू लागावा, त्याला कोठेतरी तो हिरा असल्याचे त्याच्या अधुक प्रकाशकिरणांच्या भासाने वाटावे, व त्याचा शोध करण्यासाठी त्याच्या अंतः-करणाला तळमळ लागून कुठे जाऊ आणि काय करू असे त्याला होऊन वणवण हिंडता हिंडता त्रिभुवन अपुरे पडावे, तशी पुतळेची अवस्था झाली. प्रतापराव ह्यात असताना तिने रावजीचे प्रेम झिडकारले, तरी ते केवळ पतिव्रताधर्म म्हणून. एरव्ही रावजीच्या प्रेमाची थोरवी प्रतापरावाच्या प्रेमा-हून विशेष आहे, हे तीही ओळखून होती परंतु प्रतापरावाने राजपुत्राच्या जिवावरचे सकट टाळून पानगावाहून परत आल्यावेळी रावजी आता माघारा येणे शक्य नाही असे विश्वासनीय माहितीवरून सांगितल्यामुळे तिने आजवर त्या हरपलेल्या श्रेयाचा नाद सोडला होता. कुठे पानगाव आणि कुठे सातारा ! पुतळेला मनातून खूप वाटले की रावजी सुखी व्हावा, तो आपणाला भेटावा. पण उपयोग काय ? ती परतत्र स्त्री पडली. नवऱ्याला सशय येऊ नये म्हणून रावजीचे गुणवर्णन करण्याची देखील तिला चोरी. ती मनातल्या मनात हळहळण्यापेक्षा आणखी काय करणार ! विशेषतः ती स्वतः प्रतापरावासमवेत सुखाचा ससार करित असताना रावजीने केलेल्या आत्मयज्ञाची घडोघडी आठवण होऊन तिने एकान्ताच्या जागी बसून केव्हा केव्हा पोटभर रडावे. तोच रावजी जर तशाच सासारिक जीवनाच्या बेचिराख स्थितीत राणी म्हणाली त्याप्रमाणे ह्या प्राप्ती आला असला, आणि त्याचा जन्माचा प्रीतिविषय होऊन बसलेली ही त्याची सजणा—त्याची पुतळा माडुली-

पेशवाईचा मध्यान्ह

च्या स्मशानातील एका तरुण बैराग्यावर प्रेम करीत असल्याचें त्याला कळून आलें, तर तो मनात काय बरें म्हणेल ?

पुतळेने तेव्हा मनात उसळणारे विचार मनालाही न सांगता ती एकदम वड्डथला रावजीचें घर होतें तेथे शोधार्थ गेली. जाताना ती साकसुरतपणें रावजीचा शोध करण्याच्या कामगिरीवर राणीला सागून निघाल्यामुळें तिला मागील कसलीच चिंता करण्याचे कारण नव्हतें. पण ती तेथें जाऊन पाहते तों रावजी तिथें नाहीं !

“रावजी इकडे आल्याची खबर मिळाली म्हणून आलों.” पुतळा रावजीच्या आईला म्हणाली.

म्हातारी कष्टाने उत्तरली, “माझा बाबा इकडे आला असता, तर मला भेटल्याखेरीज कसा राहिला असता ? तो आलाच नाहीं. मीं ऐकलें आहे कीं सजणा नावाच्या कोणा सटवीने त्याचा विश्वासघात करून अपमान केल्या-मुळें तो जो बार्शी—पानगावाकडे कसल्याशा कामगिरीवर म्हणून निघून गेला, तो माघारा आलाच नाहीं मीं त्याचा पुष्कळ तपास केला. पण त्याचा पत्ताच नाहीं. जिने माझ्या बाबाला असे राखेत बसविले तिला देव तशीच राखेंत बसवील.”

म्हातारीच्या शापाचा वज्राघात पुतळेंनें शातपणे सहन केला. तिला म्हातारीचा राग मुळीच आला नाहीं, उलट म्हातारीच्या शापवार्णीत उमटलेला देवाघरचा न्याय तिला ततोतत पटला. ती काहीं तरी बोलावयाचें म्हणून, व बोलल्याशिवाय राहवेना म्हणून गभीर वाणीनें म्हणाली, “आजी ! मीं ऐकलें आहे कीं परमेश्वरानें त्या सजणेलायथायोग्य प्रायश्चित दिलें आहे. ती सटवी नुक्तीच चार महिन्यापूर्वीं विधवा होऊन हालअपेष्टा भोगीत आहे.”

“खरेंच ? अरेरे !” म्हातारीचें अतःकरण लगेच द्रवले. ती हळहळत उद्गारली, “रागाच्या भरात मी बोलून गेल्यें इतकेंच. पण देवानें असा कुणाचा अत पाहू नये. कुणाचेंही बरे भले व्हावें. माझा रावजी जर आला तर त्याला मी हे अवश्य सागेन पण का ग, माझा आणि माझ्या बाळाचा तळतळाट त्या सजणेला बाधला, म्हणूनच ती विधवा झाली. आतां तरी तिनें माझ्या बाळाशीं पाट लावायला काय हरकत ? म्हणावें तोही सुखी अन् तीही सुखी होईल. थांब, मीच आता चार दिवसांनीं महाराजाच्या

कादंबरीमयपेशवाई

पायापांशीं येत्ये, आणि त्यांना माझे गाऱ्हाणें सागत्ये. त्यांनीं माझ्या बाळाचा शोध करून त्याचा ससार थाटून दिला पाहिजे. आम्ही रयतेनें राजासाठीं जन्मायचें आणि राजासाठीं मरायचें. मग आमच्या सुखदुःखाची काळजी राजांनीं नाहीं तर कुणीं ध्यायची ? ”

म्हातारी सहज शुद्ध मनानें बोलत होती. पण धर्मशील द्विजांनीं सधेच्या रूपाने दिलेल्या अध्यांचे बाण सूर्यरिपूचीं काळजें चिरून त्यांना जर्जर करतात असें म्हणतात, त्याप्रमाणें म्हातारीचा एकैक शब्द पुतळेचे काळीज कापून जात होता. जणूं काय पुतळेमुळें राखेंत बसलेल्या रावजीच्या मातेची ती शापवाणीच पुतळेला भोंवत होती. तिच्या मनात तेव्हा सारासार विचाराचें तुमुल युद्ध पुन्हा पूर्ववत् सुरू झालें.

“एका दृष्टीनें विचार करता मी परपत्नी, रावजीच्या जिव्हाळ्याच्या मित्राची पत्नी मी. रावजीचें माझ्यावर निःसीम प्रेम होतें हें कबूल. पण मी परस्त्री असताना त्याच्या प्रेमाचा आदर कसा करणार ? बाकी, त्याचें प्रेम निःस्वार्थी खरें, म्हणूनच त्यानें आपले जीवित संकटात घालून माझ्या पतीचा जीव वाचविला. आणि त्यानें या देशाचें नाव अजिबात सोडलें, तें तरी माझी वारंवार भेटगाठ होऊ नये म्हणून. इतका पराक्रमी व कर्तबगार तरुण तो, तो आजवर लग्नाशिवाय थोडाच राहिला असेल ? निराळा ससार त्यानें तिकडे थाटला नसेल कशावरून ! माझ्या मनातदेखील त्याच्याविषयी कमी प्रेम नव्हतें. पण माझे लग्नाचे पति येताच त्या प्रेमाला मी देवधर्माच्या भयानें लाथाडू शकल्ये कीं नाहीं ? रावजी त्याच्यापेक्षा कितीही पराक्रमी, प्रेमळ व सुंदर असला, तरी तो परपुरुषच. पूर्वजन्मी आम्ही एकमेकांच्या नांवानें तीळतादूळ खाल्लेच नव्हते, म्हणून या जन्मीं ससारात आमचें मीलन अशक्य झालें. हें दैवाचें दान मी जसे शातपणानें व विवेकानें पदरीं पडलें तसें गोड मानून घेतलें, तसेंच रावजीनेंही केलें नसेल कशावरून ! मला सदैव फुलात घालून वागविण्याची इच्छा बाळगणाऱ्या प्रियकराच्या अतः-करणाचा पाटव मी जर तिरस्कार व उपेक्षा या काटेरी वेलावरून फरफरा ओढून त्याच्या चिंधड्या करण्याला ओशाळल्यें नाहीं, तर असल्या पाषाण-हृदयी पुतळेची पर्वा तो तरी कोठवर करील ? माझ्याप्रमाणेंच आपल्या संसाराचा नशा मांड त्यानें खास मांडला असेल..... ”

पेशवाईचा मध्यान्ह

खळवळणाऱ्या वेगवान प्रवाहातील पाण्याच्या लाटा केव्हा कोणत्या खडकावर आदळतील व कपाळमोक्ष करून घेतील याचा काहीच नेम नसतो. आदळत आपटत डोके फोडीत जाणे हेंच त्याचें जीवन. तीच अवस्था पुतळेच्या उचबळून आलेल्या विचाराचीही होती. मनाचा विरगुळा करण्यासाठी तिने रावजीला आपणाप्रमाणेंच ससारी बनवून सोडले खरें. पण लगेच तिचे तिलाच वाटलें, “ पण मग रावजी आपल्या आईला का भेटला नाही ? संसारात रगून जन्मदात्या आईला विसरण्याइतका कृतघ्न वृत्तीचा तो आहे काय ? नाही. नाही. रावजीनें खरोखरच हा प्रेमयज्ञ केला असला पाहिजे. ”

“ आणि तो प्रेमयज्ञ कोणासाठी ? ” पुतळेचें अनुतापदग्ध मन बोलू लागले, “ तो प्रेमयज्ञ कोणासाठी ? तर आजवर वैषयिक प्रेमाच्या धुर्दांत जिला असल्या प्रेमिकाची आठवणही झाली नाही, वैधव्य कपाळीं आल्यावर देखील, रावजी जशी जन्मभर माझ्यासाठी भूकतहान न म्हणता पृथ्वी धुडाळीत होता, तसे त्याला धुडाळून पाहण्याची बुद्धि ज्या मला झाली नाही, तिच्यासाठी. जवळच्या तरुण बैराग्यावर माझे मन चटकन् बसले, पण रावजी मात्र आठवला नाही. त्यापेक्षा रावजीसाठी त्रिभुवन पालयें घालण्याची बुद्धि मला का नाही झाली ? पुतळेसाठी आजन्म विरहयातनात होरपळत वणवण करण्यात रावजीला जसें सुख लाभले, तशा सुखाचा लाभ करून घेणें ह्या पुतळेला का बरें सुचलें नाही ? ” पुतळा क्षणभर थांबली. तिनें त्या एका क्षणात मनाचा निर्धार केला, “ बस ! तो तरुण बैरागी माझा कोणी नव्हे व मी त्याची कोणी नव्हे. तो माझा पाठीराखा भाऊ व मी त्याची पाठची बहीण. त्याला मी सांगणार कीं रावजीचा शोध मला करायचा आहे, त्या वृक्षाचा आधार ह्या वेलीला हवा आहे. तो आधार मिळाला नाही तर ही वेल विरहाने तापलेल्या जमिनीवर होरपळून वाळून मरून जाईल पण दुसऱ्या वृक्षाचा आधार घेणार नाही...आणि रावजीची आई पुत्रविरहानें जन्म-दुःखी होऊन बसली, याला कारण तरी मीच चाडाळीण ! त्या पापाचें अशतः प्रायश्चित्त घेण्यासाठी मला त्या म्हातारीचें शेष जीवन सुखाचे करण्यासाठी शटलें पाहिजे. ”

पुतळेच्या मनाचा निश्चय झाला. ती म्हातारीला म्हणाली, “ आई, तुम्ही अवश्य सातान्याला या. माझें घर राजवाड्याशेजारीच आहे. कोणीही पे, १४

कादंबरीमयपेशवाई

विचारलें तरी थोरल्या राणीसाहेबाच्या पुतळा दासीचें घर तुम्हाला दाखवून देईल. तुम्ही या, मग आपण रावजीचा तपास करू. तो तुम्हाला भेटतो मीच तुमचा रावजी आहे असे समजा. तुमच्या म्हतारपणीं मी तुम्हाला अंतर देणार नाही ”

कुठची कोण पुतळा, आणि ती इतकी आपणाला धीर देते, असे पाहून म्हातारीला आनदाने व अभिमानाने आकाश टेगणें झाले तिने लौकरच पुतळेपाशी जावयाचे कबूल केले. दरम्यान मार्गात जर रावजीचा शोब लागला तर लावण्यालाही सांगितले ती पुतळला आणखी असे म्हणाली, “तुझ्या-एवढ्याच वयाची माझी सून होती हो ! ती एवढांना तुझ्याएवढीच दिमली अमती. देवाने मला तिच्या पोटी एक नातूही दिला होता पण तिला काय गुण आठवले, ती कुणाच्या तरी न दाने मुलगा सहा महिन्यांचा असताना टाकून बरातून निघून गेली तव्हापासून तिच्या पत्ता नाही रावजी भटला तर बोलायचे नाहीं वर त्याच्यापाशीं ह ! लाजेची गोष्ट म्हणून आम्ही कुठ वोटत नाही लोकाना सांगतो की रावजीचे लडकें झाले नाहीं करणार काय ! आपला नाग आणि लोकांत हसे ! सातान्यातच कुठे तरी माझी सूनवाई निघून गेली होती आता जिवंत आहे कीं मेली नकळे ! तिचा मुलगा जर पाहिलास, तर येठ बापासारखा सुंदर आहे वच ! विचार्याची काय दशा झाली असेठ भगवान जाणे !

पुतळेच्या मनात निराळेच गभीर विचार घोळू लागल्याने म्हातारीच्या ह्या अखेरच्या उद्गाराकडे तिचे लक्ष्य नव्हते ती नुमती हो हो म्हणून मोकळी झाली, व म्हातारीला सातान्यात आपल्या घरीं यावयाला आग्रह—पूर्वक सांगून बाहेर पडली. तिने येठ सातारा—माहुलीचा मार्ग धरला जर रावजीची काही माहिती असेल तर ती त्या बैराग्यालाच असेल, शिवाय तो त्रिकालजानी असल्याने तो रावजीचा शोध करण्याची नक्की दिशाही दाखवून देऊ शकेल, अशी तिला आशा होती त्या आशेबरोबरच आणखी एक इच्छा केव्हा एकदा त्या तरुण बैराग्याला तू माझा पाठीराखा भाऊ आहेस असे सांगून आपण त्याचा सदेह दूर करतो असे तिला होऊन गेले होतें.

पुतळा त्या रात्री सातान्याला जाऊन पोहोचली, व उजाडताच उठून माहुलीला गेली. आज मुकुदा जागा होता व बरोबर येणार असा इट करू

पेशवाईचा मध्यान्ह

लागला, तेव्हा तिला त्याला बरोबर घेणे भाग पडले. रस्त्याने जाताना मनात धोळणाऱ्या विविध नापदायक विचारांची तीव्रता कमी करण्याला, उन्हाचा ताप वाऱ्याच्या झुळुकानी सुसह्य होतो त्याप्रमाणे, मुकुदाचे बाळबोल तिला फारच सुखावह झाले.

तरुण बैरागी तेव्हा आपल्या झोपडीसमोर उगवत्या सूर्याचे कोंवळे उन्ह अगावर घेत बसला होता. राई त्याच्या जवळच रेंतीत पहुडली होती. पुतळा जवळ जाताच राईने जवळ जाऊन तिचे हातपाय चाटून व तिच्या अगावर उड्या मारून तिचे प्रथम स्वागत केले. राईला पाहून मुकुदाला त्या दिवशीची—त्याच्या घराला प्रतापरावाच्या पिशाच्चाने आग लावली त्या दिवशीची आठवण झाली, व तो प्रेमाने तिच्याशी खेळू लागला.

पुतळाने त्या तरुण बैराग्याच्या पाया पडून आपली कर्मकहाणी त्याला निवदन केली. रावजीच्या आईची भेट झाल्याचा मजकूरही त्यात येऊन गेला. शेवटी तिने पुन्हा देन्ही हात जोडून त्याला विनविले, “आपण अतर्जनी आहा. आपण माझे गुरू आहा. पाठीराख्या भावाप्रमाणे आपण मला या वेळी हात दिलेला पाहिजे, रावजीची भेट मला झाली पाहिजे.”

“तो जिवंत आहे की नाही हे तरी कसे समजावयाचे ?” बैरागी मध्येच म्हणाला. पण लगेच दुसऱ्याच क्षणाला त्याने जीभ चावली. राणी-पार्शी तो रावजी जिवंत असल्याचे बोलून गेला होता, व पुतळाने आताच राणीच्या भेटीचा उल्लेखही केला होता. ती आपली चूक त्याने लगेच सावरून घेतली, “इतक्या दिवसात त्याने आपल्या जिवाचे काही बरे वाईट करून घेतले नसेल कशावरून ?”

रावजीच्या जिवाच्या बऱ्यावाइटाचा शब्द कानी पडताच पुतळेच्या डोळ्यात गगायमुनाचा उगम झाला.

“तुला त्याची भेट व्हावी अशी इच्छा आहे ?” बैराग्याने विचारले.

“होय.”

“कशासाठी ?”

“त्याची म्हातारी पितू हरवलेल्या पाखरासारखी टाहो फोडीत बसली आहे, तिच्या समाधानासाठी. राजवटीत आज राजपुत्राच्या अस्तिवाविषयी जबरदस्त गैरसमज माजून राहिला आहे, त्या गैरसमजाचे योग्य निराकरण

कादंबरीमयपेशवाई

हाऊन राणीचे दात तिच्या घशात पडण्यासाठी आणि आणि ”
एवढें बोलून पुतळा अडखळली.

“का? अडखळलीस का?” बैराग्याने विचारलें

पुतळा बैराग्यासमोर दोन हात व तिसरें मस्तक जोडून गद्गद स्वरानें उद्गारली, “ते आपण मला कृपा करून विचारू नये. आम्हा प्रापचिका-
चीं अतःकरणें प्रापचिक सुखदुःखानीं नेहमींच व्यापलेलीं असायचीं.”

बैराग्यानेही तेवढ्यात समाधान मानून घेतले, व क्षणभर गभीरपणें स्वतःशीं डोळे मिटून एकाग्रतेनें विचार केल्यावर तो पुतळेला म्हणाला,
“जा तू. परमेश्वराची तुझ्यावर पूर्ण कृपा आहे. तो सर्व काहीं तुझ्या मना-
जोगें करील. आता यापुढे तू माझ्या भेटीला येण्याचा प्रयत्न करू नकोस.
मी तुला कधींच भेटणार नाही आणि माझा तुला असा आशिर्वाद आहे
की, माझ्याकडे साह्यार्थ धावून येण्याजोगे सकटही यापुढे तुझ्यावर कधीं
ओढवणार नाही.”

“पण आपल्या पायाचे दर्शन पुन्हा ”

“नाहीं जा तू ईश्वर तुझे कल्याण करील, तुझ्या मुलाचेही कल्याण
करील. राणीला सांग कीं आजपासून आठव्या दिवशीं शुक्रवारीं रावजी
जगदाळा येऊन भेटेल, व तुमची आणि सर्वांचीच सशयनिवृत्ति करील.
यापेक्षा जास्त मला काहीं विचारू नकोस माझी आठवण म्हणून तुला काहीं
पाहिजे असेल तर ती राई—तो मुका जीव आपल्या स्वाधीन करून घे, व
तिचें नीट सगोपन कर.” असें म्हणून बैराग्यानें राईला हाक मारली. ती
उड्या मारीत जबळ आली. त्यानें प्रेमानें तिला आजारून गोंजारून तिचे
मुके घेऊन पुतळेच्या स्वाधीन केले. त्या मुक्या जीवाला बैराग्याची भाषा
व त्याचे विचारही कळत होते म्हणून कीं काय, बैरागी एका घोंगडी कफनी-
निशीं तेथून तीरासारखा नाकासमोर जाऊ लागला, तेव्हा ती त्याच्या मागो
माग न जाता नुसती त्याच्याकडे टक लावून पाहत होती.

बैरागी दिसेनासा होईपावेतो पुतळा त्याच्याकडे टक लावून बसली होती.
तो झाडाझुडपाच्या व घराच्या आडवशाला जाऊन दिसेनासा झाल्यावर ती
त्याच्या झोंपडीला भक्तिभावानें नमस्कार करून जड अतःकरणाने मुकुटा
व राई यांच्यासह सातान्याकडे वळली.

प्रकरण २४ वें महाराजांचे प्राणोत्क्रमण

“आईसाहेब ! आपण बोलता ते आपले बोल कठाच्या वरचे आहेत. अतःकरणाच्या ओलाव्यात त्याचा उगम मुळींच नाही.”

बैरागी व पुतळा याची भेट झाल्याच्या आठव्या दिवशीची गोष्ट. महाराजाना, आता आपला घडीचा तरी भरवसा आहे की नाही याचीही भ्रात पडल्यामुळे त्यांनी राणीची मनधरणी करून पेशवे, चिटणीस, प्रतिनिधि, सुमत, अमात्य, देवराव मेघःश्याम, मुतालिक, राजाज्ञा, शिंदे, होळकर, फत्तेसिंग बाबा भोसले, वगैरे जी जी कारभारी मडळी राजधानीत अथवा आसपास होती, त्यांच्या अखेरच्या भेटीचा योग जुळवून आणला, त्या दिवशीचा हा प्रकार. ह्या कारभारी मडळीखेरीज ताराबाईदेखील आपल्या कारभार्यासह तेथे राणीच्या विनतीवरून उपस्थित होती. महाराजाचे शय्यागृह हीच त्या दिवशी दरबारची जागा शोभत होती. महाराज आसन्नमरण स्थितीत शय्येवर पडले होते त्याच्या प्रकृतीविषयी आशा करण्याला जागा नसल्याने सर्वांच्या चर्येवर औदासीन्याची काळी छाया पडली होती. आज कैक दिवस महाराजाच्या आज्ञेवरून त्याच्या शय्यागृहात विद्वान ब्राह्मणाकडून सस्कृतात व प्राकृतात हरिनामाचा गजर अष्टोप्रहर सुरू असे. अशाने प्रकृतीला आराम न पडता ती जास्त बिघडेल मात्र, असे वैद्यराजांनी आग्रहाने वारवार सांगितले असताही ‘आमचा अतकाळ आता अगदी समीप आला आहे, आता आम्हाला परमेश्वरापरी जाण्याची ओढ लागली आहे. त्याचे नामश्रवण घडल्याने आम्हाला अतसमयी चित्तशांति लाभणार आहे. त्या शांतीच्या आड कोणी येऊ नये’ असे सांगून आपल्या शय्यागृहाचे हरिकीर्तनालय बनवून सोडले होते. आज त्यांनी सर्व मडळीचे शेवटचे दर्शन घेण्याचे ठरविले ते देखील केवळ स्वतःच्या इच्छेमुळे नव्हे, तर बहुतेक कारभार्याची व राणीचीही

कादंबरीमय पेशवाई

तशी इच्छा म्हणून ! एरव्हीं ते स्वतः सर्व प्रकारचे भवपाश तोडून प्रभु-
चरणीं विलीन होण्यासाठी पचत्वाप्रत जाण्याला अगदी सिद्ध होते याचा
अर्थ, त्यांनी आपल्या पश्चात् राजवटीची नीट व्यवस्था कशा होईल याची
काळजी केली नव्हती असा मात्र नाही. त्या बाबतीत काही दिवसापूर्वी त्यांनी
पेशव्यांना एक आज्ञापत्र दिलेच होतें, व शिवाय आपल्या एक आज्ञापत्र
स्वतःच्या सहीसह त्यांनी त्याच दिवशीं सकाळीं शेटीमार्फत गुप्तपणे पेशव्या-
कडे पाठविलें होते पेशवे कसल्याही परिस्थितीशीं तोंड देण्याला पूर्ण समर्थ
आहेत अशी त्याची निरनिराळ्या सरदारांच्या व कारभार्यांच्या भेटीगाठी-
अती पूर्ण खात्री झाली होती आपल्या पश्चात् राजारामाला गादीचा वारस
त्यांनी अगोदरच ठरवून टाकलें होते तरीपण खरा राजपुत्र जिवंत नसून
पेशवे वगैरे कारभारी कपूने सर्व सत्ता स्वतःच्या हातीं राहावी या हेतूने भल-
ताच कोणीतरी गुराख्याचा पोर राजाराम या नावाने आणून गादीवर
बसविण्याचा अट्टहास चालविला आहे अशी राणीची भुणभूण एकसारखी सुरू
होती, व ती महाराजाना अगदीं असह्य झाली होती ते राणीचे समाधान करण्या-
साठी आज सर्वोना महाराजानी राणीच्या आग्रहावरून भेटीला बोलावलें होतें.

राणीला तो योग जुळवून आणण्याला कारण पुतळा ! बैराग्याने तिला
सर्व काही तुझ्या मनाजोगे होईल असे आश्वासन दिले होतें, व शुक्रवारीं
रावजी जगदाळा भेटून सर्व खुलासा करील असे भविष्यही वर्तविले होते
पुतळेचा बैराग्यावर पूर्ण भरवसा होता. रावजीच्या भेटीने काही अनिष्ट
प्रकरण उपस्थित होणार नाही अशीही तिला आशा होती तसें घडणार असते
तर तिच्या कैवारी बैराग्याने तिला तशी आगाऊ सूचना दिली नसती का ?
रावजी आला तर तो खरेंच सागणार याविषयी तिला शका घेण्याचें कारणच
नव्हते. परंतु तिने राणीला फक्त रावजी अमूक दिवशीं येऊन भेटेल असे
बैराग्यानें भविष्य वर्तविलें तेवढेंच सांगितलें. राणीची ठाम समजूत कीं
राजपुत्र ठार मारला गेलाच आहे, व तो रावजीच्याच हातून मारला गेला
आहे. त्यानें पुढें येऊन तशी साक्ष दिली कीं औरस राजपुत्राची भानगड
मिटली. मग पेशवे आहेत आणि आपण आहो पुतळेप्रमाणेंच राणीचाही
त्या तरुण बैराग्यावर पूर्ण विश्वास होता त्याने भविष्य वर्तविल्याप्रमाणें
रावजी येणार, त्याच्या तोंडची कबुली ऐकण्यासाठी पेशव्यांसह सर्व बुद्धक

पेशवाईचा मध्यान्ह

लोक तेथे हजर असलेले चागले, असे मनात आणून तिने आजचा हा योग मुद्दाम जुळवून आणला होता

पुतळा त्या कार्मी राणीला मधून मधून उत्तेजन देऊन रावजीच्या जिवाचे कारभारी मडळी काही बरे वाईट तर करणार नाही ना, असे भय प्रगट करीतच असे, व मी रावजीला पाठीशी घातडे आहे, त्याची काळजी तुला नको, असे वारवार आश्वासन देऊन राणी पुतळेचे समाधान करीत असे.

अमा प्रयत्न या दिशेने चालला असताना राणीने ही गाजराची पुगी वाजली तर वाजली नाहीतर मोडून खाली अशा दुटप्पी वृत्तीने कोल्हापूर-कराना सातान्यावर स्वारी करण्याला चिथावणी देण्याचे कार्य सुरू ठेवलेच होते त्यात तिचा दुहेरी हेतु असा की, “राजपुत्राचा वध खरोखर झाला असे कळल्यावर तरी पेशवे वगैरे कारभारी आपल्याकडे वळले, तर ते परस्पर कोल्हापूरकराना परतून लावतीलच बरे, रावजी आला नाही व राजपुत्राच्या वधाची शाबिती न होता पेशव्याचा डाव सिद्धीला जाण्याची वेळ आली, तर त्याच्या हाती राज्य जाण्यापेक्षा कोल्हापूरकराच्या हाती जाऊन सातान्याची गादी नष्ट झालेलीही पुरवली माझ्या हाती मत्त नाही तर नाही, पण ती मी पेशव्याच्या हाती कदापि राहू देणार नाही.”

राणी कारस्थाने करण्यात जितकी पटाईत होती तितकेच पेशवे ती ओळखण्यात पटाईत होते हे जरी खरे, तरी हे कारस्थान पेशव्यानाही कळू नये इतक्या चतुष्पणे राणीने केले होते एकट्या विश्वासू पुतळेखेरीज दुसऱ्या कोणापार्शीच तिने त्याची वाच्यता केली नव्हती आणि पुतळेपार्शी वाच्यता म्हणजे चोराच्या हाती जामदारखान्याच्या किल्ल्या ! कोल्हापुराकडे जरूरीचा खलिता घेऊन राणीचा साडणीस्वार रवाना होण्यापूर्वीच पुतळामार्फत पेशव्याच्या कार्मी ती खबर गेली, व साडणीस्वार वेशीपार होतो न होतो तोंच सकाळी त्याला पेशव्याच्या शिपायांनी त्याला घेऊन त्याच्याजवळचा खलिता हिसकावून घेतला होता मुद्दा ! नुसता खलिता घेऊन ते शिपायी स्वस्थ बसले नव्हते, त्याने माघारी जाऊन राणीपार्शी चुगली करू नये म्हणून त्यांनी त्याला नीट बंदोबस्ताने कैदेत ठेवले होते.

पेशव्याच्या मनावून हा प्रकार होता होईतो अगदी गुप्त ठेवावयाचा होता. परंतु राणी महाराजाचे मन आपणाकडे वळविण्यासाठी साळसूद—

कादंबरीमय पेशवाई

पणाची सूज अगावर आणू लागली, पेशव्यावर विश्वास दाखवून व त्यांची स्तुति करून कोल्हापूरकराविषयी अनुदार उद्गार काढू लागली, तेव्हा पेशव्यांना तें सहन होईना. त्यांना बोलल्याखेरीज राहवेनाच. त्यांनी एकदम आवेशाच्या भरात राणीवर दुटप्पी वर्तनाचा प्रारंभी सांगितल्याप्रमाणे उघड उघड आरोप केला.

“ नाना ! हा निव्वळ कृतघ्नपणा आहे. मी तुमच्याविषयी इतका आदर व विश्वास दाखवीत असताना— ”

“ त्याचा कोल्हापुरी पुरावा माझ्यापाशी आहे दाखवू काय ? ” पेशव्यांनी रागानें विचारलें.

“ दाखवा पाहू ! ” राणी मनातून चपापून हळूच पुतळेकडे पाहत म्हणाली.

पुतळेंनें राणीला दिसेल अशा प्रकारें पेशव्याच्या नावानें बोटें मोडून आपली बाजू खंबीर केली.

पेशव्यांनीं आगरच्याच्या खिशातून सकाळीं प्राप्त झालेला खलिता महाराजासमोर ठेवून म्हटलें, “ हा पाहा पुरावा. हें हस्ताक्षर कोणाचे, ही मोहोर कोणाची वगैरे याची याहूनही जास्त वाच्यता इथे व्हावयाला पाहिजे आहे काय ? ”

महाराजाना बोलण्याची शक्ति नव्हतीच. ते आयुष्याचीं अखेरचीं घटका पळें मोजीत तें सर्व सभाषण ऐकत होते. ते हस्ताक्षर यमाजीचे होतें, व त्या कारस्थानात प्रतिनिधीही सामील होते ती सर्व मडळी एकमेकाच्या तोंडाकडे पाहूं लागली. अमात्य, सुमत, देवराव, वगैरे मडळीही आश्चर्यचकित होऊन एकमेकाकडे पाहू लागली. सर्वजण काय ओळखावयाचें तें ओळखून चुकले.

“ आग लागो त्या कागदाला ! असलीं आणखी किती बालटें वाट्याला यायचीं आहेत परमेश्वर जाणे ! ” असें म्हणून राणीनें तो कागद पेशव्याच्या हातून हिसकावून घेतला, व डोळ्याचें पातें लवतें न लवतें तोच त्याच्या फाडून चिंध्या चिंध्या करून टाकल्या.

पेशवे यमाजी व प्रतिनिधि याच्याकडे मर्मभेदक दृष्टीनें पाहून म्हणाले, “ त्याला आग लावावयाची होती ती लावता आली नाही, त्या अर्थी आता तो आग लावण्याच्याच योग्यतेचा. ”

पेशवाईचा मध्यान्ह

असा प्रकार आता महाराजाच्या सय्यागृहाच्या दिवाणखान्यात चालला आहे, तोंच शेटीने राणीपार्शी येऊन हळूच तिच्या कानात सांगितले, “बाहेर रावजी जगदाळा नावाचा कोणी मनुष्य आला आहे. तो आपली भेट घेऊं इच्छितो.”

रावजी जगदाळ्याचें नांव कानीं पडताच राणी चमकून बाहेर पाहूं लागली. पुतळेच्या अधीरतेला तर पारावार राहिला नाहीं. राणीनें गमाजीला आज्ञा केली, “गमाजी, जा आणि रावजीला आत घेऊन ये.”

गमाजी बाहेर गेला, व थोड्याच वेळात एका शिडशिडीत अगाच्या पण तेजस्वी मुद्रेच्या मराठा तरुणाला आत घेऊन आला. राणी व गमाजी या-खेरीज इतर सर्वजण असे बुचकळ्यात पडले कीं हा तर फाटका मराठा गडी दिसतो. याचें राणीपार्शी इतकें महत्त्व कशासाठीं ? ते सर्व रावजीकडे नजरा खोंचून खोचून पाहू लागले. त्याच्या शिपाई बाण्याची साक्ष देण्याला एक तरवार काय ती त्याच्या कमरेला लटकत होती.

पुतळा रावजीकडे बुभुक्षित दृष्टीनें पाहत होती तिला त्याच्या पूर्वीच्या आणि आताच्या रूपात बराच फरक पडलेला दिसला. इतकेच काय पण... पण तें इतक्यात कशाला ?

रावजी तेथें येताच प्रथम महाराजाना, नंतर पेशव्याना व त्यानंतर तारा-बाई वगैरे इतराना मराठशाही मुजरे करून महाराजासमोर दोन्ही हात जोडून उभा राहिला व विनम्र भावानें म्हणाला, “महाराज, थोरल्या आई-साहेबाच्या इच्छेवरून माझ्या गुरूनें मला धाकटे सरकार श्रीमंत राजाराम-महाराज याच्या मृत्यूचा खुलासा करण्यासाठीं इथें पाठाविलें आहे.”

राणी मध्येच मनातील आनंदाच्या उकळ्या दाबण्याचा प्रयत्न करीत म्हणाली, “मी काहीं साधुमहाराजाना तसें स्पष्ट सांगितलें नव्हतें. पण त्यांनी माझ्या मनातील भाव विनम्रक ओळखला. साधुमहाराज त्रिकालज्ञानी आहेत खरे !”

“माझे गुरुमहाराज खरोखरच त्रिकालज्ञानी आहेत.” रावजी राणीकडे वळून हात जोडून उद्गारला.

राणीला खात्री होतीच कीं रावजी आता राजपुत्राचा वध झाल्याचें सांग-णार. ती बेफिकीरपणें पेशव्याकडे पाहून पण महाराजासह सर्वांना उद्देखून

का दं ब री म य पेश वा ई

म्हणाली, “ राजपुत्र जिवत आहे असा आपणा सर्वांना जो भ्रम आहे, तो भ्रमनिरास ह्या रावजीच्या तोंडून आता होईल कारण त्या कारस्थानात याने स्वतःच खरा पुढाकार घेतला होता केवळ सत्यान्वेषण होण्याला मदत व्हावी म्हणून महाराजाच्या वतीने मी ह्याला ह्याच्या सर्व अपराधाची क्षमा केली आहे ” ती रावजीकडे वळून म्हणाली, “ रावजी ! तू परमेश्वराला स्मरून खरा प्रकार काय असेल तो निर्भयपणे निवेदन कर ”

“ मी निवेदन करतो पण मी आता ज्या गोष्टी बोलेल त्या कोणत्याही प्रकारे माझ्या जिवावर बेतणार नाहीत, असे महाराजाच्या चरणाना साक्ष ठेवून मला सर्वांचे वचन पाहिजे आहे ” रावजी म्हणाला

“ सर्वांच्या तर्फेने मी तुला वचन देत्ये की कोणी तुझ्या केसालाही धक्का लावणार नाही आता साग खरे काय ते ” राणीने पुन्हा आश्वासन दिले.

रावजी महाराजासमोर हात जोडून उभा राहून सांगू लागला, “ मागल्या वर्षी एथे बसलेल्या माझ्या धन्याकडून धाकट्या सरकाराचा खून करण्याच्या कार्मी माझी पानगावीं रवानगी झाली होती धन्याची आज्ञा तर मला शिरसामान्य असली पाहिजेच पण वन्धापेक्षा मी धन्याच्या धन्याला जास्त मानतो. मी जगदाळ्याच्या कुळात जन्मलेला आहे, व बाईसाच्या अथवा शिलेदारीच्या लोभाने माझ्या कुळात कोणीही आजवर राजाशी दगलबाजी करणारा बद्दस्सल निपजलेला नाही मी त्या कामगिरीवर गेलो, पण तो धाकट्या सरकाराचा जीव रक्षण करण्याची मनोमय शपथ घेऊन मी तिथे माझ्या धाकट्या धन्याच्या मनगटाला मनगट घासून काम केले पण ते करून मी साधले काय, तर धन्याना नकळत राजाशी इमान ! मी धाकट्या सरकाराचे मुडके म्हणून जे माझ्या धाकट्या धन्याकडे आणून दिले, आणि जे त्यांनी थोरल्या आईसाहेबाना दाखवून धाकट्या सरकाराचा नाश झाल्या-बद्दल त्याची खातरजमा करून दिली असेल, ते मुडके धाकट्या सरकाराना वाचविण्यापायी बळी पडलेल्या एका तरुण कुणव्याचे होते मी तेवढ्यावरच स्वस्थ बसलो नाही, तर आजवर केवळ धाकट्या सरकाराच्या केसाला तरी कोणी धक्का लावील तर डोळ्यात तेल घालून जपत होतो. मात्र माझ्या हालचाली कोणाला समजू नयेत यास्तव मी प्रगट झालो नव्हतो ह्या गुप्त वेष्टामुळेच मी धाकट्या सरकाराचेच काय पण श्रीमंत पेशवे सरकार व श्रीमंत चिटणीस

पेशवाईचा मध्यान्ह

सरकार याचेही प्राण वाचवू शकलो आहे. याची थोडक्यात साक्ष पाहिजे असेल तर—” असे म्हणून रावजीने आपल्या कमरेची तरवार म्याना—सकट सोडून सर्वांच्या मध्यभागी टाकली, व सांगितले, “ जी तरवार त्या नीच तुळाजीच्या कमरेला चिटणीस सरकार व पेशवे सरकार याचा विश्वासघाताने खून करण्यासाठी लटकत होती, जी त्याला त्याच्या धन्याकडून खास देणगी म्हणून मिळाली होती, जिच्यावर धन्याच्या नावाची ढळढळीत खूणही आहे, व जिने त्या तुळाजीला कटस्नान घालून उभयता श्रीमताचा बचाव केला, ती ही तरवार पाहून त्या गोष्ट खरी, मी माझा राजनिष्ठ बाणा सार्थ करण्यासाठी दगलबाजाचे खून, त्याच्या घराची जाळपोळ असे अनन्वित अत्याचार केले पण त्याबद्दल मला सर्वांच्या वतीने थोरल्या आई-साहेबाकडून अभय मिळालेच आहे, तेच अखेरपावेतो मिळो म्हणजे झाले. यापेक्षा माझे आणखी काहीही मागण नाही ” असे म्हणून रावजीने पुन्हा सर्व मडळीला त्रिवार मुजरा केला

राणीने दात ओठ खात एकदम तेथे पडलेल्या तरवारीला हात घातला. तोच महाराज क्षीण स्वरात कण्हत कण्हत उद्गारले, “ हा ! त्याला मी अभय दिले आहे त्याला माराल तर मला माराल ! ”

तेव्हा मात्र राणीचा निरुपाय झाला. तिने ती तरवार तशीच खाली फेंकून दिली, व दात ओठ चाबीत रावजीवर आग पाखडली, “ हराम-खोरा ! विश्वासघातक्या जा चालता हो ! अगोदर इथून काळे कर ! ”

“ जशी योरल्या आईसाहेबाची आज्ञा ! ” असे म्हणून रावजी तेथून बाहेर निघून गेला त्याच्या मागोमाग राणीही पाय आपटीत बाहेर जाऊ लागली पण ताराबाईने त्या बैठकीत आल्यापासून प्रथमच तोड उघडले, “ सूनवाई ! असा त्रागा करू नकोस. तुला शाहूच्या पायाची शपथ आहे. थाव. मी माझ्या नातवाचे किती कष्टानी रक्षण केले आहे, हें आता सर्वांना कळून चुकले आहे. तथापि हा राजपुत्र खरा आहे याविषयी आणखी खातरजमा कोणाला पाहिजे असल्यास हे अमात्य इथे आहेत यानी श्री-कृष्णमाईची शपथ घेऊन सागावें.”

अमात्यांनी ताराबाईच्या आग्रहावरून राजारामाच्या जन्मापासून आपण त्याचे कोणकोणत्या आपत्तीतून कसकस रक्षण केले तो सारा वृत्तान्त सर्वांना

का द ब री म य पेश वा ई

शपथेवर निवेदन केला. तो सपताक्षणीं राणी तेथून बाहेर निघून गेली. पण प्रतिनिधींनीं तिची उणीव भासू दिली नाही त्यांनीं अमात्यांना विचारलें, “पण धाकट्या शिवाजीराजाच्या आणि भवानी राणीसाहेबाच्या पोटी पुत्र जन्मला होता तरी का ?”

“असली शका घेणें आपणाला शोभत नाही.” अमात्य म्हणाले.

ताराबाईला प्रतिनिधींचा प्रश्न अपमानास्पद वाटला. तो अपमानही तिनें मुकाटपणें गिळला असता. पण ती नुसती सहन करण्याची बाब नव्हती. प्रतिनिधि आज इतकी शका घेतात ते उद्या राजपुत्राला तो राजपुत्रच नव्हे असें म्हणण्यालाही कमी करणार नाहीत इतका दूरवर विचार करून ती अमात्यांना म्हणाली, “तुम्हाला सर्व परिस्थिती माहीत आहेच. प्रतिनिधि आता तुमच्याबरोबर माहुलीला येतील. त्यांच्या समक्ष कृष्णोदक हातीं घेऊन त्यांची खातरजमा करून द्या.”

“कबूल आहे.” अमात्य म्हणाले.

“चला तर.” प्रतिनिधि म्हणाले.

लगेच महाराजाची नावापुरती अनुमति घेऊन ते दोघे माहुलीला निघून गेले. लगेच ताराबाईही महाराजाची सहानुभूतिपूर्वक विचारपूस करून गडावर गेली. जाताना तिला महाराजाची अतकाळची अवस्था पाहून रडू कोसळलें. महाराजांच्या मनाला यातना होतील म्हणून त्याच्यासमक्ष शोकावेग तिनें कसाबसा आवरून धरून व्यवहार म्हणून त्यांना चार धीराच्या गोष्टी सांगितल्या. पण ती मनात हळहळून परमेश्वराला विचारीत होती, “निष्ठुर परमेश्वरा ! हा लहान वयाच्या आप्ताचा सहार पाहण्यासाठीच तूं मला जिवत ठेवलें आहेस कोरे ? हे माझे भोग सपणार तरी कधी ? हा राजवटीचा आधारस्तंभ आज कोसळतो आहे, त्यापेक्षा मला मरण देऊन माझे शेष आयुष्य त्याला दिलें असतेंस, तर किती चागलें झाले असते !”

महाराजाचा शक्तिपात एकसारखा झपाट्यानें होत होता. आजची रात्र तरी निभेल कीं नाही याचाही भरवसा नसल्यानें चिटणीस व पेशवे महाराजापाशीं बसून होते. इतरांना मात्र महाराजांनीं निरोप दिला. प्रसगानुरूप जी काय व्यवस्था करावयाची, ती पेशव्यांनीं चिटणिसाच्या विचारें ठरवून आपले मुतालिक पुरधरे यांना बोलावणें पाठविलें, व त्यांना सर्व धोरण नीट

पेशवाईचा मध्यान्ह

समजावून दिलें. 'अमात्य व प्रतिनिधि माहुलीहून येईपावेतो याबा. अमात्यांनीं कृष्णोदक हातीं घेऊन राजपुत्राच्या खरेपणाची शपथ घेतल्याचें कार्नी पडलें कीं माझ्या मनाचे समाधान होईल' असें सागून महाराजांनीं पेशवे व चिटणीस यांना मुद्दाम जवळ बसवून घेतलें होतें. ते दोघेही, त्यांना त्या शपथेविषयी शका होती म्हणून मुळींच नव्हे, तर या शकेने महाराजाचा विचार आयुष्याच्या अखेरच्या क्षणीं डळमळून राणी त्याच्याकडून एखादें निराळें आगलावें आज्ञापत्र तर घेणार नाही ना, या भयानें तेथें थाबले. महाराज बोलण्याच्या स्थितीत नसल्यानें ते दोघेच एका बाजूला बसून पुढील वाटाघाटी करीत होते. तेवढ्यात पुतळेने सर्वांचा डोळा चुकवून घेऊन वर्दी दिली, "महाराजाच्या अतकाळीं प्रतिनिधि व मुतालिक यांच्या साह्यानें चागलाच बखेडा करण्याचे थोरल्या आईसाहेबांचे धोरण मुकर झालें आहे."

तेव्हा मात्र पेशवे चिटणिसाचा निरोप घेऊन उभ्या उभ्या स्वतः आपल्या वाड्यात जाऊन आले, व थोड्याच वेळात तिकडे त्यांच्या आणि शिंदे-होळकरांच्या सैन्याच्या नाकेबंदीच्या हालचाली सुरू झाल्या. खुद्द रगमहाला-बाहेर पण थोड्या अंतरावर पेशव्यांचे इतके चौकीपहारे बसले कीं त्यातून पारख पटल्याखेरीज सुगीलाही आत बाहेर रीघ मिळू नये.

सूर्यास्ताच्या समयीं प्रतिनिधि व अमात्य माघारे आले. अमात्यांनीं शपथ घेतल्याचे व राजपुत्राच्या औरसपणाच्या बाबतीत आपलें काहीं म्हणणे नसल्याचें प्रतिनिधींनीं आपण होऊन महाराजांच्या कानावर घातले. तें ऐकून महाराजाना सतोष वाटला यापुढें तरी सर्वांनीं एकविचारे वर्तून राजवटीचें यथान्याय प्रतिपालन करावें असें पुन्हा पुन्हा सागून महाराजांनीं त्यांना निरोप दिला.

चार घटका रात्रीच्या सुमाराला महाराजांनीं शेटीला आज्ञा केली, "शेटी ! आमचा अतकाळ समीप आला. तरी तूं भस्म, रुद्राक्ष, पांढरी घोंगडी व दर्भोसन आण पाहू ! आणि जाताना पेशव्यांना एकट्यांनाच आंत पाठवून दे. "

स्वामिनिष्ठ शेटीच्या मनाची तेव्हा काय अवस्था झाली असेल, ती शब्दांनीं काय वर्णन करावी ! त्यानें साहित्य आणतां आणता पेशव्यांना आंत बोलावून घेतले. तें साहित्य पाहून पेशव्यांना लौकरच ओढवणाऱ्या अनर्थाची

का दं व री म य पेश वा ई

ठाम कल्पना झाली शेटीने महाराजाच्याच आज्ञेवरून त्याच्या कपाळीं भस्म चर्चिले व गळ्यात रुद्राक्षमाळा घातल्या. त्याला दर्भासनावर पादरी घोंगडी आथरावयाला सागून महाराज पेशव्याना म्हणाले, “नाना ! दोन आज्ञापत्रद्वारा आम्हीं तुला सर्वाधिकार दिले आहेतच, आता काहीं सागावयाचे असें बाकी राहिलेलें नाही आम्हीं देवब्राह्मणाना धर्मादाय अग्रहार वगैरे जे जे दिले आहे, जी खैरखैरात केली आहे, त्याप्रमाणेच जवळचे अथवा दूरचे भाऊबद, गोत्रज व इतर कुणबी मराठे लोक वगैरे नाना जातींस चाकरीबद्दल, सरजाम म्हणून, अथवा जहागिरी गावे व जमिनी कोणाला इनाम दिली असतील तीं आमच्या मागे यथावत् चालवावीं ! कोणास त्याविषयी अटकाव करू नये आमच्या हातच्या देणगीला बाध आणल्यास व आम्हीं मान दिलेल्या लोकांचा छळ वगैरे केल्यास तुम्हाकडे पेशवाईपद परमेश्वर कायम टिकविणार नाही हे व्यानीं असू द्यावे अखेरचे हेंच सांगणे. आणि आता सर्वजण स्वस्थानी जा यापुढे कोणीही दर्शनार्थ येऊ नये. हरिचित्तन करीत आम्हाला देह ठेवूया. ” लगेच त्यानीं शेटीला आज्ञा केली, “शेटी ! आम्हाला घोंगडीवर शयन करण्यापुरता हात दे पाहू ! ”

पेशवे महाराजाची आज्ञा शिरसावय मानून जड अत.करणाने तेथून गेले, ते चिटणिसाना महाराजाचा मनोदय कळवून त्याच्यासह राजवाड्याबाहेर निघून गेले शेटीची हाताच्या आधारेने महाराजांनी आपला जीर्ण शीर्ण देह दर्भासनावर आथरलेल्या घोंगडीवर ठेवला महाराजांनी डोळे मिटून घेऊन ‘ श्रीरामनाम ’ व ‘ शिव हर ’ असा अकरा वेळा शब्दोच्चार केला, व—हरहर ! ते इहलोक सोडून गेले !

✽

✽

✽

पेशवे व चिटणीस गेल्याची सध्या पाहून काहींतरी मतलबी लेख प्रतिनिधींनी तयार करून दिलेला त्याला महाराजाची मान्यता मिळविण्यासाठी राणी आत येते तों काय !

राणी महाराजाचें देहावसान झालेलें पाहून हातपाय गळाल्याप्रमाणे मटकन खाली बसली व आक्रोश करू लागली. त्या दुःखात महाराजाच्या निधनावद्दलचें दुःख किती होतें व अखेरचा डाव फसल्याबद्दलचें किती होते, तें एक ती जाणे, आणि दुसरा तिचा अंतरसाक्षी परमेश्वर जाणे !

राणी सती गेली !

इकडे महाराजाचे कलेवर पडले होतें, व तिकडे राणी पेशव्याच्या कडे-
कोट बंदोबस्ताबद्दल त्यांना लाखोली वाहून आपल्यातर्फेच्या लोकाना बडाची
चिथावणी देण्यात गुंतली होती !

याचा अर्थ काय, ते सभोवाराच्या लोकाना कळेनाच ! भलत्या वेळीं
भलते उपद्रव्ये राणी करीत आहे आपल्या व महाराजाच्या थोर नावाला
काळिमा आणीत आहे, असेच सर्वांना वाटू लागले. पुतळेपाशीं तर राणी
तशा प्रसंगी बोलूनदेखील चुकली की हे सुतक सपण्याच्या आत पेशव्याच्या
घरच्या मडळीला मी सुतकात बसवीन आणि माझ्या राज्यातून पेशवाईचीं
पाळें मुळे खणून काढीन तर नावाची सकवार ! त्याखेरीज तिला रावजी
जगदाळ्याचा शोध घेऊन त्यालाही भर मोती चौकात हत्तीच्या पायाशीं
बाधून ठार करावयाच होतें, व साधल्यास माहुलीच्या त्या तरुण सन्याशालाही
सुळीं घावयाचे होतें

“ त्या गुलामाचे असे वाटोळे झाल्याखेरीज माझेदेखील समाधान व्हाव-
याचें नाहीं ” राणी एकान्तात पुतळेपाशीं आपले हृदय उघडे करून सांगू
लागली तेव्हा पुतळेने तिच्या सुराशीं आपला सूर भिडविला. ती आणखी
असेही म्हणाली, “ मीं असे ऐकले आहे कीं रावजीची आई त्याच्या शोधार्थ
इथे साताऱ्यात आली आहे. तिच्याकडे रावजीचा शोध खास लागेल. त्याला
पळून जाऊ देता उपयोगी नाहीं. तो तिथे भेटला नाहीं तर ती म्हातारी
आणि तो दोघे माहुलीला त्या बैराग्याच्या झोपडींत खास भेटतील. ”

“ मग तू असे कर ना, बारकाव्याने त्याचा तपास करून ये. तीं नक्की
अमक्या ठिकाणी आहेत असे कळताच त्याच्या मुसक्या आवळून त्यांना
पकडून आणण्याची व्यवस्था इकडून होईल. ” राणी म्हणाली.

का द ब री म य पेश वा ई

“बरें आहे.” असे म्हणून पुतळा निघाली.

“आणि हें पाहा, जाशील ती तशीच प्रथम प्रतिनिधि व यमाजी याना भेटून निरोप साग की, राजवाड्यावर पेशव्याचे चौकीपहारे बसले असले तरी धीर खचू देऊ नका. काय सृष्टि उलथीपालथी करायची असेल ती खुशाल करा. यावेळी पेशव्याना राजवटीतून खणून काढण्यासाठी तुम्ही जे जे काही कराल ते ते मजूर.”

पुतळा नियोजित कामगिरीवर निघून गेल्यावर इकडे राणी ती काय कामगिरी फत्ते करून येते याची चातकीप्रमाणे वाट पाहत बसली होती. पण मध्यरात्रीचा समय झाला, मध्यरात्र उलटली, पहाट झाली, उजाडू लागले तरी पुतळेचा पत्ता नाही !

उजाडताच पहिली अशुभवार्ता राणीला ऐकावयाला मिळाली ही की प्रतिनिधि व मुतालिक पितापुत्र ह्या दोघानाही पेशव्यांनी कैद करून त्याच्या हातापायात जड लोखंडी बेड्या ठोकून रातोरात निरनिराळ्या किल्ल्यावर पाठविले देखील ! आणि पेशव्याचे हत्यारबंद घोडेस्वार शहरातील मोठ-मोठ्या रस्त्यावरून लोकाना दहशत बसविण्यासाठी फेऱ्या घालू लागले ! पेशव्यांनी ताराबाई व प्रतिनिधि वगैरे मडळीचे डावपेंच ओळखून साताऱ्याच्या आसपास निरनिराळ्या माळावर व खिंडीत मिळून पस्तीस हजार ताज्या दमाचें सैन्य खडे ठेवले होते. प्रतिनिधि व यमाजी हे राणीचे दोन मोहरे कैद होऊन बदीवासात रवाना झाल्यावर त्यांच्या सैन्याचें धैर्य गळाले. नेत्याच्या अभावी ते सैन्य हालचाल ती काय करणार ? पेशव्यांच्या सैन्याने त्या सैन्याला ठायी ठायी हुडकून काढून त्याची पुरी दाणादाण उडवून सोडली. अजिमतारा गडावरही पेशव्यांच्या शिबदीचा मजबूत पहारा बसून गड पेशव्यांच्या पूर्ण ताब्यात आला.

उजाडल्यावर महाराजाच्या शवाच्या दर्शनासाठी राजनिष्ठ नागरिकाची यात्रा रगमहालाकडे लोटू लागली. तेव्हा पेशव्यांनी आपल्या वाड्यात प्रतिनिधीखेरीज बाकीच्या सर्व प्रधानमंडळाची व शिंदेहोळकरादि महत्त्वाच्या सरदाराची सभा भरविली, व त्या सभेसमोर महाराजांनी त्यांना दिलेली दोन आज्ञापत्रे वाचून दाखविली. त्या दोन आज्ञापत्रांच्या आधारें पेशव्यांनी भावी छत्रपति राजाराम ऊर्फ रामराजा यांच्या व त्यांच्या वंशजांच्या वतीने

पेशवाईचा मध्यान्ह

वशपरंपरेच्या मुख्यारीने राज्य करण्याचा आपला हक्क सर्वोना पटवून दिला. महाराजाच्या पश्चात् राजाराम हाच गादीचा खरा वारस आहे हेही सर्वोना पटलें, व सर्वानुमते नव्या छत्रपतींना पानगावाहून त्याच्या थोर मानाला शोभेशा थाटामाटानें आणण्यासाठीं ताबडतोब सैन्य व लवाजमा रवाना झाला.

लगेच यापुढें राणीची काय व्यवस्था करावयाची, हा प्रश्न विचारासाठीं पेशव्यानीं पुढें आणला. तेव्हा जो तो म्हणू लागला, “का बरें! आम्ही तर राणीच्या विश्वासू दासीकडून असें ऐकलें आहे कीं महाराजाच्या शवाबरोबर सती जाण्याचा राणीचा पक्का निर्धार झाला आहे.”

“त्या सती गेल्या तर उत्तमच. पतिव्रता म्हणून त्याच्या नावाचा डका त्रिभुवनात गाजेल. पण मला हें तितकेंसे खरें वाटत नाही. तथापि आपण बाबाजी शिर्क्यांना बोलावून काय ते विचारू. ते राणीसाहेबांचे बंधू आहेत, ते या बाबतीत राणीसाहेबांचें अतरंग उघड करून सांगू शकतील.” लगेच बाबाजी शिर्क्यांना बोलावून आणण्यासाठीं स्वार रवाना करून पेशवे पुढें म्हणाले, “राणीसाहेब जर सती गेल्या नाहीत, तर त्या राजाराम छत्रपतींना तोतया ठरविण्याची शिकस्त करतील, व नवा कोणीतरी दत्तक घेतील. मग कोल्हापूरकराचाही हात आत शिरकून सबध राज्यभर गोंधळ आणि बंड-बंडाळी माजेल. बरें; त्यांना कैदेत ठेवावें तर त्यामुळें अतस्थ प्रकार माहीत नसणाऱ्या लोकांच्या भावना राणी कैदेत पडली असें पाहून दुखावल्या जातील. मग दमाजी गायकवाडासारख्या नेहमींच राजवटीशीं फटकून वागणाऱ्या बलाढ्य मराठे सरदारांना बडावा माजविण्याला आयती सबब सापडेल. त्यापेक्षा परमेश्वर राणीसाहेबाना सती जाण्याची सुबुद्धि देईल तर सोन्याहून पिवळें होईल.

याप्रमाणें वाटाघाटी चालल्या आहेत इतक्यात बाबाजी शिर्के तेथें आले. त्यांना पेशव्यानीं विचारलें, “राणीसाहेब सती जाणार असें ऐकतों. तें खरें काय ?”

बाबाजींना वास्तविक यातील काहीच माहीत नव्हतें. ते नुक्तेच राणीच्या समाचारासाठीं राजवाड्यात जाणार होते. तेवढ्यात ते पेशव्याचा स्वार गेल्यामुळें इकडे आले. पेशव्याच्या प्रभाला ‘माहीत नाही’ असा जबाब देणें त्यांच्या जिवावर आलें. शिवाय राणीनें देखील सती न जाणें ही शिक्षा,

का दं ब री म य पेश चा ई

महाराजाना व शिकें कुलालाही मोठी नामुष्कीची बाब ! महाराजाची धाकटी सखू नावाची रक्षाही सती जाणार आहे, असें त्यांना सकाळींच कळलें होतें रक्षा सती जाते आणि राणी निपुत्रिक असूनही मागे राहते हा केवढा मोठा कलक ! बाबाजी शिकें स्वाभिमान व कुलाभिमान स्मरून एकदम बोलून गेले, “ ती सती जाईलच. ती शिक्यांची माहेरवाशीण आहे. ती सती न जाऊन आपले उभय कुळींचे बेचाळीस पूर्वज नरकात कधींच लोटणार नाही. ती सती जाईल, व गेलीच पाहिजे. आपण सर्वजण त्या तयारीला लागा. मी जाऊन तिची समजूत घालतो. ”

बाबाजी जे पेशव्यांच्या वाड्यातून निघाले ते राजवाड्यात येऊन पोहोंचण्या-पूर्वी वाटेंतच ठिकठिकाणी राणीसाहेब सती जाणार म्हणून त्यांच्या नावाचा जयजयकार सुरू असलेला राणीच्या कानापावेतों जाऊन पोहोंचला होता. मोठमोठ्या सरदारांच्या बायका राणीच्या शेवटच्या पुण्यदर्शनार्थ राज-वाड्याकडे लोटू लागल्या होत्या. ती वार्ता राणीच्या कानीं जाताच मात्र तिची कब्र खचली. ती मनात म्हणाली, “हा कोणता नवीन कर्मभोग उभा राहिला ! मी सती जाणार असें ह्या लोकाना सांगितलें तरी कोणी ? मी सती गेल्यावर राज्य कोण साभाळील ? दत्तक कोण घेईल ? पेशव्यांचा निःपात कोण करील ? नाही—नाहीं. मी सती जाणार नाही. मी जिवंत राहणार, व ताराबाई साखूबाईंनीं राजवट गाजविली नाही इतकी गाजवणार. त्या अ-यशस्वी झाल्या, मी यशस्वी होणार. मी जिवंत रहाणार, मला पसंत अस-णारा दत्तक घेणार आणि मुखत्यारीनें राज्य करणार.”

इतक्यात पुतळा आली. ती जी राणीच्या महालात प्रविष्ट झाली, ती अगदीं दुःखी कष्टी ! राणी एक दुःखी तर ती सात दुःखी !

“पुतळे ! तुला इतका उशीर का ग लागला ?” राणीने विचारलें.

“काय सांगू बाईसाहेब ! वाटेंत पावलोपावलीं अडवणूक !” असें म्हणून पुतळा पेशव्यांच्या ठिकठिकाणच्या चौकीपदांच्याचा इतिहास त्याला तिखट भीट लावून सांगून मोकळी झाली.

“पण काम शालें कीं नाही ?” राणीने विचारलें.

पुतळा शरमल्यासारखें करून खालीं मान घालून उत्तरली, “प्रतिनिधि ह्मणजे यमाजीराव पूर्वीच कैद होऊन तुरुंगात रावनाही झाले होते.”

पेशवाईचा मध्यान्ह

“काय; ते दोघे कैद झाले?”

“होय आईसाहेब।”

“मग काय, सर्वच आटोपले. माझे डावे उजवे हात तुटले, आता जगण्यात प्रतिष्ठा नाही. सगळे वाटोळें झालें, योजिलेले सर्व बेत वाया गेले. माझे दैव दुबळें व पेशव्याच्या दैवाची सद्दी जोरावर आहे हाच याचा अर्थ. असो. ईश्वराची इच्छा तशी आहे. त्याला इलाज नाही.”

राणीने नंतर रावजी व तो बैरागी याची विचारपूस केलीच नाही.

इतक्यात बाबाजी शिर्केतेथे येऊन पोहोंचले. त्यानीं येताक्षणींच विचारलें, “सक्रार! महाराज तर गेलेच, आता पुढचा काय विचार आहे?” महाराजाच्या पश्चात् कलहाग्नि चेतवीत राहून उभय कुळे नर्कांत लोटावयाची आहेत, कीं सती जाऊन आपल्या पतिव्रता धर्माचा त्रिलोकीं शेंडा लावावयाचा आहे?”

राणी त्या पहिल्याच शब्दाच्या मान्यानें बरीच नमल्यासारखी झाली. तिला विचार करावयाला वेळ कुठें होता? आणि सर्वत्र ‘राणी सती जाणार’ असा बोभाटा झाल्यावर नाही म्हणण्याला तिला तरी तोंड कुठें होतें? ती उद्गारली, “महाराजाच्या चितेवर मलाही जाळून टाकून आपला मार्ग पूर्ण निष्कटक करून घेण्यासाठीं पेशव्यानीं माझ्या इच्छेविरुद्ध ही सती जाण्याची बातमी सर्वत्र फैलावून दिली असली पाहिजे. करा म्हणावें त्याना, काय पाहिजे तें करा. आज दैव तुम्हाला अनुकूल आहे; तुम्ही मुठींत माती धरली तरी तिचें आज सेनें होऊ शकतें आहे.”

बाबाजी अंमळ रागानें म्हणाले, “तू सती न गेल्यानें पेशव्याच्या बागड्या थोड्याच पिचणार आहेत! त्याच्या कुळाची बेअब्रू थोडीच होणार आहे? ते कशाला तुझ्या ह्या भानगडींत पडतील?”

“बाबा! तुम्हाला तें माहीत नाही.” जवळच पुतळा उभी होती तिच्याकडे वळून पाहत राणी बाबाजीला म्हणाली.

“मला सर्व काही माहीत आहे. पण मला साग तूं, सर्वतोपरी अपयश पदरीं पडल्यावर जगून तू काय साधणार?... ”

बाबाजीच्या तोंडचे वाक्य पुरें होण्यापूर्वी पुतळा मध्येच म्हणाली, “मला तरी वाटतें कीं श्रीमंत पेशवे आईसाहेबाना कैदेत लोढून त्याची शक्य तितकी

कादंबरीमयपेशवाई

अप्रतिष्ठा करायला कचरणार नाहीत. आणि असें करण्यात त्यांना सर्व थोर थोर लोकांचा पूर्ण पाठिंबाही मिळेल. प्रतिनिधि व यमाजीराव यांना नाही का त्यांनी डोळ्यांचे पाते लवते न लवते तों कैदेत डाम्बलें? तेव्हा त्यांना असें काय करता असें विचारणारा कोणी पुढें आला का? गमाजीराव तरी जीव मुठीत घेऊन पळाले म्हणून बचावले.”

“ऐक! सकवार, तुझ्या साह्यकाऱ्याची ही दशा ऐक! प्रतिस्पर्ध्यांच्या दावणीला बाधलेली गरीब शेळी होऊन तुला ह्या जगात राहावयाचें आहे काय?...”

मध्येच पुतळा पुन्हा म्हणाली, “मी असेंही ऐकलें आहे की धाकट्या सख्खाईसाहेब देखील सती जाण्याची तयारी करीत आहेत.”

“ऐक! सकवार, तुम्ही सवत ती महाराजाची यःकश्चित् रक्षाही सती जाणार, आणि तू? तू?”

राणी जितकी लोभी, जितकी दुराग्रही, व तितकीच मानीही होती. तिने क्षणभर आपल्याशीं काय विचार करावयाचा तो केला आणि सांगितलें, “मी सती जाणार. पहिली सती मी जाणार. महाराजाच्या मागे अशा अपमानास्पद स्थितीत जगून मला काय करायचें आहे?—जा पुतळे, माझी सती जाण्याची तयारी कर. मला माझ्या पूर्ण सौभाग्यालकारानिशीं महाराजाबरोबर जायचें आहे. इदलेकीं मी महाराजाची सहचारिणी होतें, तशीच परलोकींही असेन. ...जा बाबा! पेशव्यांना सागा, सर्व कारभाऱ्यांना सागा, की राणी सती जाणार आहे, हें जाणून महाराजाच्या स्मशानयात्रेचा कार्यक्रम ठरवा.”

बाबाजी शिकें राणीला तिच्या ह्या धैर्याबद्दल धन्यवाद देऊन पुढील सारी व्यवस्था पेशव्यांच्या विचारें करण्यासाठी त्यांच्या वाड्याकडे गेले. राणी सती जाणार ही वार्ता वाऱ्याप्रमाणें हा हा म्हणता सर्वत्र पसरली. राणीनें सर्व ऐहिक बंधनें तोडून आत्मयज्ञ करण्याचा निश्चय केल्यावर त्या यज्ञाच्या पहिल्या आचेसरसे तिच्या मनातील सारे द्वेषभाव जळून खाक झाले, व वाऱ्यावर कापसाच्या म्हाताऱ्या उडव्या तशा तिच्या महत्त्वाकांक्षाही कुठच्या कुठें नाहीशा झाल्या. आता पेशवे वैरी उरले नाहीत, प्रतिनिधि साह्यकारी उरले नाहीत, राज्यकर्तृत्वाचा लोभ राहिला नाही, की काही नाही. जिकडे

पेशवाईचा मध्यान्ह

तिकडे आनदी आनद ! पण एका जीवाला मात्र त्यामुळे आनदानें कोठें राहू व कोठें जाऊ असें झालें होतें. पुतळा राणीच्या सहगमनाची तयारी करीत असताना मनात म्हणत होती, “ चाडाळणी ! माझ्या आयुष्याची होळी तू पेटविली होतीस, तशी तुझ्या आयुष्याची होळी मी पेटविली. तुम्हीं कृष्णकारस्थानें जगाला कळतील, तरी पण तुला महाराजाच्या चितेंत जिवत जाळण्याचें माझें कारस्थान सृष्टीच्या अतापावेतों कोणालाही कळायचें नाही. एका जीवावर केवळ वैयक्तिक सूड याप्रमाणें उगविणें हें चागलें नाही, हें पाप आहे, असें मला या क्षणालाही वाटतें परंतु तुला सती घालवून मी राजवशाचें रक्षण सुरूच करीत आहे. ह्यामुळे माझ्या पदरी पडणाऱ्या राज-निष्ठेच्या पुण्यायीकडे पाहून परमेश्वर मला त्या पापाची क्षमा करील अशी माझी खात्री आहे. माझ्या पतींना मी त्याच्या अखेरच्या क्षणीं वचन दिलें होतें, त्याचें योन्य परिपालन माझ्याकडून झालेलें पाहून त्यांना स्वर्गांत सतोष होईल. ”

पुतळेचा हा आत्मविश्वास अन्यथा नव्हता. महाराजाच्या निघना-नंतर राणीला त्याच्या चितेवर जिवत जाळावयाचेंच असें योजून तिनें राणी सती जाणार अशी सर्वत्र खोटीच ओरड केली, आणि त्या ओरडीमुळेच अखेर राणीला पेंचात पडल्यासारखे होऊन सती जावें लागलें. हें पुढें कधीं कोणाला कळलें नाही, व कळण्याचाही सभव नाही. इमारतीच्या पायाचे दगड कुणाला दिसत नसतात, इमारत तेवढी दिसते. राणीला वाटलें, पेशव्यांनीं कृष्णकारस्थान रचून आपणाला जिवत जाळलें. पेशव्यांना वाटलें असेल, बधूच्या आग्रहामुळे राणी सती गेली. बाबाजी शिर्क्यांना वाटलें असेल, सकवारला शेवटीं तरी आपली व आपल्या उभय कुळाची अन्न खावावीशी वाटली, ती सती गेल्यानें तिच्याबरोबरच तिचीं सर्व पापें जळून गेलीं व तिच्यासह आपले बेचाळीस पूर्वज उद्धरून गेले. रयतेला वाटलें असेल, राणी खरी साध्वी पतिव्रता. ती महाराजाच्या आयुष्याच्या अखेरच्या क्षणापावेतों स्पर्धेनें मानवैभवाच्या लालसेला बळी पडून झगड झगडली; पण वेळ आली, तेव्हा आपल्या सतीधर्माला स्मरली. धन्य राणी !

त्या दिवशीं सायंकाळीं महाराजाची स्मशानयात्रा निघावयाचें सर्वानु-मतें ठरलें. त्या दिवशीं राणीनें आपलीं वस्त्राभरणें लेवून आनंदानें एका

का दं ब री म य पे श वा ई

शृगारलेल्या हत्तीवर आरोहण केलें. ही सतीची भिरवणूक अजिमतारा किल्ल्याच्या महादरवाजापासून वाजत गाजत मोठ्या थाटाने नगरातून निघाली. मार्गानें नगरसुवासिनी जागोजागी राणीला देवता समजून पचारत्या ओंवाळून हळदकुंकु वाहून तिचा आशिर्वाद मिळवीत होत्या. राणीवर एकसारखी पुष्पवृष्टि होत होती. ती इतकी की, सतीचा मार्ग पुष्पानी आथरलेलाच आहे की काय असें पाहणाराला वाटावें. राणी याप्रमाणे भिरवत भिरवत माहुलीला सगमक्षेत्रावर जाऊन पोहोचली, तेव्हा तिला दुःखवटा देण्यासाठी प्रचंड लोकसमूह उघड्या मस्तकानी तिची वाट पाहत तेथें उभा होता. त्यांना राणीचें दर्शन होताच त्या लोकसमूहातून 'हर हर महादेव' अशी गर्जना सुरू झाली, ती जणू काय ब्रह्माण्ड भेदून वर देवलोकीं जाऊन देवांच्या कर्णरभ्रात घुमली असेल. राणी सतीचें महा दुर्घट व्रत पाळून शिवस्वरूप झाली, अशा पूज्यभावनेनें सर्व लोक राणीचा जयजयकार करीत होते. अशा वेळीं देखील कोणीतरी राणीचा कैवारी तिला सती जऱ्यापासून परावृत्त करण्याचा प्रयत्न करील तर त्याचा प्रतिकार करण्यासाठी ज्यानी गुजराथ-नर्मदेपावेतों आपला विजयध्वज फडकाविला आहे व ज्याच्या मशालींनीं मोंगल साम्राज्याच्या दिल्ली राजधानीलाही दग्धवदन केलें आहे, अशा रथी महारथी मराठा सरदाराच्या सैन्याचीं पथकें जागोजागी शस्त्रास्त्रें परजून उभीं होती. परंतु राणीच्या मनावर त्या बदोबस्ताचा काहींच परिणाम झाला नाही, तिच्या अमर्याद स्वाभिमानाला पदरीं पडलेल्या ताज्या पराजयाचा अथवा सती जाण्यामुळे ओढवणाऱ्या मरणकाळच्या असह्य शारीरिक वेदनांचा लवमात्र धक्का बसला नाही. जणू काय भूत आणि भविष्य याची लवमात्र क्षिति आपणाला नाही अशा निर्भयतेनें ती क्षणात सभोंवारच्या शुभ्रवस्त्राधारी लोकसमूहाकडे, क्षणात अजिमताऱ्याच्या तटाकडे तर क्षणांत समोर दिसणाऱ्या जरड्याच्या टेकडीकडे दृष्टिक्षेप करीत होती. जणू काय जरंडेश्वर त्या धीरवती राणीला सतीचें महाव्रत पाळण्याला धीर देत होता, व खऱ्या पतिव्रतेचें हेंच पवित्र कर्तव्य होय असें तिला वत्सलतेनें समजावून सागत होता, व तें ती ऐकत होती.

याप्रमाणे सर्वाना दर्शन दिल्यावर राणी हत्तीवरून खाली उतरली. तिच्या हातांत पुरोहितानें दर्भ व तीळ दिठे. मंत्रघोष तेथें जमलेल्या ब्रह्मवृंदानी

पेशवाईचा मध्यान्ह

सुरू केला. पुरोहितानें सांगितल्याप्रमाणें तिनें दिशांदिशांना अभिवादनपूर्वक तर्पण केले. नंतर तिनें नारायणाच्या नमस्कार करून औपचारिक रीत्या आपलें मनोगत सर्वांना विदित केलें, “मी माझ्या परमपूज्य पतींचा स्वर्गातदेखील चिरसद्वास मला घडावा, व माझ्या आणि माझ्या पतींच्या सर्व पूर्वजांचें पापक्षालन होऊन त्यांना चिरमुक्ति मिळावी म्हणून आज माझ्या पतींबरोबर सती जात आहे.” ह्या आपल्या सकल्याला साक्षी म्हणून तिनें दशदिग्पाल, सूर्य चंद्र, पंचमहाभूतें, स्वतःचा अंतरसाक्षी परमेश्वर, मृत्युराज यमधर्म, दिवा, रात्र व सधिकाळ ह्या सर्वांना पाचारण केले. महाराजाची चिता चंदनकाष्टांनीं रचिलेली होती, व वर गवत, कापूर वगैरे ज्वालाग्राही व सुगंधी पदार्थ पसरण्यात आले होते. त्या चितेंत राणी हास्यवदनानें प्रविष्ट होऊन बसली, व लगेच महाराजाचें कलेवर तिच्या बाजूला ठेवण्यात आलें. आपण सर्व ऐदिक मोहपाश तोडले आहेत व क्रोध दम-मत्सरादि षड्रिपूं-ना जिंकून सर्व मतभेद, सर्व भाडणतटे अजिबात विसरून गेलों आहों, अशी सर्वांची शेवटची खात्री पटवून देण्यासाठीं कीं काय, तिनें पेशव्यांना जवळ हाक मारली.

राणीप्रमाणेंच पेशव्याचें मनही त्या वेळेपुरतें तरी राणीविषयीं अगदीं निर्मत्सर झालें होतें. तिच्या अपूर्व आत्मयज्ञानें त्याचे डोळे दिपून गेले होते, व तिच्या असामान्यतेची पुरेपूर साक्ष त्याच्या मनाला पटली होती. त्या रोमहर्षण प्रसर्गो डोळ्यात उभी राहिलेलीं आसवें उपरण्याच्या सोग्यानें पुमून ते हात जोडून पुढे गेले, तेव्हा त्याच्या मुखावाटे आज्ञाधारकपणाचा एकच शब्द निघाला, “आईसाहेब !”

राणीनें आपल्या हातांनीं आपलीं मणिमुक्ताजडित कर्णकुलें काढून पेशव्यांना प्रसादादाखळ देऊन अखेरचा आशिर्वादात्मक संदेश दिला, “तुम्ही न्यायानें राज्यकारभार चालवून गोब्राह्मण प्रतिगलन करा, व प्रजेला शांति-सौख्य-समृद्ध करा. तुम्हीं सर्वत्र विजयी व्हाल असा माझा तुम्हाला आशिर्वाद आहे.”

लगेच राणीनें पुनळेचा हाक मारून आपल्या रत्नजडित बागड्या काढून तिला प्रसादाखळ दिल्या व ‘सुखी हो’ असा आशिर्वाद दिला. तेव्हां पुनळेचें राणीच्या बाबतींत आजवर पाषाणाचें बनलेलें द्वन्द्वही द्रवले, व मनाला रुखरुख लागली, “मी ह्या थोर साध्वीच्या आत्महत्येला कारण

का दं ब री म य पे श वा ई

झाल्ये, हे घोर पातक तर माझ्या हातून घडलें नाहीं ना ? ” तिने त्या क्षणीं राणीला हात जोडून झाल्या गेल्या अपराधाची क्षमा मागितली, व राणीनें ही उदार अतःकरणानें तिच्या समजुतीसाठीं तिला क्षमा केली, तेव्हां तिच्या मनाला थोडी शांति मिळाली.

शेवटीं राणीनें दोन हातात दोन प्रदीप्त कर्पूरदीप घेतले, व सभोंवार जमलेल्या आपल्या आत्मांना प्रसन्नतापूर्वक सांगितलें, “ चितेला अग्नि द्या.”

चिता प्रदीप्त झाली. ज्वालानीं राणीचा देह व महाराजाचें शव हीं पूर्ण वेष्टिलीं जाऊन दिसेनाशीं झालीं. राणीच्या मुखावाटे आरोळी अगर किंचाळी निघाली नाहीं. सती जाणाऱ्या स्त्रीला चितेतून बाहेर पडता येऊं नये, तें अत्यंत अशुभ आहे, यास्तव तशी वेळ आल्यास मोठमोठीं काष्ठें चितेंत छोटण्यासाठीं लोक चितेसभोंवार उभे होते. पण तशी वेळच आली नाहीं. इतकें राणीचें विलक्षण मनोधैर्य पाहून तिच्या वैन्यानादेखील तिच्या पूर्वा-शुभ्याचा विसर पडला व सर्वत्र तिच्याविषयीं धन्यवाद निघाले.

चितेबरोबर राणी व धाकटी सखू ह्या दोघी जिवत जळून भस्मसात झाल्या. पण त्यांची सतीत्वाची कीर्ति मात्र अमर होऊन राहिली.

उपसंहार

रावजी जगदाळ्याची आई महाराजाच्या निधनापूर्वी दोन दिवस सातान्यात पुतळेच्या घरी येऊन राहिली होती तिने तेथे येनाक्षणीच पुतळेला बरोबर घेऊन माहुलीला जाऊन शोध केला. पण तेथे पावतात तो काय, तेथे तो बैरागीही नाही व रावजीही नाही ! तरीही पुतळेंने बैराग्याच्या वाणीवर विश्वासून म्हातारीला आश्वासन दिले होते की रावजी आज ना उद्या खास भेटेल.

त्याप्रमाणे रावजी राजवाड्यात प्रगट होऊन गोपनस्फोट करून गेला. पण तो कोठे गेला याचा पुतळेला अगर कोणालाच पत्ता लागला नाही. तो घरी जाऊन म्हातारीला तरी भेटला असेल अशी पुतळेला आशा होती, पण घरी जाऊन चौकशी करता तिची तीही आशा फोल ठरली.

पुढे दोन दिवस पुतळा राणीच्या सहगमनाच्या गडबडीत गढून गेली होती. परंतु तिचे मन मात्र मधून मधून तर्कवितर्कांचे हेलकावे खात होतं, “रावजी मला नाही तर आपल्या आईला तरी भेटायला आलाच पाहिजे... तो भीतीमुळे दोन दिवस तोंड लपवील, चार दिवस तोंड लपवील; पण आज ना उद्या तो अवश्य येईल.. कदाचित् तो कोथरूडला जाईल; पण तेथे आई नाही असे पाहून तरी माघारा येईल की नाही?...तो आख्यावर मी त्याच्याशी कशी बरे वागू ? तो मला धर्मपत्नी म्हणून पदरी घेईल का ? त्याच्या आईला तें आवडेल का ?...”

रावजीच्या आईलादेखील सर्व हकिकत ऐकून पुतळेसारखेच वाटत होतं की रावजी आपल्या भेटीला कोथरूडला गेला असेल. तेथून तो इतक्यात माघारा येईल.” आपल्या रावजीसारखा मातृभक्त पुत्र जगात दुसरीकडे सापडणार नाही असे म्हातारी अभिमानाने म्हणे. तें तितकेंच खरें नसलें, तरी रावजी मातृभक्त होता हे काही खोटे नाही.

कादंबरीमयपेशवाई

राणी सती गेली त्या रात्रौ पुतळा माघारी आली व राणीकडून भिळालेला प्रसाद दोन्ही म्हातान्यांना दाखवू लागली, तेव्हा त्या दोघांत रावजी व पुतळा हीं म्होतुरानें पतिपत्नी व्हावीं व त्याचा सुखाचा ससार थाटला जावा असें सभाषण चालले होतें. तोंच पुतळें तें त्या बागड्या दाखविताच रावजीची आई हर्षून म्हणाली, “मुली ! आईसाहेबांनीं तुला हें चुडेंदानच केलें आहे. ”

पुतळा तें ऐकून गोंधळून गेली. इतक्यात तिच्या परिचयाचा तो तरुण बैरागी अचानक तेथें दत्त म्हणून उभा !

“माझे भविष्य खरें झालें ना ?” बैराग्यानें पुतळेंला विचारलें.

पुतळा हात जोडून उत्तरली, “अधें खरें झालें, व अधें खरें व्हायचें आहे. राजवटीवरील सकट टळलें. पण मी कुठें सुखी झाल्यें ?”

“काय झालें म्हणजे तू सुखी होशील ?” बैराग्यानें विचारलें.

“आमचा रावजी आम्हाला भेटला म्हणजे आम्ही आणि तीही सुखी होईल.” रावजीची आई उत्तरली.

बैराग्यानें आपली बनावट दाढी काढून टाकली, कफनी अगातून काढली व म्हातारीच्या पायावर मस्तक ठेवून म्हटलें, “आई ! मीच तुझा रावजी !”

आणि खरेंच, तोच तिचा रावजी होता. म्हातारीनें त्याला ओळखलें, व पोटाशीं घट्ट आवळून धरले. पुतळा मात्र तोच रावजी असें कळताच लाजून दूर उभी राहिली.

“आई ! ह्या मुलाला तू ओळखलेस ?” रावजीनें मुकुदाकडे बोट दाखवून म्हातारीला विचारलें. “त्याच्या हनुवटीवर बारीक चामफोड आहे तो पहा. आपल्या बाळाच्या हनुवटीवरही तसाच नव्हता का ?”

म्हातारीनें मुकुदाकडे पाहून म्हटलें, “खरेंच ! हा आपला बाळच का ?”

तेव्हा कोठें पुतळा व तिची आजी याच्या डोक्यात प्रकाश पडला कीं आपण अनाथाचा मुलगा म्हणून पाळला तो रावजीचा मुलगा होता. म्हातारीच्या तोंडून कोथरूड मुक्कामी पुतळेंनें रावजीच्या पहिल्या लग्नाचे धिंडवडे झालेले ऐकलेच होते. त्याचा पडताळा तिला आता पडला.

“ही त्या मुलाची आई, आणि तू त्याचा बाप !” म्हातारी हसत हसत म्हणाली. पुतळा व रावजी दोघेही अधिकच लाजलीं.

पेशवाईचा मध्यान्ह

मुकुंदानें आपल्या बाळबुद्धीला अनुसरून पुतळेच्या गळ्याला मिठी मारून तिला विचारलें, “आई, ही नवी आजी आता काय म्हणाली ग? हे माझे बाबा का ग?”

पुतळेला पेंच पडला. आता होय किंवा नाही तरी कोणत्या तोंडानें म्हणावें? ती गप्प राहिली. आई तिच्या सभोंवार नाचू लागली. तिलाही तें रहस्य उमगलें असेल !

योगायोगानें एकत्र झालेल्या त्या जीवना आनंदीआनंदाचा उपभोग घेण्यासाठी एथेंच गोड एकान्तात सोडून आपण दूर निघून जाणें बरें.

महाराजाचें देहावसान झालें, त्याच दिवशीं पेशव्यांनीं राजपुत्राला आणण्यासाठीं सैन्य व राजपुरुषाला शोभण्याजोगे वस्त्रालंकार पाठविले होते त्यापूर्वींच म्हणजे राजपुत्राला रक्षणार्थ पानगावीं पाठविताना ताराबाईनें बहुमोल राजचिन्हें योग्य वेळीं कामीं यावीं म्हणून गुप्तपणें पाठविलीं होती. लिंबाजी अनंत व इद्रोजी कदम या दोन विश्वासू सरदारावर राजपुत्राला इतमामानें सुखरूपपणें साताऱ्याला आणण्याची जबाबदारी होती. आयत्या वेळीं गैरसमजाला जागा राहू नये म्हणून ताराबाईने इद्रोजी कदमापाशीं आपली मुद्रिकाही देऊन ठेवली होती. त्या दोघा सरदाराना, जिनें आजवर राजपुत्राचें जिवारलीकडे पालनपोषण केलें होतें, ती दर्याबाई निंबाळकर मार्गातच पाच हजार घोडेस्वारानिशीं सामोरी आली.

“आपण ताराबाई आईसाहेबाच्या आज्ञेवरून आला याला पुरावा काय ?” दर्याबाईनें दूरदर्शीपणाचा प्रश्न केला.

इद्रोजी कदमानें ताराबाईची मुद्रिका काढून दर्याबाईपाशीं दिली. तेव्हा दर्याबाईची खात्री पटली. ती त्या दोघाही सरदाराना राजपुत्र राहत होता त्या घरापाशीं धेऊन गेली. त्या सरदारानीं पेशव्याच्या वतीनें नजरनजराणे राजपुत्राला अर्पण केले, व ज्या तुळजापूरच्या गोंधळ्यांनीं इतके दिवस राजपुत्राला मोठ्या चातुर्याने लपवून ठेवून त्याचें रक्षण केलें होतें, त्यांना पाच हजार रुपये इनाम वाटले. नंतर राजपुत्रासह ते सरदार राजधानीला यावयाला निघाले.

साताऱ्यातून निघाल्यापासून बरोबर बाराव्या दिवशीं राजपुत्रासह सर्व मंडळी कृष्णाकाठीं वड्डथ मुक्कामीं येऊन पोहोंचली. तेथें ताराबाई राजपुत्राला

का दं ब री म य पेश वा ई

सामोरी गेली, व तिने त्याचा जाहीर सत्कार केला. पुरोहितांच्या मते भावी छत्रपतींना राजधानीत प्रवेश करण्याला अनुकूल असा शुभ दिवस सांपडे-पावेतो त्या मंडळीला तेथेच मुक्काम करावा लागला, व आणखी नऊ दिवसांनी नगरप्रवेश करावयाचे ठरले. तोंवर भावी छत्रपति राजाराम कृष्णा काठी वडूथ एथेच निरनिराळ्या सरदारांच्या भेटी घेत व नजराणे स्वीकारीत यांबला होता. पेशव्यांच्या वतीने त्याचे चुलतभाऊ सदाशिवराव भाऊ हे तेथेच नजराणा घेऊन भेटीला गेले. ठरलेल्या शुभ दिवशी राजपुत्र राजाराम साताऱ्याला जावयाला निघाला. भावी छत्रपतींच्या आगमनाप्रीत्यर्थ राजधानी रंगीबेरंगी पताका, तोरणे व पुष्पमाला यांनी चांगलीच शृंगारली होती, व नगर मार्गही सडासमार्जन करून व रांगोळ्या घालून अत्यंत सुशोभित केले होते. राजपथाच्या दुतर्फा असलेल्या घरांच्या गच्चीतून व माड्यांच्या खिडक्यातून तरुण सुवासिनी राजपुत्रावर मंगलाक्षता उधळून त्याला अभिष्ट चिंतीत होत्या. नगरात ह्या आनंदोत्सवाप्रीत्यर्थ सर्वत्र नृत्यगायनादि आनंद विहार चालू होते. नगराच्या वेशीपार्शी भावी छत्रपति येऊन पोहोचताच श्रीमंत पेशवे यांनी त्याला सामोरे जाऊन त्याला खास स्वारीसाठी बहुमोल वस्त्रालंकारांनी शृंगारलेल्या हत्तीवर सोन्याच्या अबारीत नेऊन बसविले, व स्वतः त्याच्या मार्गे अबारीत बसून त्याच्यावर चौरी ढाळीत त्यांना राजधानीतून मिरवीत आणले. राजमार्गाने जेथे जेथे देवदेवालये लागली तेथे तेथे स्वारीचा हत्ती उभा राहावा, व भावी छत्रपतींच्या हातून पेशव्यांनी देवाला नारळ व दक्षिणा अर्पण करावी. अशा डौलाने ती मिरवणूक रंगमहालासमोर आली व भावी छत्रपति हत्तीवरून खाली उतरले, तेव्हा अनेक सुंदर सुवासिनी राजस्त्रियांनी त्यांना सोन्यारुप्यांच्या पंचारत्या ओवाळल्या, व त्यांच्या राज्यारोहणात काही विघ्न येऊ नये म्हणून निंबाचा पाला त्यांच्यावरून ओवाळून टाकला.

राजवाढ्यात प्रवेश करताच भावी छत्रपतींना प्रथम देवघरात नेण्यांत आले. तेथे त्यांनी प्रथम भोंसल्याच्या कुलस्वामिनीला श्रीफळ ठेवून आपले बाळपणापासून आजवर रक्षण करून गुराख्यापासून छत्रपतींच्या भेष्टतम षडाला आणून पोचविल्याबद्दल कृतज्ञतापूर्वक साष्टांग नमस्कार केला. नंतर पवित्रोदकाचे अभ्यगच्छान त्यांना सुवासिनींकडून घालण्यांत आले, व लगेच

पेशवाईचा मध्यान्ह

त्यांना पेशव्यांनी श्रीशिवाजीमहाराजांनी राज्याभिषेक करून घेतला होता तसा विधिपूर्वक राज्याभिषेक करवून त्यांना सिंहासनावर बसविले. महाराजाचें मूळचें नांव जरी राजाराम असे होतें, तरी ताराबाई तें आपल्या पतीचें नांव असल्यानें त्यांना रामराजा असें म्हणत असे. तेंच नांव सर्वांना मान्य होऊन गोब्राह्मणप्रतिपालक क्षत्रिय कुलावतस श्रीमान् छत्रपति रामराजा महाराज याच्या नांवाची द्वाही नगरात फिरवून हत्तीवरून साखर वाटण्यांत आली.

मराठशाहीच्या इतिहासात हा मंगल दिवस उगवण्याला ज्याचे ज्यांचे श्रम कारणीभूत झाले, त्या त्या सर्वांचा महाराजाच्या हस्ते जाहीर दरबारात गौरव करण्यात आला. त्यात रावजी जगदाळ्याचा तर गौरव झालाच; पण त्याबरोबरच त्याच्या सौभाग्यवतीला—पुतळेलाही सौभाग्यवस्त्रालंकार देण्यात आले. रावजी व पुतळा हीं नुक्तींच मुद्दूर्तानें विवाहवद्ध झाल्यामुळे पुतळेला कुंकुमतिलक ललाटी लावून राजदरबारात आनंदाने प्रवेश करता आला.

महाराजाच्या हस्ते मिळालेल्या अहेराखेरीज खास पेशव्याकडूनही त्या जोडप्याचा निराळा यथोचित सत्कार झालाच. पेशव्यांनी रावजीला आपल्या खास पथकात शिलेदार नेमून प्रशस्त इनामतही तोडून दिली.

याप्रमाणें शाहूमहाराजाच्या पश्चात् मराठी साम्राज्याची घडी पुन्हा पूर्वीपेक्षांही नीट बसली. श्रीमत नानासाहेब पेशवे शाहूमहाराजाच्या आशापत्राप्रमाणें सुखत्यारीनें राज्यकारभार हाकू लागले. छत्रपति रामराजाचें वय राज्यारोहणसमयी सत्तावीस वर्षांचें होते, व पेशवेही त्याच वयाचे ऐन तरुण होते. पण इतक्या लहान वयात त्यांनी आपल्या पेशवाई अधिकाराचें महत्त्व इतकें वाढविलें, हा खरोखरच पेशवाईचा मध्यान्ह होय, असे धन्योद्गार ज्याच्या त्याच्या तोंडावाटे निघू लागले.

इत्यलम्

कादंबरींतील ऐतिहासिक व्यक्तींची ओळख

छत्रपति शाहू महाराज : हे छत्रपति शिवाजीचे नातू व सभाजीचे पुत्र होत. सभाजीच्या वधानंतर याना औरंगजेब बादशहाने दिल्लीला आपल्या बादशाही कैदेत नेऊन ठेवले. त्याचे सर्व बाळपण बादशाही जनानखान्यातील विलासी वातावरणात गेले. मराठशाहीत फूट पाडण्यासाठी त्याना बादशहाने आपला मांडलिक मानून मराठशाहीचे राज्य करण्यासाठी इ. स. १७०८ मध्ये दक्षिणेत पाठविले. तेव्हा त्याची चुलती राणी ताराबाई राज्य करीत होती. बादशहाचा हेतु सिद्धीला गेला. ताराबाईचे व शाहू महाराजाचे वैमनस्य आले व ताराबाईने कोल्हापूर एथे आपला सवता सुभा स्थापन केला. शाहू-महाराज सज्जन पण विलासी व नकर्ते होते. त्याच्या दीर्घ कारकीर्दीत मराठ-शाहीची जी भरभराट झाली व हिंदुपदपादशाहीला जे विराट् व उज्ज्वल स्वरूप प्राप्त झाले, तो सर्व त्याच्या कारभार्याचा पराक्रम होय. उलट 'नवे करू नये व जुने मोडू नये' अशा शाहू महाराजाच्या मिळमिळीत धोरणा-मुळे पेशव्यांचा नाइलाज होऊन त्याच्या धडाडीचा व कर्तबगारीचा व्हावा तसा उपयोग होऊ शकला नाही. शाहू महाराज इ. स. १७४९ मध्ये मरण पावले.

ताराबाई : ही छत्रपति राजारामाची राणी. राजारामाच्या पश्चात् त्याचा पुत्र दुसरा शिवाजी हा गादीवर बसला. पण तो वेडा होता. त्यामुळे सर्व राज्यकारभार ताराबाईच पाहत असे. ती अत्यंत पराक्रमी, धोरणी राज-कारणकुशल व महत्वाकांक्षी स्त्री होती. शाहू महाराजाच्या सुटकेनंतर तिचे व त्याचे पटले नाही, बहुतेक सर्व कारभारी शाहूला जाऊन मिळाले; व तिचा नाइलाज झाला. तरी तिने हिंमतीने कोल्हापूर एथे जाऊन स्वतंत्र राज्य स्थापन केले. तेच सध्याचे कोल्हापूरचे राज्य होय. पण पुढे तिच्या राजकारणातील उलाढालीमुळे तिला अखेरपावेतो सातान्याच्या किल्ल्यात छत्रपतींच्या म्हणजे पर्यायाने पेशव्यांच्या कैदेत राहावे लागले.

बाळाजो बाजीराव ऊर्फ नानासाहेब पेशवे : छत्रपति शाहू महा-राजाच्या कारकीर्दीत श्रीवर्धनकर भट घराण्यातील बाळाजी विश्वनाथ यांच्या-

कडे पेशवाई आली. थोरले बाजीराव हे बाळाजी विश्वनाथाचे पुत्र व दुसरे पेशवे होत, व नानासाहेब हे थोरल्या बाजीरावाचे चिरजीव. यांना वयाच्या अवघ्या एकोणिसाव्या वर्षीच इ. स. १७२० साली पेशवाईपदाचा लाभ झाला. नानासाहेब लढवय्ये नव्हते तरी पहिल्या प्रतीचे राजकार्यकुशळ होते.

सकवारबाई व सगुणाबाई : ह्या शाहूमहाराजाच्या एकंदर चार राण्याः। पैकीं दोन राण्या होत. सकवारबाई ही शिक्याची माहेरवाशीण. ती फार तडफदार, दुराग्रही, महत्वाकांक्षी, उपद्रव्यापी पण अत्यंत कोत्या व स्वार्थी विचाराची होती. शाहूमहाराजाचा विलासी व बालबोध स्वभाव, व राण्यां सर्व कमी अधिक प्रमाणात भाडखोर ! त्यामुळें शाहूमहाराजाना त्यांच्या आयुष्याच्या अखेरीला शांतता कशी ती मुळीच लाभली नाही. तिनें शेवटीं सर्व दृष्टींनीं—विशेषतः दत्तकाच्या बाबतीत तर कहर केला. अखेर तिला शाहूमहाराजाबरोबर सती जावें लागलें.

बाबूजी नाईक वारामतीकर : हा पेशव्याचा अत्यंत निकटचा आस, व इरसाल सावकार केवळ श्रीमतीच्या व पेशव्याच्या नातलगपणाच्या जोरावर बाबूजीनें तत्कालीन मराठी राजकारणात पुष्कळच लुडबुड केली, व त्याचा पेशवाईवरही डोळा होता. शाहूमहाराज कर्जबाजारी झाले असताना अखेरीला त्यांना द्रव्यसाह्याचें आमिष दाखवून पेशवाई हक्कण्याचा प्रयत्न करण्यासही बाबूजीनें कमी केलें नाही, व पेशव्यानाही सावकारीच्या जोरावर भयकर त्रास दिला.

यमाजी शिवदेव हा पतप्रतिनिधीचा मुतालिक. हा पेशव्याशी नेहमींच विरुद्ध वागे, व सकवारबाईसारख्या पेशव्याच्या विरोधकाना सामील होऊन राज्यकारभारात नसते बखेडे सतत उत्पन्न करी

गमाजी : हा प्रतिनिधीचे मुतालिक यमाजी शिवदेव याचा मुलगा. मुतालिकाचे पेशव्याशीं प्रारभापासून वैमनस्य होतें. अर्थात् ते सकवारबाईच्या पक्षाचे होते. गमाजी हा अत्यंत क्रूर होता. तो सकवारबाईचा एक हस्तक होता.

जगजीवनराव प्रतिनिधि : श्रीपतराव परशुरामपंत प्रतिनिधि हे शाहूमहाराजाच्या अष्टप्रधानांतील एक, व अत्यंत जिवाळ्याचे मित्र. श्रीपतराव वारल्यावर त्याचे बंधु जगजीवनराव यांना प्रतिनिधि नेमण्यात आलें,

रामचंद्रपंत अमात्य : हे व याचे चिरंजीव भगवतराव हे ताराबाईंच्या राजवटीत वहिवाटलेले व तिच्या पक्षाचे होते. पण त्यांची स्वामिनिष्ठा राज-निष्ठेशी विसंगत नव्हती. रामराजाला कोल्हापुरकरांच्या वक्र दृष्टीतून वाच-विण्यासाठी अमात्यांनी ताराबाईंच्या वतीने अखेपावेतो पराकाष्ठा केली. किंबहुना अमात्यांचे पाठबळ नसते तर रामराजाचे रक्षण होणे शक्यच नव्हते. अमात्य पितापुत्र मोठे राजकारणी पुरुषही होते.

गोविंदराव चिटणीस छत्रपतींच्या निःसीम स्वामिनिष्ठ सेवकांत चिटणिसांचे घराणे अग्रस्थानी शोभते. छत्रपति सभाजीने ज्या बाळाजी आवजी चिटणिसाना हकनाहक हत्तीच्या पायाला बाधून ठार मारले, त्याचेच गोविंदराव हे चिरंजीव. हे शात स्वभावी, राजकार्यकुशल, फळ्या कारकुनी बाण्याचे असे राजवटीचे एकनिष्ठ सेवक होते.

मलिक शेटी हा शाहूमहाराजाचा एक अत्यंत विश्वासू सेवक होता. नानासाहेबाना पेशवाईवरून काढल्यावर पुन्हा पेशवे म्हणून नेमीपावेतोंच्या पत्रोपत्री चाललेल्या उलाढालीत मलिक शेटी विश्वासाने पत्रे व निरोप नेत आणीत होता.

दमाजी गायकवाड . हा बडोद्याच्या गायकवाड घराण्याचा पूर्वज. हा फार पराक्रमी पण पेशव्यांशी स्पर्धेने वागणारा होता. शाहूच्याच कारकीर्दीत जे सरजामदार अरेरावीने वागू लागले, त्यापैकी हा एक.

रघूजी भोंसले शिवाजीच्या मदतनिसात परसोजी भोंसले हा पराक्रमी पुरुष होता. शाहू बादशाही कैदेतून सुटून आल्यावर त्याला पहिली मदत परसोजी भोंसल्याची मिळाली. छत्रपति राजारामाच्या कारकीर्दीत त्याला सेनासाहेबसुभा हा किताब मिळून नागपुराकडील सत्ता मिळाली. याच वंशातील रघूजी भोंसले हा फार पराक्रमी व शाहूच्या मर्जीतील होता. पेशव्यांशी भोंसल्याचे कधीच पटले नाही.

कादंबरीमय पेशवाई

आजवरच्या कादंबऱ्या

पेशवाईचें पुण्यदाहवाचन
पेशवाईची प्राणप्रतिष्ठा
पेशवाईचें ध्रुवदर्शन
पेशवाईचा ध्रुव ढळला ?
पेशवाईचा पुनर्जन्म
पेशवाईचें पुनर्वैभव
पेशवाईचा दरारा
पेशवाईतील दुर्जन
पेशवाईतील पश्चिमदिग्विजय
पेशवाईतील धर्मसंग्राम
पेशवाईतील उत्तरदिग्विजय
पेशवाईवरील गण्डान्तर
पेशवाईचें पुनर्वन्तर
पेशवाईचा पुनर्विकास
पेशवाईचा मध्यान्ह
[पुढील १६ वी कादंबरी]
पेशवाईचें दिव्य नेज

मुख्य विक्रेते :

परचुरे, पुराणिक आणि मंडळी

बुकसेलर्स व पब्लिशर्स, मुंबई नं. ४